

ANUL 1927

An XX

FASCICOLA 53-54

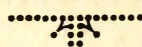
1927

EVOLUȚIA ARHITECTURII IN MUNTENIA

DE

N. GHIKA BUDEȘTI

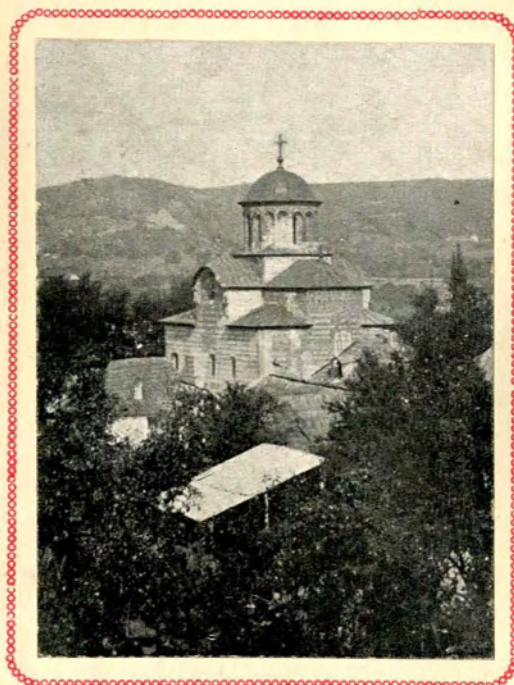
ARHITECT INSPECTOR GENERAL
PROFESOR LA SCOALA SUPERIOARA DE ARHITECTURA
ARHITECT SEF AL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

0608 m. i

PARTEA INTÂIA

ORIGINILE ȘI INRAURIRILE STRĂINE
PÂNĂ LA NEAGOE BASARAB

TIP. „DATINA ROMÂNEASCĂ” — VĂLENII DE MUNTE
CLIȘEE ȘI PLANȘE INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE
E. MĂRVAN BUCUREȘTI

N. GHIKA-BUDEȘTI

EVOLUȚIA ARHITECTURII ÎN MUNTENIA

I.

INRĂURIRILE STRĂINE

DE LA ORIGINĂ PÂNĂ LA NEAGOE BASARAB

T E X T :

	Pagina		Pagina
Cap. I. Originile	121	Plastica monumentală	130
Cap. II. Înfrăuririle medievale	122	decorativă	"
<i>Înfrăurirea medievală occidentală</i>	"	Detaliile	"
Temeliile bisericii romanice din Câmpulung-Muscel	"	<i>Descrierea bisericii din Vodița</i>	131
Temeliile bisericii gotice din T.-Severin	"	" " <i>Mănăstirii Cozia</i>	"
Cetatea zisă a lui Tepeș-Vodă (Argeș)	"	" " <i>Tismana</i>	132
Turnul zis al lui Sever la T.-Severin	123	Rezumat	"
Ruinele palatului Domnesc din Curtea-de-Argeș	"	Cap. V. Înfrăurirea balcanică	133
Alte rămășițe și documente ale înfrăuririi medievale occidentale	"	Descrierea bisericii Mănăstirii Cotmeana (Argeș)	"
<i>Înfrăurirea medievală orientală</i>	"	Caractere generale și detalii	"
Temeliile celor două biserici din T.-Severin	"	Rezumat	"
Cap. III. Înfrăuririle byzantine	124	Cap. VI. Înfrăurirea Muntelui Athos	135
<i>Înfrăurirea byzantină din Constantinopol</i>	"	Biserica Mănăstirii Snagov	"
Caractere generale	"	Mitropolia Veche din Târgoviște	"
Grupa întâia: biserica Săn-Nicoară (Argeș) și Bogdan Serai (Constantinopol)	125	Caractere generale	"
Grupa a doua: biserica din Nicopole (Bulgaria) și biserica Domnească din Curtea-de-Argeș	"	Materiale și procedee de construcție	136
Materiale și procedee de construcție	"	Plastica monumentală	"
Plastica monumentală	"	ornamentală	"
Plastica decorativă	126	Detaliile	"
Detaliile	"	<i>Descrierea bisericii Mănăstirii Snagov</i>	137
<i>Descrierea bisericii Săn-Nicoară</i>	"	" <i>Mitropoliei Vechi din Târgoviște</i>	138
" " <i>Bogdan-Serai</i>	127	Rezumat	139
" " <i>din Nicopole</i>	"	Cap. VII. Înfrăurirea armenescă	140
" " <i>Domnești din Curtea-de-Argeș</i>	128	Biserica Mănăstirii Dealului (Dâmbovița)	"
Rezumat	"	" Episcopală din Argeș	"
Cap. IV. Înfrăurirea sârbească	129	Caractere generale	"
Ruinele bisericii din Vodița (Mehedinți)	"	Materiale și procedee de construcție	141
Biserica Mănăstirii Tismana (Gorj)	"	Plastica monumentală	"
" Mare de la Mănăstirea Cozia (Vâlcea)	"	ornamentală	142
Caractere generale	"	Detaliile	"
Materiale și procedee de construcție	130	<i>Descrierea bisericii Mănăstirii Dealului</i>	143
		" <i>Episcopale din Argeș</i>	144
		Rezumat	146
		Textul francez	147

I L U S T R A Ț I U N I :

Planșa I. Biserica romanică Negru-Vodă din Câmpulung-Muscel	fig. 1	Planșa XXIII. Biserica Mănăst. Tismana (Gorj) fig. 56-58	
Biserica din Castrul Roman de la Turnu-Severin	2	XXIV-XXXV. Biserica Mare a Mănăstirii Cozia (Vâlcea)	59-80
II, III. Cetatea din Poenari Argeș zisă a lui Tepeș-Vodă	3-13	XXXVI-XXXIX. Biserica M-tirii Cotmeana (Argeș)	81-93
IV. Bisericile din T.-Severin	14-17	XL-LII. Biserica Mănăstirii Snagov (Ilfov)	94-110
V, VI. Biserica Bogdan-Serai din Constantinopol	18-22	LIII-LVIII. Mitropolia Veche din Târgoviște	111-118
VII, VIII, IX. Biserica Săn-Nicoară din Argeș	23-33	LIX-LXV bis. Biserica Mănăstirii Dealu (Dâmbovița)	119-142
X. Biserica din Nicopole	34-38	LXVI-LXXXV. Biserica Fpiscopală din Argeș	143-181
XI-XX. Biserica Domnească din Argeș	39-50	LXXXVI. Harta localităților	182
XXI, XXII. Biserica din Vodița (Mehedinți)	51-55		

INRĂURIRILE STRĂINE

DE LA ORIGINĂ PÂNĂ LA NEAGHE BASARAB.

CAPITOLUL I.

ORIGINILE.

Studiul monumentelor de arhitectură se mărginește pentru noi, în epocile mai îndepărtate, aproape exclusiv la cercetarea monumentelor religioase, singurele cari au fost ferite în parte de distrugere: unele biserici, câte o clopotniță și rare ori chiliile mănăstirilor.

Din edificiile civile și militare nu ni s'au păstrat decât rămășițe, temeliiile clădirilor, bucăți de ziduri ruinate care ni pot da uneori indicațiuni asupra alcătuirii și dispozițiunilor generale ale acestor monumente, dar foarte rar asupra arhitecturii lor propriu-zise; doar pe ici colo câte un profil de piatră cioplită sau mai rar un rest de sculptură sau de decorațiune aproape șters, dar nimic mai mult.

Aproape totalitatea clădirilor mai vechi, în afară de biserici, dacă nu sunt ruinate, au fost refăcute și transformate la epoci mai apropiate de noi, fără ca să se fi păstrat în majoritatea casurilor ceva din caracterul lor primitiv. Când se va putea face cercetarea amănunțită a acestor monumente, se vor găsi poate urmele vechilor arhitecturi; asemenea cercetări însă presupun sondaje și dărâmări, iar executarea lor nu este în totdeauna posibilă.

Biserici în stâncă. Ni-au rămas din veacurile îndepărtate câteva biserici în stâncă, de și poate pe vremuri au fost mai numeroase. Astfel la Cetatea Dâmboviței, în comuna Stoienesti din județul Muscel, mai există o asemenea biserică săpată în stâncă, care trebuie să fie foarte veche, căci zugrăveala de pe pereții interiori ni arată chipul lui Nicolae Alexandru Basarab ca ctitor¹.

O altă capelă, de același gen, se află lângă mănăstirea Bistrița din Oltenia, într-o peșteră situată în stâncile din apropiere. Drumul pentru a ajunge la această capelă este aproape impracticabil: întâiu pe marginea unei prăpăstii și apoi printr-o subterană strâmtă și joasă. Acestea sunt

umile lăcașuri de refugiu, ascunse cât mai bine, astfel ca să nu poată fi descoperite de dușmani și deci mai bine ferite de distrugere. În starea în care se găsesc ele astăzi, aceste capele cu greu ar putea fi denumite monumente de arhitectură.

Biserici de lemn. În multe localități din țară, mai ales în părțile muntoase, dar și la șes în părțile păduroase, atât în Muntenia și Moldova, cât și în Ardeal, se mai găsesc încă biserici de lemn care și-au păstrat, mai mult ori mai puțin, arhitectura lor primitivă. Unele din ele sunt destul de vechi, din veacul al XVIII-lea și câte odată, dar mai rar, din al XVII-lea. Ele repetă probabil tipuri vechi rămase aceleași de multe veacuri.

Într-o țară aproape în întregime acoperită cu păduri, cum a fost a noastră, este firesc ca și clădirile și locuințele să fi fost aproape exclusiv executate din lemn, așa cum sunt și astăzi majoritatea caselor țărănești mai vechi; pereți de bârne sau de chirpiciu, pridvoare cu stâlpi de lemn ciopliți cu îngrijire și adesea ori cu multă imaginație, uluce și balustrade de scânduri traforate, etc.

Este probabil că, în afară de cetățile de apărare, de reședințele domnești și boierești și de unele biserici mai importante, toate casele și chiar majoritatea bisericilor de prin orașe și sate erau făcute din lemn.

Arta populară, pe al cărui domeniu intrăm aici, a avut de sigur rolul său în dezvoltarea artei noastre în genere, mai ales în artele minore, care par că se confundă cu ea. Este în de obște cunoscută originalitatea și bogăția artei țărănești în România, precum și fineța simțului artistic al poporului, căruia i se datorește păstrarea intactă a tradițiunii sale strămoșești, dar este evident foarte greu, în starea cunoștințelor pe care le avem astăzi, a se determina partea ce se cuvine artei populare străvechi în evoluția artei monumentale.

¹ Vezi *Buletinul C. M. I.*, anul V p. 89.

ÎNRĂURIRILE MEDIEVALE.

Printre înrăuirile de artă care se ivesc în epoca ce a urmat formațiunea Țărilor Române se pot distinge două mari curente: Unul, venit din Occident, ni aduce civilizația evului mediu și înrăuirea artei romanice și a celei gotice; altul, venit pe diferite căi din spre Orient, ni aduce civilizația bizantină, care pe acele vremuri domnia nu numai în Europa orientală, dar și în Asia Mică, în Africa de Nord, în Rusia și chiar în Orientul mai îndepărtat.

ÎNRĂUIREA MEDIEVALĂ OCIDENTALĂ. Pare a fi cea d'întăiu venită, prin Ardeal în Muntenia și prin Polonia și Galiția în Moldova,

În Muntenia ea este puțin simțită și pare a fi fost înlocuită chiar în veacul al XIV-lea printr-o înrăuire orientală, care în veacul următor devine aproape exclusivă.

Astăzi, din monumentele occidentale, nu ni-au mai rămas decât temeliiile a două biserici dispărute, una la Câmpulung (Muscel) și alta la Turnu-Severin, apoi ruinele cetății din Cheile Argeșului, zisă a lui Țepeș-Vodă, și în sfârșit rămășițele unui turn, zis al lui Sever, situat în orașul Turnu-Severin.

Temeliile bisericii romanice din Câmpulung (fig. 1).

Aceasta pare a fi cel mai vechiu monument bisericesc medieval din Muntenia, ale cărui urme au ajuns până la noi. Temelia acestei biserici a fost găsită sub actuala biserică a mănăstirii Negru-Vodă de către d. V. Drăghiceanu, în anul 1925.

Această biserică a fost clădită, probabil, în veacul al XIV-lea de către Nicolae Alexandru Basarab, a cărui piatră de mormânt se găsește aici.

Planul bisericii este romanic și se compune dintr-o navă centrală mai largă și din două colaterale mai înguste, despărțite de nava centrală prin două rânduri de stâlpi. La această parte principală a bisericii formând naosul se adaugă spre Răsărit altarul rotunjit într'un singur arc, care se leagă, într'un mod cam stângaciu, cu stâlpii interiori ai naosului. Spre Apus pronaosul mai mic e despărțit de naos printr'un zid, în axul căruia se deschide o ușă de comunicație; tot în pronaos se afla o scară rotundă care urca la clopotniță.

Dispozițiunea aceasta a naosului despărțit de pronaos este proprie cultului ortodox; ea este întocmai aceea pe care o găsim la biserica din Rădăuți, clădită cam în aceeași epocă de către Alexandru-cel-Bun. Spiritul în care sunt clădite aceste două monumente este însă diferit: la Câmpulung arhitectura și construcția par a fi fost pur romanice, pe când la Rădăuți ele sunt mai apropiate de arta bizantină.

La Câmpulung biserica pare a fi fost de piatră; într'adevăr, faptul că s'au descoperit în zidurile actualei biserici pietre cu profil romanic dă a presupune că biserica de astăzi, care e și ea de piatră, a fost clădită cu materialul rămas dela dărâmarea celei vechi.

Temeliile bisericii gotice din Turnu-Severin (fig. 2).

Descoperite cu ocazia săpăturilor făcute de d. profesor Bărcăcilă la castrul Drobetae, prezintă urmele unui altar semicircular de configurație gotică cu urme de contraforturi formând ca niște piteni împrejurul semicercului altarului. Zidăria este de piatră brută, neregulată și lucrată fără artă.

Acest altar a fost alipit de o altă clădire, mai veche și mai mare, a cărei temelie de piatră, cioplită, din blocuri mari și regulate, este probabil de origine romană și face parte din clădirile castrului.

Cetatea zisă a lui Țepeș-Vodă. Este unul din rarele monumente care ni arată o înrăuire medievală occidentală în Muntenia: ruinele ei se văd și astăzi în cheile Argeșului, în vârful unei stânci, de unde domină toată regiunea, atât spre Nord, cât și spre Sud, în susul, cât și în josul Argeșului. Această cetate, alcătuită după tipicul castelelor feudale, medievale, se compune din mai multe turlor rotunde, situate la extremitățile clădirii și legate între ele prin drumuri de comunicație apărate de ziduri puternice. În corpul cetății se găsește un turn dreptunghiular, care pare mai vechiu decât restul clădirii și care este zidit numai din piatră brută, pe când turnurile rotunde sunt zidite din piatră brută amestecată cu cărămidă, Cetatea se zice că va fi fost clădită de către Cavalerii Teutoni (fig. 3 până la fig. 13).

Turnul zis al lui Sever din Turnu-Severin este un masiv de zidărie lucrat din piatră brută, având forma dreptunghiulară. Partea lui superioară este prăbușită. Acest turn pare a fi făcut parte dintr-o cetate de apărare, un cap de pod. Urme de ziduri se văd, într'adevăr, în apropiere, dar dispozițiunile lor nu se pot stabili astăzi din cauza vegetațiunii care acopere toate împrejurimile. Au mai fost date la iveală în apropiere temeliile unei capele de stil oriental, despre care vom vorbi mai departe.

Aici se cuvine să vorbim și de **ruinele Palatului Domnesc din Curtea-de-Argeș**, care, după configurația sa și după profilatura gotică a unor pietre provenind probabil de la ușile și ferestrele acestui monument, s'ar părea de origine occidentală. O particularitate pe care trebuie să o notăm, fiindcă poate fi o indicațiune, este orientarea clădirii spre Nord, care este contrarie usului conșfințit în țara noastră, unde intrarea, pridvorul, cerdacul sau prispă, sunt în totdeauna îndreptate spre soare, în partea ferită de crivăț. Aici vedem¹ un cerdac îndreptat spre Nord cu scara și intrarea în aceeași direcție.

Alte rămășițe ale înrâuririi occidentale se găsesc în unele frescuri și obiecte de orfevrerie arătate mai jos :

La Biserica Domnească din Argeș, în pronaos, de-asupra ușii care duce în naos, se găsește zugrăvit în frescă tabloul votiv care arată pe ctitor (Negru-Vodă sau Vladislav) în genunchi la picioarele lui Isus Hristos. El este îmbrăcat în veșminte de cavalier medieval din Occident.

La bolnița mănăstirii Cozia, în pridvor, se găsește zugrăvit în frescă portretul lui Mircea-cel-Bătrân alături de fiul său. Ambii sunt îmbrăcați în veșminte medievale occidentale.

Imbrăcămintea lui Negru-Vodă, al cărui mormânt a fost descoperit în 1923 în Biserica Domnească din Argeș de către d. V. Drăghiceanu, este de asemenea occidentală. Tot de asemenea și diferitele obiecte, bijuterii, paftaua și inelele ce s'au găsit în mormânt².

ÎNRÂURIREA MEDIEVALĂ ORIENTALĂ ni-a lăsat puține urme până în veacul al XIV-lea ; pare a fi fost înainte de această epocă urme de înrâurire orientală, venită probabil prin Serbia, care a avut o civilizație proprie mai veche ca a noastră. Aceste urme se mai văd în Turnul-Severin, unde s'au descoperit temeliile a două biserici mici, care, prin dispoziția planului compus din cele două încăperi cerute de cultul ortodox și dintr'un altar semicircular îndreptat spre Răsărit, dovedesc o origine orientală.

Aceste două monumente se află primul în grădina liceului din Turnul-Severin și celalt în grădina publică, în apropierea turnului zis al lui Sever (fig. 14-17).

Primul nu prezintă decât o zidărie ordinară executată din piatră brută, al doilea însă este de o execuție mai îngrijită, lucrată din moeloane de piatră mai regulată, alternată cu cărămidă așezată după tipicul bizantin, atât orizontal, cât și vertical, încadrând pietrele și stabilind suprafețele de razim orizontale necesare unei mai bune stabilități a zidărilor.

Ambele aceste biserici aveau dimensiuni aproape identice și aceeași dispozițiune generală arătată mai sus. Ele au vre-o 12 metri lungime totală și vre-o 5 metri lărgime, aceste cote fiind socotite în interior.

A doua din aceste biserici, cea mai interesantă, aflată, cum am spus, în grădina publică a orașului, mai are, în afară de intrarea principală spre Apus, încă o ușă, care dă direct în naos pe fața dinspre Miazăzi. Naosul pare a fi fost boltit cilindric, această boltă, după cum arată planul, se compunea din trei travee întărite cu nervuri de piatră ale căror urme se observă pe zidurile laterale. Altarul semicircular în interior este poligonal spre exterior și compus din cinci laturi. Pronaosul, de dimensiuni mai mici ca naosul, este în lățime, adică mai lat decât adânc, și ușa de la intrare se află în axul laturii mari, care este și axul întregii biserici.

¹ Vezi *Bul. Com. M.*, I., anul 1923, p. 5.

² Vezi *Bul. Com. M. I.*, 1923, Curtea Domnească din Argeș.

ÎNRĂURIRILE BIZANTINE.

Înrăuririle bizantine sunt dominante în dezvoltarea artei monumentale din Muntenia.

Ele ni-au venit pe diferite căi, dintre care cele mai importante sunt următoarele :

1. Direct din Capitala Imperiului bizantin, cu care țara noastră a avut legături constante în acea epocă. În timpul lui Mircea-cel-Bătrân se știe că au existat chiar legături de rudenie între Curtea noastră și familia împărătească din Constantinopol.

2. Din Serbia, care a avut o artă proprie mai veche ca a noastră și tot de origine bizantină, cu o înrăurire romanică și lombardă. Cu Serbia au existat de asemenea legături de rudenie între familiile domnitoare.

3. Din Balcani, unde înrăurirea bizantină s'a întâlnit cu o altă înrăurire importantă venită din Grecia medievală.

4. Din Muntele Athos, focar de artă pentru tot Orientul creștinesc.

5. Din Armenia, a cărei artă se știe că a avut o înrăurire considerabilă asupra întregii Europe Orientale și ale cărei urme se găsesc și în Europa Centrală și chiar în Europa Occidentală. Această înrăurire pare a se manifesta în arta noastră monumentală mai cu samă în tehnica și în decorul pietrei sculptate.

În această perioadă a formațiunii artei monumentale în Muntenia, sub înrăuririle arătate mai sus, se vor putea constata mai ales în dispoziția planului unele tendințe specifice artei noastre, care se îndepărtează de tipurile străine importante și care nu se întâlnesc în celelalte școli de artă care au avut legături cu țara noastră.

Se va putea deci vorbi de un prim aport românesc în formarea arhitecturii care a înflorit în Muntenia și care se închiagă în jurul numelui legendarului Meșter Manole, un meșter genial de la care ni-a rămas un monument care poate fi socotit ca un cap de operă.

Aceste înrăuriri orientale par a se fi întins progresiv în cursul veacului al XIV-lea, devenind exclusive în veacul al XV-lea. Într'adevăr am arătat în capitolul precedent urmele înrăuririi occidentale încă în timpul întemeierii Bisericii Domnești, din Argeș, monument pur bizantin, unde totuși ctitorul

este represintat în tabloul votiv îmbrăcat în veșminte medievale occidentale. Mai este de observat că acest tablou votiv este executat în frescă după tehnica zugrăvelilor orientale. Portretul lui Mircea-cel-Bătrân dela bolnița Coziei ni-l represintă de asemenea în veșminte de cavaler din evul mediu occidental.

Mai târziu însă, la sfârșitul epocii pe care o studiem, vom găsi chipul lui Neagoe-Vodă îmbrăcat în lungi veșminte bizantine, împodobite cu motive decorative aurite de stil oriental. Astfel este represintat în frescurile bisericilor din Snagov și din Episcopia Argeșului.

* * *

ÎNRĂURIREA BIZANTINĂ DIN CONSTANTINOPOL. Printre monumentele care ni-au rămas din veacul al XIV-lea și care sunt datorite înrăuririlor orientale, cele mai vechi cronologicește par a fi bisericile din Curtea-de-Argeș, adică Sân-Nicoară și Biserica Domnească, care presintă caractere comune și bine determinate, pe care le vom studia mai la vale. Trebuiește să li mai adăugăm biserica din Nicopoli, clădită în timpul lui Vlaicu-Vodă, pe malul drept al Dunării și care presintă aceiași compoziție, însă mai simplă, ca Biserica Domnească și aceleași caractere arhitectonice ca cele două biserici din Curtea-de-Argeș. Este astăzi recunoscut că aceste monumente își trag originea chiar din Constantinopol¹, unde se găseau încă din veacul al XI-lea monumente similare. Din această cauză am găsit cu cale a mai adăuga la această grupă de monumente și paraclisul numit Bogdan-Serai din Constantinopol, care presintă multă asemănare ca arhitectură cu Sân-Nicoară și care este singurul paraclis din Constantinopol rămas din epoca anterioară renașterii Paleologilor. E probabil capela unui palat bizantin, distrus, din timpul Împăraților Comneni, deci anterior bisericilor din Argeș.

Caractere generale. Bisericile din această grupă au planul pătrat sau dreptunghiular, fără sinuri laterale ; cu altarul semicircular în interior ; el este sau simplu, sau compus, adică complectat

¹ Vezi *Bul. Com.* no. I. 1923.

cu două absidiole laterale: spre exterior altarul este poligonal; pronaosul este de dimensiuni relativ mici, așezat în lățime, adică mai larg decât adânc; el poate fi și un adaus ulterior. Această grupă de monumente se poate subdivide în două: Prima sub-grupă se compune din bisericile **Sân-Nicoară și Bogdan-Serai**, care au fost probabil paraclise. Ele sunt mici edificii dreptunghiulare, având un singur ax. Naosul era boltit cilindric ca și la biserica din grădina publică din Turnul-Severin¹. Trebuie observat aici că bolta sferică dela Bogdan-Serai este executată într-o altă epocă (fig. 18-22).

Aceste biserici nu au turlă pe naos, Sân-Nicoară are însă un turn înalt, dreptunghiular pe pronaos. Altarul este semicircular în interior, poligonal în exterior; altar simplu la Bogdan-Serai, triplu la Sân-Nicoară (fig. 23-33).

A doua sub-grupă cuprinde **bisericile din Nicopoli și Domnească din Argeș**. Ele sunt edificii cu plan central, adică având două axe perpendiculare, unul pe altul, și turla așezată în centru, în punctul de întâlnire al axelor.

La Nicopole este o biserică foarte mică, expresiunea cea mai simplă a tipului în formă de **cruce greacă**, exprimată atât în plan, cât și în spațiu, cu turla așezată la întâlnirea brațelor crucii. Crucea este acusată în spațiu prin frontoane rotunjite în trei direcțiuni, iar spre Răsărit se află altarul rotunjit în interior și cu fețele teșite în exterior. Pronaosul avea două turnulețe laterale, astăzi dispărute (fig. 34-38).

Biserica domnească din Argeș este expresiunea desvoltată și complectată a aceluiași tip în care nava unică s'a despărțit în trei, de asemenea și altarul. Brațele crucii s'au lungit în plan și s'au înălțat în spațiu. Absidele mici în stânga și în dreapta altarului au acoperișuri distincte mai joase, de asemenea și pronaosul, care este poate adăugat în urmă și peste care se aflau două turlă mici ca la Nicopoli. Zugrăveala din interior, care e de dată mai recentă ca biserica, o reprezintă cu trei turlă. Înainte de ultima restaurare erau pe pronaos două turlă de lemn învelite cu tablă. Zidăria însă nu prezintă nicio urmă care să poată dovedi că au fost vre-odată turlă de zid, nici bolta din pronaos nu dă vre-o indicațiune în acest sens; ea este însă probabil de dată mai recentă și turlăle mici au fost poate snprimate la vre-una din restaurările pe care le-a suferit această biserică și înlocuite cu cele de lemn care erau încă în ființă până pe la 1910... (fig. 39-50).

Materiale și procedee de construcție. Piatra necioplită (bolovan) și cea cioplită din gros formează, împreună cu cărămida, materialul de construcție. Cărămida este îngustă de 5 centimetri și de 35 centimetri lungime. Rosturile dintre cărămizi sunt late aproape cât grosimea însăși a cărămizii.

Procedurile de construcție sunt cele bizantine: rânduri orizontale de piatră înecate într'un mortar de var gras, amestecat cu pietriș mărunț, alternează cu mai multe rânduri de cărămizi aparente².

Aceste asize de cărămizi au scopul de a stabili la nivele destul de apropiate, planuri orizontale perfecte care să asigure stabilitatea zidăriei de piatră; bolovanii având forme neregulate, zidăria este expusă la tasări inegale, care ar putea provoca crăpături. Este știut că mortarul de var alb, singurul cunoscut pe atunci, face prisă înceată, iar zidăria, ridicându-se destul de repede, produce sarcini care pot provoca dislocări înainte de prisa mortarului. Pentru aceleași motive este probabil că zidăria se făcea între cofraje de scânduri spre a menține în lături zidăria și mortarul care ar fi fost altfel expuse a se mișca. De asemenea se pare că zidăria se lucra cu var fierbinte. Toate aceste ipoteze ni arată că s'a pierdut secretul de a se zidi piatra cu mortar de var alb, așa cum s'a zidit toate monumentele din această epocă.

Legătura zidurilor mai este asigurată prin trăgători de lemn orizontali așezați în interiorul zidurilor în sensul lungimii lor și la diferite înălțimi, dacă zidurile sunt înalte. Aceste legături sunt îmbinate între ele la intersecția lor. De obicei urmele unor asemenea legături se găsesc atât la baza zidurilor sub nivelul ferestrelor, cât și la partea lor superioară; la nivelul nașterii bolților, unde ele se îmbină cu legăturile transversale așezate la nașterea arcurilor și care sunt destinate a se opune împingerilor laterale provocate în zidării de către arcurile peste care se razimă bolțile ce acopăr bisericile. Multe din aceste legături de lemn sunt astăzi putrezite și cele mai de multe ori nu se mai văd decât găurile goale unde ele fuseseră așezate la facerea clădirii.

Plastica monumentală. Este obținută prin exprimarea logică a cerințelor programului; fiecare element al clădirii este exprimat clar și vizibil în exterior, el primește conformația corespunzătoare importanței și destinațiunii sale.

Alternarea pietrei și a cărămizii în construcție, a cărui explicațiune practică am dat-o mai sus, și care constituie caracterul principal al acestor clă-

¹ Vezi B. C. M. I., fascicula no. 33, p. 13.

² Vezi Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*.

diri, este și elementul din care arhitecții bizantini au știut să scoată efectul atât de original, care se găsește în toate construcțiunile lor și care a produs în marile monumente din Constantinopol și în faimoasele ziduri care înconjoară acest oraș expresiunea sa cea mai perfectă și cea mai impunătoare.

Plastica decorativă. Este obținută numai prin jocul simplu al cărămizilor încadrate în rosturi largi de mortar. Contrastul de culoare dintre piatră și cărămidă cu rosturile lor de mortar este singurul element care dă naștere efectului decorativ. Niciun ornament propriu-zis, nicio sculptură nu împodobește fațadele. Numai proporția părților și compoziția lor, arcurile de cărămizi bine legate cu asizele orizontale și încoronate cu simple cornișe în zimți, ori în dinți de fierăstrău; aceste elemente atât de simple, mânuite însă cu măiestrie, asigură efectul artistic atât de caracteristic al arhitecturii bizantine din această epocă.

DETAIIILE. **Socul** la aceste clădiri nu există: pereții exteriori sunt drepecți până la pământ, fără niciun profil, fără nicio linie sau ieșitură a zidăriei.

Ferestrele sunt mici, înguste, pentru a apăra biserica în contra atacurilor și pentru a-i păstra lumina discretă și atmosfera mistică potrivite cu destinația ei. Arcuri de cărămizi în plin cintru încoronează partea superioară a ferestrelor.

Ușile par a fi fost și ele arcuite; vechimea monumentelor și transformările ce ele au putut suferi în cursul vremurilor nu ni permit însă a o afirma.

Ocnițele sunt unicul element decorativ câte odată întrebuințat la aceste biserici. Ele sunt înguste, destul de înalte și terminate la partea superioară în arc plin-cintru. Ele sunt întrebuințate numai pe alocurea și mai mult pe fețele teșite de la altar.

Cornișele au fost în genere distruse; cele în ființă astăzi pot fi din alte epoci, refăcute în urmă. Este însă probabil că la origine ele erau tot din cărămizi aparente, cu rânduri intermediare așezate în diagonală și formând dinți de fierăstrău, care servesc de console pentru a susține rândurile superioare. Asemenea cornișe se găsesc la monumentele bizantine din această epocă în tot Orientul.

Brăuri orizontale nu se găsesc în fațade. Câte odată în interior, la nașterea bolților, supt forma unei ieșituri proeminente sau a unui profil.

Frontoanele sunt rotunjite în arc de cerc și întărite la periferii cu cornișe având forma arătată mai sus, sau cu nervuri proeminente de cărămidă răzimate pe console de piatră.

Turlele sunt compuse din stâlpi verticali for-

mând resalituri spre exterior, perimetrul are dela opt la douăsprezece laturi; resaliturile care încadrează ferestrele formează arcaturi înalte și înguste încoronate cu arcuri concentrice, peste care este așezată cornișa. Aceasta urmează forma arcurilor, determinând la partea superioară a turlelor o linie festonată foarte elegantă, peste care se înalță cupola (Nicomole).

La Domneasca din Argeș, cornișa este astăzi orizontală, dar nimic nu dovedește că la origine ea nu urma forma arcurilor ca la Nicomole și ca la multe alte biserici din Orient aparținând aceleiași epoci.

Interiorul bisericilor acestora este în întregime tencuit spre a primi zugrăvelile care se întind pe toate suprafețele, începând dela pardoseală până la bolți și turlă.

Bolțile urmează în formele și în compoziția lor tehnica bizantină. Spațiile dreptunghiulare în plan sunt boltite în „berceau“ semicilindric, cu sau fără arcuri dublouri, formând nervuri. Spațiile pătrate în plan sunt boltite cu calote sferice între pandantivi. Câte odată bolțile sunt formate din două berceau-uri perpendiculare care se intersectează.

Altă dată bolțile sunt așezate în „porte à faux“ față cu pereții pe cari se razimă. În acest mod se micșorează lumina, adecă distanța între punctele de razim, de asemenea se micșorează și împingerea pe care o exercită bolțile pe pereți.

Acest „porte à faux“ este de obicei din cărămidă, el formează o zonă orizontală și un motiv de care se folosește zugravul.

Supt arcurile care sunt alipite de pereți se găsesc console, câte odată de piatră, având forme teșite simple sau rotunjite.

Pardoselile sunt astăzi în genere din lespezi de piatră

• * •

DESCRIEREA MONUMENTELOR DIN GRUPA CONSTANTINOPOLITANĂ

BISERICA SÂN-NICOARĂ, zidită probabil de către Doamna Clara pe la 1350, este de dimensiuni mici și compusă dintr'o singură navă de 6 metri lărgime și 14 metri lungime în interior, cuprinzând pronaosul. Bolțile nu mai există decât la altar, care presintă un frumos exemplu de construcție de bolți sferice, după sistemul bizantin. Naosul trebuie să fi fost boltit „în berceau“ semicilindric cu arcuri dublouri, ale căror picioare sunt încă vizibile (fig. 22-23).

Altarul este triplu, de și compus dintr'o singură încăpere, în care se găsește în ax nișa principală

și în lături două arcaturi formând nișele secundare ale proscomidiei și diaconiconului.

În fațada principală ușa dela intrare este încadrată între doi pînți de zidărie al căror rost nu este deslușit. Ori sunt contraforturi și așa par la prima vedere (știm însă că acest element de construcție nu există în arta bizantină, ci numai în cea gotică), ori sunt picioarele unui arc care forma poate în fața bisericii un fel de pridvor acoperit.

De-asupra pronaosului se ridică un turn înalt de trei caturi, cu trei rânduri de ferestre mari suprapuse. El este în întregime zidit din cărămidă și poate dintr'o epocă posterioară bisericii, cu toate că grosimea mai mare a zidurilor la pronaos ar dovedi că a existat aici un turn de la început. Zidăria bisericii este din piatră, bolovani, alternată cu cărămidă; părțile superioare, care au dispărut, par a fi fost numai din cărămidă, cum arată părțile încă existente dela altar și dela turlă. Altarul este spre exterior decorat în partea lui superioară cu un șir de firide peste care se observă urmele unei cornișe. Aceste firide însă se opresc la resalitul altarului și fațadele laterale sunt lipsite de orice motive decorative. Se pare că ferestre nu au existat, afară de una singură la altar, mică și foarte îngustă. Pe latura sudică pare a fi fost o ușă dând direct în naos, ca la biserica din Turnul-Severin.

Biserica Bogdan-Serai din Constantinopol. Acest mic edificiu nu și-ar avea locul în acest studiu, dacă nu ar fi singurul paraclis din epoca bizantină ce s'a mai păstrat în Constantinopol și dacă din întâmplare nu ar fi fost în legătură cu evenimentele istorice ale țării noastre, servind multă vreme de biserică reședinții moldovenești în Sтамбул.

Bogdan-Serai este probabil un monument contemporan, dacă nu anterior celor dela Argeș și Nicopoli. A fost poate paraclisul unui palat bizantin din vremea Comnenilor¹.

Asămănarea pe care o prezintă cu Sân-Nicoară și cu monumentele noastre din veacul al XIV-lea, pe cari le studiem aici în cea ce privește materialul și modul de construcție, este încă o confirmare a originii bizantine a bisericilor noastre din Curtea-de-Argeș.

Acest paraclis se compune dintr'o singură încăpere dreptunghiulară, având vre-o 8 metri lungime și 3.70 lărgime în interior, terminată prin-

tr'un altar semi-circular luminat printr'o singură fereastră. Bolta era la început cilindrică și numai în urmă i s'a adaptat sistemul de bolți pe console cu calotă pe pandantivi represintat în relieful alăturat reprodus de d. G. Balș, după Van Millingen (fig. 18-22).

Altarul se prezintă în exterior cu cinci laturi, din care cea dela mijloc are o fereastră terminată în arc plin-cintru, iar cele două laterale au câte o firidă rotunjită, lucrată în cărămidă, în același mod ca bolțile dela altarul bisericii Sân-Nicoară. Întâlnim aici aceeași alternanță a pietrei cu rândurile de cărămidă, aceeași tehnică în construcția arcurilor și a bolților.

Această zidărie, spune Van Millingen, prezintă o asămănare izbitoare cu cea a zidurilor orașului Constantinopol.

Supt paraclis se află o criptă boltită cilindrică și terminată ca și capela superioară printr'o nișă circulară boltită, cu o fereastră în ax.

BISERICA DIN NICOPOLI (BULGARIA). Zidită în timpul lui Vlaicu-Vodă, este un mic edificiu cu plan central în opoziție cu cele două biserici precedente. Dimensiunile sunt foarte restrânse: 5 metri pe 8 în interior (fig. 34-38).

Planul este în formă de cruce greacă. O cupolă se ridică la întâlnirea bolților care formează brațele crucii. Aceste bolți semi-cilindrice se termină lateral prin frontoane rotunjite prevăzute cu câte o mică fereastră în arc de cerc: bolta dinspre altar e terminată în sfert de sferă și acopere absida semi-circulară în interior și poligonală spre exterior. Pronaosul este în parte dărâmat: nu de mult pe această parte a clădirii se găseau două turnulețe care încadrau ușa dela intrare pe fațada din spre Așus.

Fațadele prezintă aceeași alternanță caracteristică de piatră și cărămidă ca și celelalte monumente din această grupă.

Turla este înaltă și bine proporționată, octogonală spre exterior, cu ferestrele lungi încoronate cu arcuri peste care cornișa desemnează o linie sinuoasă care urmează mișcarea arcurilor.

Arcadele sunt formate din piatră cioplită alternată cu cărămidă, deosebindu-se de acele dela Curtea-de-Argeș, care sunt numai din cărămidă, și asemănându-se în această privință cu cele din Mesembria, din Târnovo și din Serbia bizantină.

De-asupra ferestrelor dela turlă, în timpanul arcaturilor de sus, se află un spațiu ajurat prin care se ventila probabil interiorul bisericii. El este ornamentat prin cărămizi așezate în diagonală și formând goluri între ele.

În interior construcția turlei se razimă pe patru

¹ Vezi Van Millingen, *Églises de Constantinople*, Londra, 1912, p. 280; Paspatis, *Constantinopol*, 1877, și G. Balș, *B. C. M. I.*, no. 33, p. 10.

arcuri care stau pe console. Acest procedeu se aseamănă într-o câțva cu o dispozițiune pe care o găsim în unele bisericile sârbești. La nașterea bolților un impost de piatră profilată înconjoară toată biserica în interior.

Acest monument prezintă principalele elemente ale bisericilor în formă de cruce cu brațele egale și cu cupolă. El poate fi considerat ca prototipul din care purcede și biserica Domnească din Argeș.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN CURTEA-DE-ARGEȘ. Este clădită după unii de către Nicolae Alexandru Basarab, după alții de către Radu Negru pe la 1380. Se mai spune că ar fi din veacul al XIII-lea. Este cert că prezintă caracterul arhitectonic al bisericilor din timpul Împăraților Comneni și că în acest monument găsim toate elementele principale ale bisericilor bizantine din acest timp¹ (fig. 39-50).

Planul în formă de cruce greacă este caracterizat printr-o turlă centrală stând pe patru stâlpi isoiați. Cupola ridicată pe un tambur cilindric este proptită în lături prin patru bolți cilindrice care desemnează forma crucii atât în plan cât și în spațiu, la partea superioară a bisericii. Aceste bolți se termină la extremități prin frontoane rotunjite, afară de cea dela Răsărit spre altar care se închide în semi-cerc și este acoperită cu o boltă sferică.

Frontoanele sunt frumos proporționate și compuse, încadrate într'un arc puternic de cărămizi aparente răzimat pe console de piatră cioplită.

Frontoanele laterale sunt luminate printr-o mică fereastră în arc de cerc (fig. 49-50). Cele patru colțuri ale planului, aflate între brațele crucii formează corpuri mai joase, a căror învelitoare se leagă spre Apus cu aceia a pronaosului dreptunghiular. În spre Răsărit aceste corpuri mai joase formează proscomidia și diaconiconul, în stânga și în dreapta altarului.

Fațadele sunt ca și planul, curat bizantine. Ele sunt compuse prin aceeași alternare a pietrei și a cărămizii aparente ca la monumentele descrise precedent.

Forma arcadelor este semi-circulară atât la ferestre, cât și la frontoane și la turlă; aceste arcade sunt formate numai din cărămizi cu rosturi largi, în opoziție cu cele din Balcani, care sunt compuse din cărămizi alternate cu piatră (Mesembria, Târnovo și Nicopoli).

Cornișele urmează formele bizantine obișnuite cu cărămizi în diagonală, formând zimți. Nicio

ornamentație nu se găsește în fațade. (Ferestrele actuale cu chenare de piatră sunt din veacul al XVIII-lea, când acest monument trebuie să fi suferit transformări de oareșicare importanță.)

Turla este circulară în interior și poligonală cu douăsprezece laturi în exterior. Patru ferestre lungi situate în direcția axelor luminează interiorul, celelalte laturi sunt oarbe în exterior și rotunjite în formă de nișe în interior.

Cele două contraforturi laterale sunt din altă epocă și așezate probabil în veacul al XVIII-lea sau al XIX-lea, pentru a întări zidurile slăbite în acele puncte. Se știe că contrafortul este un element străin de arhitectură bizantină propriu-zisă.

Interiorul este măreț și de un efect impunător, atât prin proporțiile lui generale, cât și prin înălțimea bolților. Ochiul îmbrățișează dintr'o singură privire întreg spațiul interior. Lumina este bine difusată prin ferestre aflate la diferite înălțimi și în diferite direcțiuni¹.

Dimensiunile bisericii în interior sunt de zece metri lărgime pe douăzeci de metri lungime, cuprinzând și pronaosul.

RESUMAT. Această grupă de biserici de origine pur bizantină prin modul de construcțiune, prin efectul arhitectonic, prin lipsa sâmurilor laterale, într'un cuvânt prin caracterul său atât de bine definit și atât de diferit de acel al grupelor de monumente ce vor urma, formează în veacul al XIV-lea o familie izolată, originară din Bizanț. Vedem urmele ei în Nicopoli, apoi în Curtea-de-Argeș.

Vom vedea într'adevăr că toate bisericile din această epocă au sânnuri laterale, fie că ele își trag originea din arta sârbească, fie că în ele se vedește vre-o altă înrăurire.

Va trebui, ca să ajungem în veacul al XVI-lea și în al XVII-lea, ca să găsim biserici inspirate din arhitectura acestor importante monumente și în care să învie unele din caracterele lor. Astfel la Târgoviște avem vechea Mitropolie clădită de Neagoe Basarab în 1518 și astăzi dispărută; tot în Târgoviște avem Biserica Domnească ridicată de Petru Cercel în 1583, iar la Craiova în mijlocul veacului al XVII-lea vom găsi biserica Sf. Dumitru, datorită lui Matei Basarab (1652), în care vom regăsi pentru ultima oară planul în formă de cruce greacă, având forma crucii exprimată atât în plan cât și în spațiu.

¹ Pentru mai multe detalii asupra acestui important monument a se vedea B. C. M. I., *Curtea Domnească din Argeș*, anul 1923.

¹ Theotokos, Kilissegeami.

ÎNRĂURIREA SÂRBEASCĂ.

Se știe că în veacul al XIV-lea călugărul Nicodem, venind din Serbia, înființează în 1374 mănăstirea Vodița și apoi pe cea din Tismana în Oltenia; aceste două așezări în starea lor actuală nu ni pot da decât o documentare foarte incompletă asupra caracterelor lor primitive. Într'adevăr, **mănăstirea Vodița** nu mai este și din biserica ei nu se găsesc astăzi decât două ziduri pe jumătate dărâmate. Săpături recente făcute de d. V. Drăghiceanu au dat la iveală temelia bisericii, care ni arată un plan cu naos în formă de treflă, cu un pronaos dreptunghiular. Materialele găsite în săpătură dovedesc o arhitectură îngrijită în care piatra cioplită în asise regulate alternează cu cărămida.

Mănăstirea Tismana este astăzi cu totul transformată, iar biserica ei, care pare a fi păstrată, în cea mai mare parte, dispozițiunile sale generale, este în întregime renovată în ceia ce privește arhitectura ei exterioară, care nu mai prezintă niciunul din caracterele sale primitive, afară doar de o urmă de asise de piatră cu câteva cărămizi aparente care par a fi fost smălțuite (în colțul absidiolei din spre Sud).

Planul bisericii este bine dezvoltat, naosul în formă de treflă, are un altar spațios cu două absidiole laterale care par a fi fost modificate în urmă. Turla pantocratorului este înaltă, ridicată pe arcuri lungi și svelte. Pronaosul dreptunghiular este încoronat cu o a doua turlă mai scundă (fig. 56-58).

În afară de aceste două biserici ni-au mai rămas din veacul al XIV-lea biserica dela mănăstirea Cozia și cea dela Cotmeana, ambele ridicate de Mircea-Vodă cel Bătrân.

Biserica dela Cozia este un monument strălucit, având toate caracterele arhitecturii sârbești din școala Moravei¹. Această biserică întrunește la un loc caracterele generale ale celor două biserici precedente, însă dezvoltate și perfecționate (fig. 59-80).

Biserica din mănăstirea Cotmeana, având un

caracter a parte, va fi studiată separat în paragraful următor (fig. 81-93).

Caractere generale. Bisericele din această grupă sunt cronologicește primele în țară care au planul în formă de treflă, plan zis și triconc sau trilobat. Această dispozițiune nouă dă acestor monumente o înfățișare cu totul diferită de acelea din grupa precedentă: Biserici cu navă unică, ele au naosul încoronat cu o turlă înaltă bine sprijinită de cele trei abside. Pronaosul dreptunghiular este cu sau fără turlă, în cel d'întăiu cas turla este mai scundă, după modelul celei dela biserica din Crușevăț.

Această grupă de biserici se distinge printr'o dispozițiune constructivă specială, caracteristică a bisericilor sârbești din Valea Moravei și care prezintă o deosebită importanță: Naosul este compus dintr'o travee principală pătrată în plan, peste care se razimă cupola pantocratorului, și din două travee secundare, egale sau nu, având formă dreptunghiulară, care încadrează naosul spre Răsărit și spre Apus. Dispoziția acestor travee este astfel că arcurile mari laterale care susțin turla spre Nord și Sud sunt proptite spre Est și Vest prin cele două arcuri mai mici ale traveelor secundare, arcuri alipite în interior la zidurile dela Nord și Sud. Acest sistem este complectat prin zidurile absidelor laterale care proptesc celelalte două arcuri mari, ce susțin turla spre Est și Vest (fig. 51, 56, 59, 65).

Prin această remarcabilă dispozițiune constructivă, împingerile rezultate din greutatea turlei sunt echilibrate în mod rațional, iar deschiderea arcurilor, diametrul lor, este redus față cu spațiul interior disponibil, ceia ce micșorează împingerile laterale și înlesnește construcțiunea edificiului.

Din dispozițiunea de mai sus rezultă unele consecințe de care arhitecții sârbi s'au servit pentru a obține efecte originale în fațade. Într'adevăr zidul exterior al traveelor secundare dela naos se oprește la un nivel ceva mai ridicat decât arcul interior alipit de el, iar de aici în sus se ridică zidul care stă peste acest arc. Se produce astfel la partea superioară o retragere a zidului spre interior, ceia ce dă naștere la o poală având un

¹ Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*, și G. Balș, *O vizită la câteva biserici din Serbia*, București 1911.

acoperiș separat: poala este câte odată întreruptă printr'un fronton rotunjit sau ascuțit. Această dispozițiune a existat și la Cozia, cum există și la Crușevăț, la Liubostinia și, la noi, la biserica Mănăstirii Dealului (fig. 66).

La Cozia, în urma transformărilor produse de timp și poate în urma restaurării din vremea lui Constantin Brâncoveanu, urmele acestei dispozițiuni au dispărut.

O altă particularitate a bisericilor sârbești din această epocă este dispozițiunea arcurilor dela basa turelor, care constă din patru arcuri interioare, așezate peste arcurile mari care susțin turla pantocratorului; aceste noi arcuri sunt vizibile în interiorul bisericii și sunt răzimate, la colțuri, pe patru console. Scopul lor este de a micșora diametrul turlei și de a transmite presiunile direct pe picioarele de zidărie dela colțuri, descărcând astfel arcurile. Principiul este același ca acel arătat mai sus pentru naos și consecințele similare: Basa turlei spre exterior se compune dintr'o primă parte inferioară, răzimată direct pe arcurile mari, și o a doua parte superioară, mai retrasă, răzimată pe arcurile interioare de care am vorbit mai sus. Partea inferioară se termină cu un fronton sau o arcadă în care se deschide o fereastră rotundă (fig. 61, 62, 64, 65).

Forma specială a bazei turlei care rezultă din această dispozițiune se poate vedea la Calenici, Crușevăț, și la noi la Cozia într'o măsură mai puțin accentuată.

Materiale și proceduri de construcție sunt în genere cele din școala bizantină studiate anterior la monumentele din grupa constantinopolitană; totuși trebuie observate unele deosebiri. Regăsim aici alternanța zonelor de piatră și celor de cărămidă aparentă. Piatra însă se compune din blocuri mari, cioplite frumos de către meșteri pietrari iscusiți. Cărămizile sunt de asemenea fabricate cu îngrijire în tipare de diferite forme. Principala deosebire constă însă în tehnica pietrei cioplite și sculptate.

În ruinele dela Vodița s'au găsit pietre cioplite de dimensiuni destul de mari, cu fețele profilate în genul celor dela Cozia; nu s'au găsit însă urme de piatră sculptată; de asemenea la Tismana nu s'a păstrat nicio urmă de piatră sculptată din epoca primitivă. La Cozia s'a dat la iveală toată arhitectura fațadelor ascunse sub tencuială aplicată probabil în timpul lui Constantin Brâncoveanu.

Aici ne găsim în fața unui monument foarte frumos lucrat cu o decorație de piatră sculptată foarte bogată și variată. Se mai găsesc împrejurul

arcadelor de piatră linii decorate compuse din teracote având forma unei flori cu patru petale. Asemenea decorațiune se întâlnește și la bisericile din Valea Moravei și în Serbia bizantină¹, precum și la Mesembria.

Plastica monumentală rezultă din dispozițiunile planului în treflă, cu o singură navă, lungită spre Apus prin adaosul pronaosului. Acesta dă bisericilor din această grupă o înfățișare mai elegantă, care se îndepărtează de planul central al bisericilor de origine pur bizantină, spre a se apropia de acel al bisericilor din Moldova, care și ele au drept basă planul în treflă. Acest caracter al planului tras în lungime este încă accentuat prin proporțiile înalte ale arcurilor interioare specifice bisericilor din Serbia, precum de altfel și celor din Moldova. Din această proporție elegantă a arcurilor rezultă și înfățișarea înaltă a edificiului tras încă în înălțime prin toate liniile verticale produse de forma poligonală a absidelor.

Plastica decorativă este dată de alternanța zonelor de piatră și a celor de cărămidă, pe de o parte, și de sculptura pietrei, care este foarte bogată, atât la unele din bisericile din Valea Moravei, cum este cea dela Calenici, cât și la biserica noastră din Cozia. În ceea ce privește bisericile din Vodița și Tismana, este probabil că plastica lor decorativă urma aceleași norme, poate mai simple în ceea ce privește sculptura, aceste din urmă fiind biserici numai mănăstirești, pe când biserica din Cozia este domnească. Sculptura pietrei este aici foarte bogată și fin executată; profilaturile și motivele care decorează arcadele și timpanele, chenarele ferestrelor, brăurile, etc., sunt frumos compuse, foarte variate și perfect executate. Rosete mari de piatră ajurată decorează arcadele la partea lor superioară și servesc pentru luminarea și ventilarea interiorului.

DETAIIILE. Soclul este o simplă ieșitură neprofilată și puțin proeminentă.

Brăuri de piatră se găsesc la Cozia la diferite înălțimi: supt ferestre și la nașterea arcadelor.

Arcadele din fațadă sânt mari și înalte până sub cornișe; ele sunt puțin proeminente față cu planul exterior al zidului, arhivolta de piatră sculptată fin, centrul arcadei decorat cu o rosetă de piatră ajurată.

Frontoanele par a fi fost un element adeseori usitat la aceste biserici; în Serbia se văd și astăzi o profuziune de frontoane suprapuse la partea superioară a fațadelor. La Cozia s'a descoperit un asemenea fronton rotunjit în fațada

¹ Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*.

din spre Apus; la basa turlei avem o arcadă proeminentă ca un fronton.

Ferestrele au chenare de piatră sculptată în genere arcuite la partea superioară. Ușile nu au lăsat urme de formele lor primitive.

Cornișele au dispărut; se poate ca ele să fi fost de cărămidă în zimți, ca la bisericile bizantine, sau de cărămidă și piatră cioplită, așa cum a fost restaurată cornișa bisericii din Crușevăț.

Turlele par în genere puțin înalte, însă ele sunt așezate pe o basă cubică destul de voluminoasă și compusă, cum am văzut, din două părți suprapuse. Forma elegantă și proporția înaltă a bisericilor sârbești provine mai mult din proporția înaltă a bolților și deci a zidurilor din fațadă, din care rezultă o turlă așezată la înălțime mare; proporția propriu-zisă a turlei însă nu este înaltă.

Am văzut una din dispozițiunile speciale ale turelor sârbești, care constă în adausul a patru arcuri interioare răzimate la colțuri prin console (fig. 64, 65).

O altă dispozițiune pe care o întâlnim la ambele turlă ale bisericii din Tismana constă din reducerea planului pătrat al arcurilor mari la un plan octogonal, prin arcuri de colț (*trompes d'angle*). Turla este astfel octogonală în interior ca și în exterior, în loc de a fi circulară, cum e în genere.

Această dispozițiune o vom găsi și la pantocratorul Bisericii Episcopale din Argeș (1512), dar altfel executată (fig. 146).

* * *

DESCRIEREA BISERICILOR DIN GRUPA SÂRBEASCĂ.

Vodița, cea mai veche așezare a călugărului Nicodim (1374), este situată în apropierea Vârciorovei. Astăzi este complet ruinată: numai două bucăți de ziduri informe, de piatră brută, mai stau încă în picioare. Temeliile bisericii, care erau acoperite cu pământul adus de ape din dealul apropiat, au fost descoperite de curând prin săpăturile făcute de d. V. Drăghiceanu (fig. 51-55).

Planul are dispoziția bisericilor sârbești descrisă mai sus. Naosul în formă de treflă se compune din cele trei travee caracteristice, care aici sunt toate inegale. Cea dela mijloc formează pătratul peste care se înalță turla; punctele ei de razim sunt însă insuficiente ca dimensiuni și aceasta a contribuit de sigur la prăbușirea ei; altarul este spațios însă, contrar dispozițiunilor usitate, raza absidei e mai mică decât a sâmurilor laterale.

Pronaosul este dreptunghiular și se cunosc încă urmele bolții lui.

Zidăria este din piatră brută; arhitectura exterioară, cel puțin la partea inferioară, după materialele ce s'au găsit în săpătură, era lucrată din asize de piatră cioplită cu îngrijire; bucățile găsite au aproximativ 55 centimetri înălțime, cu fețele și muchiile regulate; ele presintă colonete angajate la colțuri ca la Cozia și resalituri care nu se pot reconstitui fiindcă pietrele găsite sunt în număr prea mic. Aceste asize de piatră par a fi fost alternate cu fășii orizontale de cărămidă aparentă. Aceste puțin rămășițe dovedesc totuși că edificiul acesta era lucrat cu îngrijire de către ciopliitori pricepuți. Luugimea totală a bisericii era de 18 metri și lărgimea mijlocie de 6 metri aproximativ. Acestea sunt cotele interioare.

Mănăstirea Vodița era așezată în apropierea unei ape de munte, care cu timpul a mâncat malul. Astăzi pământul care continuă a se surpa a ajuns la câțiva metri de temeliile bisericii, care în câțiva ani vor dispărea complect. Rămășițele de materie mai importante care au fost găsite în pământ s'au transportat la liceul din Turnul-Severin și s'au depus în Muzeu.

BISERICA MARE A MĂNĂSTIRII COZIA, zidită de Mircea-Vodă cel Bătrân la 1393, este, după cum am văzut, o biserică sârbească din Valea Moravei, zidită desigur de un meșter sârb. Ea presintă într'adevăr o mare asemănare cu cele de la Calenici, Crușevăț, Liubostinia și Rudenița¹. Planul este în formă de treflă cu o singură turlă pe naos; pronaosul este aproape pătrat și boltit cilindric, iar în fața lui a fost adăugat de către Constantin-Vodă Brâncoveanu un pridvor pe coloane.

Dispoziția naosului este aceea studiată mai sus la caracterele generale ale grupei: am văzut cum această dispozițiune ingenioasă micșorează deschiderile arcurilor și ale bolților și în consecință reduce împingerile lor astfel că resultanta presiunilor este menținută în limitele impuse de legile echilibrului.

Naosul este mărit printr'un altar spațios cu două firide laterale rezultând din arcurile caracteristice ale dispozițiunii studiate mai sus.

Arhitectura exterioară este remarcabilă din toate punctele de vedere și dovedește existența în Serbia din această epocă a unei școli de artă ajunsă la o expresiune desăvârșită, la un „stil“.

Acest stil derivă evident din arta bizantină; gă-

¹ Vezi G. Millet, *L'ancien art serbe*, și G. Balș, *O vizită la câteva biserici din Serbia*, București 1911.

sim și aici alternanța zonelor de piatră și a celor de cărămidă; piatra este aici cioplită cu îngrijire, de asemenea cărămizile sunt de o bună fabricațiune; ele au 6 centimetri și rostul dintre ele are 2-3 centimetri.

Corpul bisericii este decorat cu arcade lungi și înguste pornind dela soclu și ridicându-se până supt cornișă. Cele dela părțile drepte sunt adânci de o jumătate de cărămidă față cu nivelul zidului, iar cele poligonale dela altar și sinuri sunt separate prin colonete suptiri având înălțimea întregii arcade. Partea superioară a arcadelor este bogat ornamentată printr'un chenar de piatră fin sculptat și răzimat pe o colonetă tot de piatră înfățișând o frânghie răsucită. Două brâuri de piatră orizontale taie arcadele în trei zone, aproape egale, brâul superior înconjoară toată biserica de jur împrejur, cel de jos există numai în dreptul altarului și al sinurilor și este întrerupt în dreptul ferestrelor.

Ferestrele sunt împodobite cu frumoase cheare de piatră sculptată, având forme și motive variind dela o fereastră la alta. Se poate observa că aceste ferestre (dela naos) au fost lungite în jos și că ele se opriau la origină în dreptul brâului de piatră de jos, care probabil că nu era întrerupt cum este astăzi. În partea de sus a arcadelor se află frumoase rosete de piatră sculptată și ajurată, care luminează și ventilează bolțile bisericii. La rosete ca și la ferestre motivele sculpturale sunt foarte variate (fig. 67-74).

Se mai observă că atât extradadosul arcadelor, cât și acel al rosetelor și al ferestrelor este încercuit cu un rând de mici ornamente de teracotă în formă de flori cu patru petale, înecate în mortar. Asemenea ornamente se găsesc în bisericile din Balcani și din Serbia bizantină. **Cornișele** lipsesc, căci toată partea superioară a zidărilor mai sus de arcade este reînaltă. Turla este joasă, dar bine proporționată; ea amintește proporția aceleia dela Biserica Domnească din Argeș. E poligonală și are ferestrele înguste și lungi, arcuite la partea superioară. E probabil că la origine cornișa ei urma linia arcadelor proeminente care în urmă au fost rătezate și tencuite. Astăzi însă cupola stă pe o cornișă orizontală. Baza turlei este largă și înaltă; pe fiecare din fețele ei se află o arcadă care se aseamănă cu arcadele din fațadă, și în mijlocul ei se află o rosetă de piatră ajurată.

La pronaos ferestrele sunt din timpul lui Brâncoveanu, ca și întregul pridvor.

Ornamentația sculpturală este compusă când din motive geometrice, când din împletituri, când

din motive florale, stilisate: aceste diferite motive se combină între ele în mod armonios și dovedesc mult simț decorativ. Credem că originea acestei sculpturi trebuiește căutată mai mult în arta armenescă și caucaziană.

BISERICA MĂNĂSTIRII TISMANA are dimensiuni mai mari ca acele precedente; 20 metri lungime totală pe 6 metri lărgime aproximativ în interior. Ea presintă, pe lângă dispozițiunile de plan sârbești ale bisericilor precedente, absidiile din dreapta și din stânga altarului, care lipsesc în școala sârbească din Valea Moravei. Acest caracter apropie biserica din Tismana de cele curat bizantine. Pe de altă parte turla pe pronaos este de un caracter curat sârbesc din Valea Moravei: îl întâlnim la Crușevăț și la Calenici, pe când el nu există în acea epocă. La bisericile bizantine din Constantinopol, dar câte odată în Balcani (Mesembria și Stenimachos). De altfel și proporțiile exterioare și cele interioare, înalte și svelte, se apropie de cele sârbești.

Dacă interiorul pare a fi păstrat formele cele vechi, nu tot astfel este arhitectura exterioară, care a fost complet transformată în veacul al XVIII-lea și tencuită pe din afară, astfel că în starea de astăzi nu ni putem face o idee lămurită despre caracterul arhitectonic primitiv al acestui monument.

RESUMAT. În opoziție cu grupa precedentă, care cuprindea numai biserici fără sinuri, avem aici din contra numai biserici cu sinuri. Vom vedea mai departe că aceste două tipuri formează bazele arhitecturii noastre bisericesti. Din ele, din desvoltarea lor și din combinația lor derivă toate bisericile care se vor clădi în veacurile următoare.

Bisericile din Vodița și din Cozia par a fi avut aceeași arhitectură, cum au și același plan. Biserica dela Cozia, tip desăvârșit al arhitecturii sârbești din școala Moravei, are și caractere comune cu arhitectura din Serbia bizantină și din Macedonia.

Biserica din Tismana se leagă pe de o parte cu bisericile sârbești prin dispozițiile planului și compoziția generală; se depărtează însă de ele prin dispoziția altarului, căruia i se adaugă aici absidiile, caracter care apropie această biserică de cele de stil curat bizantin.

Se poate însă ca absidiile altarului să fi fost adăugate în timpul restaurării din veacul al XVIII-lea. Intr'adevăr din examinarea planului se poate face ipoteza că altarul a suferit o importantă re-manieră, care poate fi pusă în relațiune cu renovarea completă a fațadelor, când s'au alternat și formele absidelor, atât la altar, cât și la sinuri.

INRĂURIREA MACEDO-BALCANICĂ.

Inrăurirea macedo-balcanică se poate constata la o singură biserică din Muntenia. Aceasta este biserica mănăstirii Cotmeana din județul Argeș, întemeiată de Mircea-Vodă cel Bătrân în anul 1389. Trebuie să mai notăm însă și oarecare procedee venite din Balcani la o altă biserică din grupa constantinopolitană și anume la Nicopoli, unde alternarea pietrelor și cărămizilor la arcurile turlei este aceeași ca la bisericile din Mesembria și din Macedonia.

BISERICA MĂNĂSTIRII COTMEANA este de dimensiuni foarte reduse. Are 12 metri 50 lungime și 4 metri 35 lățime în interior. Ea este formată dintr-o singură încăpere având altar semi-circular și două sinuri laterale. Acestui naos i se adăuga la început, probabil, un pronaos sau un pridvor, cum vom vedea mai jos. Pronaosul de astăzi este reclădit de către Constantin-Vodă Brâncoveanu în veacul al XVIII-lea.

Biserica este acoperită printr-o boltă cilindrică, iar zidăria pare în întregime executată din cărămidă. Fațadele sunt decorate cu firide lungi și înguste, care ocupă toată înălțimea zidurilor dela pământ până sub cornișă. Arcadele care încornează aceste firide sunt, ca și toată fațada, executate din cărămizi aparente înguste de 5-6 cm., lucrate cu rosturi largi. În jurul arcului se află un rând de discuri de teracotă smălțuită de 9-10 centimetri diametru, colorate alternativ în verde și în cafeniu. În jurul acestor rânduri de discuri se mai află un rând de cărămizi așezate în sensul lungimii lor.

Discurile urmează liniile arcadelor ale brăurilor și ale cornișelor. În timpanele dintre arcade se mai găsesc discuri formând prin dispoziția lor cruci și diferite figuri.

Socul este fără profil și format numai din linia inferioară întreruptă a firidelor de pe fațade.

Brâu nu există decât doar sub cornișă: un șir de discuri smălțuite, care în dreptul altarului sare la un nivel mai jos.

Ferestrele sunt foarte mici și înguste, ardate la partea superioară și fără chenar, întrucât privește cele din epoca clădirii. Cele mai

multe dintre ele sunt însă din veacul al XVIII-lea, ca și pridvorul din spre Nord, adăugat de Vodă Ipsilanti.

Cornișele sunt astăzi în cărămidă aparentă, după forma bizantină obișnuită; ele sunt însă refăcute în urmă din cărămizi mai mari și executate fără artă, așa că nu avem niciun indiciu asupra formei cornișei primitive.

Se observă că la altar cornișa este la un nivel mai jos decât la corpul bisericii, însă mai sus decât la sinuri.

Biserica pare a fi avut un pronaos sau un pridvor. Într-adevăr, pe fațada de Sud și spre Apus, acolo unde se face legătura cu pronaosul actual, adăugat de Constantin-Vodă Brâncoveanu, se vede nașterea unei arcade la un nivel mai jos ca al firidelor și alcătuită în același gen ca acestea, având extradossul decorat cu un rând de discuri smălțuite. Nu este cu puțință a stabili forma acestui pridvor dispărut, de oare ce partea din spre Apus este reclădită cu mult în urmă. Dacă mai adăugăm că pridvorul deschis este un element care nu apare în arhitectura noastră decât în veacul al XVI-lea și al XVII-lea, rezultă că ne găsim aici în fața unei probleme care în starea de astăzi nu poate fi rezolvată. O altă ipoteză ar fi că pridvorul a fost decorat cu arcade oarbe, ca cele ce vedem la biserica din Târnovo, și că el ar fi fost adăugat odată cu sinurile, care au și ele arcadele la un nivel mai jos, probabil într-o epocă puțin posterioară clădirii bisericii, arhitectura fiind aceeași (figurile 89, 90 și 91). Trebuie observat într-adevăr că firidele de pe suprafața exterioară a sânuirilor sunt mai joase ca acele de pe corpul bisericii și că zidăria sânuirilor nu are legătură cu cea a pereților bisericii, ceea ce dovedește că sânuirile au fost adăugate în urmă. Această ipoteză se confirmă prin faptul că decorația pereților bisericii urmează supt acoperișul sânuirilor, ceea ce dovedește evident că acestea au fost adăugate posterior, dar probabil puțin timp în urmă, căci elementele arhitectonice și modul de execuție sunt aceleași.

RESUMAT. Biserica din Cotmeana rămâne iso-

lată, neputând fi clasată în niciuna din grupele de monumente din aceeași epocă. Prin planul ei în formă de treflă, ea se apropie de grupa sârbească; prin lipsa turelor și bolta simplă de formă cilindrică, ea se deosebește însă de această grupă. Prin arhitectura ei și prin discurile de

teracotă de pe fațade, ea se leagă cu bisericile din Balcani. Tot prin arhitectura ei și prin construcția ei exclusiv executată din cărămidă, ea se înrudește și cu grupa următoare a bisericilor de origine și înrâurire atonică.

ÎNRĂURIREA MUNTELUI ATHOS.

Bisericile pe care le-am clasat în această grupă sunt caracterizate prin combinarea elementelor principale ale celor două grupe precedente: adică pe de o parte turla centrală stând pe patru stâlpi izolați ca la Biserica Domnească din Argeș și pe de altă parte planul în formă de treflă al bisericilor din grupa precedentă. La aceste elemente cunoscute se adaugă un element nou: pridvorul deschis pe stâlpi, care se întâlnește aici pentru prima oară în arta noastră monumentală (fig. 94-118).

Biserica din Snagov (fig. 94-110) întrunește dispozițiunile de plan arătate mai sus, care sunt caracteristice bisericilor dela Muntele Athos, în afară de pridvorul care presintă acolo alte forme. O altă biserică care se aseamănă cu cea din Snagov și pe care o vom studia tot aici, este **Mitropolia Veche din Târgoviște** (fig. 111-118), a cărei dispoziție de plan este aceeași ca la Snagov, cu singura deosebire că lipsesc sâmurile laterale și că între naos și pridvor se găsește un pronaos; ca o consecință a lipsei sinurilor, reapar frontoanele laterale rotunjite ale grupei constantinopolitane, așa că Mitropolia din Târgoviște constituie un tip intermediar între Biserica Domnească din Argeș, adică grupa constantinopolitană, și biserica din Snagov, adică grupa atonică.

Caractere generale. Cum am arătat mai sus, la aceste biserici **naosul** urmează dispoziția cunoscută a turlei centrale stând pe patru stâlpi.

Altarul este dezvoltat și compus dintr'o absidă principală centrală, la care se adaugă într'o parte și într'alta absidiolele care formează proscomidia și diaconiconul.

Pronaosul repetă dispoziția naosului cu o turlă centrală stând pe cei patru stâlpi. Acest pronaos ar putea fi denumit mai exact *pridvor*, căci avem aici pe trei laturi arcade deschise răzimate pe stâlpi. Spațiul dintre arcade este zidit, dar de sigur într'o altă epocă și nu dela început.

Ambele biserici pe care le studiem aici sunt mari și încăpătoare față cu cele din grupele precedente. Ele sunt în întregime zidite din cărămidă, care rămâne aparentă în fațade. Unele documente reprezintă Mitropolia Veche din Târgoviște tencuită pe din afară, dar credem că această trans-

formare s'a făcut la restaurarea ei de către Constantin-Vodă Brâncoveanu, odată cu zidirea aradelor pridvorului.

Repețirea și juxtapunerea a două unități de importanță aproximativ egală, cum sunt aici naosul și pronaosul sau pridvorul, unități care urmează aceleași dispozițiuni și forme, s'ar putea explica, credem, prin destinația acestor biserici, una monastică și cealaltă mitropolitană, ambele menite a servi unei populații numeroase de călugări și de mireni, care asculta slujba religioasă în pronaos sau pridvor, pe când naosul era rezervat Curții și clerului.

Mai avem exemple de biserici cu pronaos foarte dezvoltat pe la diferite mănăstiri, ceiace confirmă părerea de mai sus; astfel sunt cele de la mănăstirile din Hurezi, din Cotroceni, dela Biserica Episcopală din Argeș și din Văcărești; de asemenea Mitropolia din București are atât un pronaos, cât și un pridvor, ambele bine dezvoltate.

S'a explicat importanța pronaosului dela Biserica Episcopală din Argeș prin destinația ei de necropolă domnească. Explicația poate fi valabilă, dar trebuiește observat că mai toate bisericile domnești ca și altele serviau de obicei drept lăcaș de ultimă odihnă ctitorilor și familiei lor.

La Snagov stâlpii exteriori ai pronaosului sunt astăzi zidiți între ei printr'o umplutură adăugată la o altă epocă; dar faptul că pe pereții interiori ai acestui pronaos se găsește o zugrăveală veche, care pare a fi din veacul al XVI-lea, dovedește că zidăria dintre stâlpi e dintr'o epocă foarte apropiată de originea însăși a bisericii, dacă nu chiar dela început.

La Mitropolia Veche din Târgoviște, știm din documente, d'înainte de dărâmarea ei de către arhitectul Lecomte du Nouy și din timpul dărâmării¹, că partea din spre Apus era deschisă pe trei laturi și răzimată spre exterior pe stâlpi rotunzi de cărămidă, era prin urmare un adevărat pridvor, care a fost zidit, poate, puțin timp după naos, sau poate în timpul restaurării bisericii de către Constantin-Vodă Brâncoveanu, care a tencuit-o și zugrăvit-o în exterior, astfel cum o arată acvarela pictorului Satmary.

¹ Vezi re'leveul, fig. 116, 117.

Din studiul acestor două importante monumente se poate deduce că ele sunt clădite de același meșter sau de doi meșteri făcând parte din aceeași școală. Dispozițiunile planului dela Snagov ni permit a afirma că acel meșter făcea parte din Școala dela Muntele Athos¹.

Faptul că ambele pronaosuri sau pridvoare ale acestor monumente au fost închise într-o epocă posterioară clădirii lor ni permite a presupune că meșterul, originar dintr-o țară sudică, cu climă mai dulce, a clădit pridvoarele deschise, cum le-ar fi clădit în țara lui, fără a cunoaște bine clima țării noastre, ceiace a impus, mai târziu, închiderea lor pentru a putea fi utilizate mai cu folos și în tot timpul anului.

Materiale și procedee de construcție. Nu mai găsim aici asisele alternate de piatră și de cărămidă ca la grupele precedente, ci cărămida aparentă este uniformă pe toată suprafața fațadelor. În starea de astăzi, numai timpanele dela partea superioară a arcadelor dela Snagov sunt tencuite. Cărămida este frumoasă și de bună fabricație, și are formele cerute de plastica fațadelor: rotunjită, teșită sau profilată. Procedeele de construcțiune sunt cele bizantine, pe care le-am studiat la bisericile de origine constantinopolitană².

Plastica monumentală este impunătoare. Dimensiunile importante ale edificiilor, înălțimea turlelor, proporțiile înalte ale arcadelor și ale firidelor dau acestor biserici o înfățișare măreață.

La Snagov poate să fi fost la origine mai multe turlă, ca la bisericile din Muntele Athos; proporția elegantă a celei existente de pe naos ni permite să ni închipuim aspectul strălucit ce putea prezenta această biserică.

Turla de pe pronaos căzută împreună cu bolțile dinprejur a fost refăcută târziu de tot, așa cum o vedem. De sigur că altfel se prezenta ea în vechime, dar nu avem niciun document care să ni permită a determina sau a face vre-o ipoteză asupra formei ei anterioare.

Vechea Mitropolie din Târgoviște era cea mai mare dintre bisericile din țară. Turla de pe naos avea un diametru interior de vre-o 6 metri și o înălțime proprie aproape dublă, cu ferestre lungi așezate în două registre suprapuse. O altă turlă mare se află pe mijlocul pronaosului și alte șase turlă mai mici, laterale, încadrau frontoanele. Se poate că nu toate turlăle să dateze dela origine, ci unele din ele să fi fost adăugate în timpul restaurării lui Brâncoveanu. După puținele docu-

mente care ni-au rămas, acest monument trebuie să fi fost foarte impunător.

Trebuiește observat că la Târgoviște cele două părți ale bisericii par a fi fost concepute și executate una după alta, căci nu au legătură de compoziție între ele. Într'adevăr nici brâul, nici cornișele nu se țin între ele. La Snagov, din contră, cornișa este peste tot la aceeași înălțime și arcadele pronaosului se armonizează cu arcaturile dela naos, astfel încât compoziția arhitectonică capătă unitatea care se cuvine unui monument.

Plastica ornamentală este obținută prin utilizarea exclusivă a cărămizii aparente. Elementul cel mai frumos și mai decorativ este arcada pe stâlpi dela Snagov (fig. 98-99). Ea este înaltă și proporționată și se ridică până supt cornișa corpului bisericii. Arcadele dela Târgoviște au altă proporție, mult mai joasă și mai greoaie, formele sunt mai simple. În afară de partea anterioară a bisericii dela Snagov, compusă, cum am văzut, dintr'un singur element, arcada pe stâlpi, restul fațadelor la ambele biserici se compune din două registre suprapuse, în care se deschid ferestrele, mai mari la partea inferioară, mai mici în registrul superior. La Snagov ambele registre de arcaturi sunt înalte și înguste și terminate în plin cintru la partea lor superioară, pe când la Târgoviște arcaturile de sus sunt mai largi, iar cele dela naos sunt mici și scurte, formând ca un fris de arcuri în semi-cerc, răzimate pe console (fig. 112).

De astfel și la Snagov, arcaturile din registrul superior, care au o proporție mult mai înaltă, sunt răzimate pe console de cărămizi profilate, astfel încât partea superioară a fațadelor este în „porte à faux” față cu cea inferioară (fig. 107 și 108).

Timpanele dintre arcaturile ambelor registre sunt, la Snagov, ornate cu cruci formate din cărămizi sau zigzaguri orizontale și verticale pe câmp tencuit.

DETALII. Soclu nu există la niciuna din aceste biserici.

Ferestrele sunt în formă de arcuri în semi-cerc, fără chenare de piatră.

Arcadele și firidele sunt de asemenea în semi-cerc, compuse din mai multe arcuri, formând resalite succesive, care prin umbrele lor dau efectul plastic dorit. Extradusul arcadelor este decorat cu zimți formați din cărămizi, în zimți, după procedeul bizantin cuuoscute.

Cornișele urmează de asemenea formele cunoscută.

Capitelele, stâlpii, consolele, sunt compuse din cărămizi speciale, făcute în tipare, ro-

¹ Vezi G. Balș, *Notă despre arhitectura Muntelui Athos*.

² Vezi Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*.

tunjite, canelate, teșite, în formă de consolă, etc.

Stâlpii au o conformație specială și produc un frumos efect decorativ: ei sunt alcătuiți din cărămizi profilate, așezate astfel încât canelurile lor sunt când verticale, când înclinate în spirală. Sunt și stâlpi cilindrici (fig. 98, 99).

Ușile nu se mai pot reconstitui, fiind modificate în urmă. La Târgoviște ușa cu chenar de piatră, ale cărei elemente mai există și astăzi, este din epoca lui Constantin Brâncoveanu.

Brâuri nu există la Snagov. La Târgoviște se pare că era un brâu la naos și altul la pronaos: ele nu sunt însă în legătură unul cu altul, ci la nivele diferite; cel de la naos pare a fi fost rătezat, poate când s'a tencuit fațada.

Acoperișurile par a fi fost cu pantă mică și, probabil, la origine din foi de plumb așezate direct pe bolți.

Turlele sunt de proporțiuni înalte, așezate pe base cu patru fețe. Corpul turelor este poligonal, cu opt până la douăsprezece laturi. Muchiile verticale dela colțuri, compuse dintr'o cărămidă rotundă, formând ca o colonetă lungă și suptire, pe care se sprijină arcada dela partea superioară a turlei.

Ferestrele dela turle sunt lungi și înguste, încadrate în mai multe arcuri concentrice, formând planuri diferite, astfel că în fațadă se desemnează o serie de umbre verticale, care încadrează ferestrele și dau întregii turle aspectul înalt și svelt care se cuvine pentru a încorona monumentul.

Acoperișul turelor este în formă de cupolă, care câte odată se razimă de-a dreptul pe linia festonată a extradadosului arcadelor și altă dată este așezată pe o cornișă orizontală care stă peste arcadele ferestrelor. La Târgoviște existau ambele aceste dispozițiuni.

Crucile sunt de fier, cu discuri poleite. Ele sunt înfipte într'o piatră, care formează cheia bolții dela turlă. Aceste pietre sunt sculptate și au forme variate și decorate. Cele dela Târgoviște, găsite afară într'un colț și în parte stricate de intemperii, au fost adăpostite prin îngrijirea Comisiunii Monumentelor Istorice.

* * *

STUDIUL ȘI DESCRIEREA MONUMENTELOR DIN GRUPA ATONICĂ.

BISERICA MĂNĂSTIRII SNAGOV, clădită la 1517 de către Neagoe-Vodă Basarab se zice, pe locul altui monument dela Vlad Țepeș, are dimensiuni

mai mari decât cele studiate până acum: 16 metri lungimea și 6 metri lărgime în interior (fig. 94-110).

Biserica se compune în plan din două părți: **Naosul** cu turlă centrală, stând pe patru stâlpi cilindrici, isolați, completat cu sinurile laterale ca la Biserica dela Muntele Athos.

Altarul desvoltat cu câte o absidiolă în fiecare parte.

Pronaosul de asemenea pătrat, cu o turlă centrală, are aceeași alcătuire ca și naosul; are însă pereții exteriori răzimați pe stâlpi înalți, cari astăzi sunt zidiți între ei, însă cari la origine erau probabil isolați, așa că acest pronaos era deschis pe trei laturi ca un pridvor. Dispoziția generală a planului este pentru naos o combinație a principiului constantinopolitan al turlei așezate pe patru stâlpi, cu sinurile laterale specifice ale bisericilor atonice și sârbești.

Împreunarea acestor două principii aduce o diferență importantă în dispoziția fațadelor față cu aceia a grupei constantinopolitane. Forma crucii nu mai apare în spațiu, cu brațele ei terminate prin frontoane rotunjite ca la Biserica Domnească din Argeș; ci acoperișul este peste tot la aceeași înălțime; atât nava centrală, cât și sinurile și absidiiolele formează un corp unic, având cornișa la același nivel, pe când, din contra, la Biserica Domnească din Argeș am văzut că absidiiolele ca și pronaosul au acoperișul la un nivel mai jos; această din urmă dispozițiune ajută, cum am văzut, degajarea brațelor crucii, care, fiind la un nivel mai înalt, sunt desemnate în spațiu. La Snagov crucea nu se desemnează decât în plan.

Turla de pe naos este frumos proporționată, cu ferestre lungi, împărțite printr'o legătură de cărămidă orizontală, la mijlocul înălțimii lor. Este prima turlă pe care o găsim astfel dispusă și având o înălțime și o proporție atât de frumoasă. Înălțimea ei dă de bănuiră că ar fi dintr'o epocă mai târzie.

Turla de pe pronaos, căzută, a fost înlocuită la o epocă târzie cu excrescență informă. Ea stă pe patru stâlpi octogonali.

Bolțile urmează formele și dispozițiunile celor dela Biserica Domnească din Argeș, afară numai de bolțile mici pe plan pătrat dela colțuri și acele dela absidiiolele altarului, care sunt acoperite cu calote sferice, în loc de berceau-uri și bolți în arc de cloître; ele sunt poate prefăcute mai târziu. Bolțile de la pronaos sunt căzute, probabil odată cu turla.

Fațadele sunt în întregime din cărămidă apa-

rentă, cu jocurile obișnuite de firide, arcade și cornișe cu zimți¹.

VECHEA MITROPOLIE DIN TÂRGOVIȘTE, clădită de Neagoe-Vodă Basarab pe la 1518, este cea mai mare biserică din câte s'au construit până la acea epocă și chiar în epocile următoare. Ea avea într'adevăr 40 de metri lungime și 14 metri 50 lățime în exterior, și se compunea din două părți, care nu par a fi fost executate dintr'o dată (fig. 111-118).

Partea d'întăiu, cea din spre Răsărit, compusă din naos, altar și un pronaos făcând corp cu naosul, prezintă aceleași dispozițiuni, pe o scară mai mare, ca Biserica Domnească din Argeș, numai că partea din spre Apus, adică pronaosul, se deosebește prin alcătuirea lui care îl încorporează oareșicum de-a dreptul naosului, în opoziție cu cel dela Biserica Domnească din Argeș, care e mai izolat de naos, comunicația făcându-se numai prin o ușă, pe când aici cinci deschideri le leagă unul cu altul.

Partea a doua, cea din spre Apus, este de asemenea foarte dezvoltată, pe un plan pătrat și prezintă o conformație asemănătoare cu naosul tot cu o turlă centrală stând pe patru stâlpi rotunzi. Zidurile exterioare se razimă pe coloane puternice, legate prin arcade; la origine ele erau de sigur deschise spre exterior. Înfațișarea celor două părți ale bisericii este aceeași din punctul de vedere al compoziției fațadelor, numai că partea întâia, cea din spre Răsărit, este mai înaltă și mai masivă. Frontoanele rotunjite termină și aici și acolo bolțile cilindrice care încadrează turlele centrale, desemnând forma crucii în spațiu.

Naosul are fațadele compuse din două rânduri de ferestre suprapuse; cele de jos, cu arcuri largi și puțin acusate, par a fi fost fără chenare de piatră; registrul de sus este mai scund și conține ferestre mai mici. Un brâu pare a fi despărțit aceste două registre. Frontoanele rotunjite dela partea superioară a fațadelor au câte trei ferestre alăturate.

Supt el găsim un rând de arcaturi scurte și late, stând pe console de cărămidă. Acest element decorativ nu se întâlnește la alte monumente din țara noastră; el s'ar apropia ca formă de arcadele dela unele biserici din Serbia și de cele usitate în arhitectura lombardă.

În afară de turla Pantocratorului, care este foarte înaltă și imposantă, în afară de turla centrală de pe pridvor și în afară de cele două turle de pe pronaosul alipit naosului, se mai găseau turle mai

mici pe absidiile din dreapta și din stânga altarului și pe partea de Apus a pridvorului.

Turla Pantocratorului pare a fi avut douăsprezece sau șaisprezece laturi compuse din arcade concentrice retrase succesiv, unele față cu celelalte, producând resalituri verticale, aruncând umbră pe cele de alături, mai retrase. Această configurație este perfectă și va rămânea definitivă în cursul veacurilor următoare.

Într'adevăr, atât din punct de vedere constructiv, cât și din punct de vedere plastic, ea satisface în mod desăvârșit cerințele. Ca construcție, fiecare colț al laturilor turlei formează ca un contrafort capabil să reziste împingerii bolței superioare, retragerile succesive ale arcadelor concentrice dând zidăriei grosimea necesară pentru aceasta. Ca plastică, mulțimea liniilor verticale în planuri diferite, precum și alternanța umbrelor și luminilor pe care le produce, dau turlei avântul și sveltețea necesară pentru a încorona și a exalta ansamblul monumentului. Se poate ca această turlă să fi fost modificată în veacul al XVIII-lea.

Partea din spre Apus a bisericii se prezintă ca la Snagov sub forma unui pridvor, foarte încăpător, deschis pe trei laturi și având la mijloc o turlă, stând pe patru stâlpi rotunzi. Stâlpii de la periferie au aceeași configurație ca acei dela Snagov, ei sunt însă mult mai scurți și par mai greoi. Ei sunt unii octogonali, alții cilindrici, unii canelați vertical, alții în spirală.

Forma bolților diferă de asemenea de cele dela Snagov, astăzi căzute, pentru că la Târgoviște avem planul constantinopolitan cu bolțile în cruce și frontoanele rotunjite spre fațade, pe când la Snagov avem planul în treflă cu cornișa fără întrerupere și la același nivel.

Registreele fațadelor nu se leagă cu acelea dela naos; cel inferior se compune din arcadele pe stâlpi, cel superior din arcaturi mici, late și scurte ca la naos. Frontoanele laterale sunt luminate prin două ferestre alăturate una de alta. Cornișele superioare ale celor două corpuri nu se leagă una cu alta.

Turla centrală a pridvorului are douăsprezece laturi și este compusă la fel ca cea a Pantocratorului, numai că acoperișul stă direct pe curba arcadelor, pe când la naos el stă pe o cornișă orizontală: această turlă pare a fi păstrat până la urmă forma ei primitivă.

Pe colțurile apusene extreme se mai află două turle mici. Iar în fața intrării în pridvor se află un baldachin pătrat pe arcade și coloane bogat sculptate, care se datorește lui Constantin-Vodă Brâncoveanu, care este și autorul unei restaurări

¹ A se vedea detaliile la paragraful precedent.

a întregii biserici și probabil și a tencuirii ei pe din afară.

Este cert că cele două părți ale bisericii nu formează un tot conceput laolaltă, ci, din contră, două unități diferite, juxtapuse și probabil clădite una după alta.

Ca și la Snagov, stâlpii pridvorului au fost zidiți între ei într-o epocă ce nu se poate determina, dar probabil în timpul lui Constantin Brâncoveanu.

Lipsa de unitate a compoziției fațadelor dă loc la ipoteza că pridvorul este clădit după naos, dar la epocă puțin depărtată, căci stilul este același.

Pentru prima oară aici și la Snagov întâlnim aceste două pridvoare deschise, care mai târziu vor deveni foarte obișnuite, cu toate că dimensiunile lor vor fi mai reduse ca acelea de care vorbim aici, Pridvorul în veacurile XVII și XVIII devine într'adevăr un element care face oareșicum parte din caracterul bisericilor muntenești.

Tot din cauza lipsei de unitate a monumentului și din cauza modificărilor ce a suferit în cursul vremurilor, nu se poate ști dacă toate turelele, în număr de opt, pe care le avea Mitropolia din Târgoviște înainte de fi dărâmată, datează de la origine, sau de la epoci intermediare, cum este aceia a lui Constantin Brâncoveanu, când ele au fost probabil completate la restaurare. Prețiosul relevu pe care îl dăm aici este datorit d-lui arhitect George Sterian.

Înainte de a încheia cu acest monument, pe care îl studiem din câteva documente scăpate printr-o întâmplare fericită, cred că este necesar a ni pune o întrebare, la care însă nu vom putea da niciun răspuns:

Cum s'a putut întâmpla ca abia acum patruzeci de ani, la sfârșitul veacului trecut, să fie șters de pe fața pământului și din amintirea oamenilor acest măreț monument, care a fost atâta timp Mitropolia Țării-Românești, care conținea de sigur atâtea tesaure de artă, de arhitectură, de pictură, de sculptură din veacul al XVI-lea până la al XIX-lea, care conținea atâtea morminte domnești, atâtea inscripții prețioase, atâtea odoare scumpe, atâtea amintiri istorice, pierdute pe veci, care conținea într'un cuvânt patru veacuri din istoria Țării-Românești și din viața neamului nostru?

Resumat: Cele două biserici pe care le-am studiat aici, și care au între ele atâtea puncte de asemănare în compoziția de plan și aspectul exterior, presintă totuși deosebiri principiale în alcătuirea lor, deosebiri care leagă pe fiecare din ele de grupe diferite: Biserica din Târgoviște derivă evident din grupa constantinopolitană; înrâurirea aceasta este dublă, căci ea se constată atât la naos, cât și la pridvorul din fața bisericii.

Biserica din Snagov are aceeași origine atât pentru naos, cât și pentru pronaos; sinurile naosului însă o clasează mai întâiu printre bisericile în formă de treflă, și al doilea printre cele care derivă din Școala atonică, care, sigur, derivă și ea în ultim resort din Școala bizantină, din Constantinopol. Această din urmă școală a dat naștere stilului din veacul al XI-lea și al XII-lea, al cărui tip este biserica „în cruce greacă” vizibilă în spațiu; el poate fi denumit, cred, stilul Împăraților Comneni.

Deosebirile principale pe care le-am constatat la aceste două biserici dau naștere și la deosebirile de formă care se văd în plastica lor monumentală: Într-o parte vedem crucea desemnându-se în spațiu și turla așezată la intersecția brațelor ei, iar în cealaltă parte vedem tot turla în centru, însă crucea nu mai e vizibilă în spațiu, ci desemnată numai în forma de treflă a planului.

Vom vedea mai la vale că bisericile în formă de treflă se vor perpetua și desvolta în tot cursul veacurilor următoare, pe când planul în „cruce greacă” este destinat să dispară. Il vom mai întâlni în veacul al XVI-lea la Biserica Domnească din Târgoviște, clădită de Petru-Vodă Cercel la 1583, apoi în veacul al XVII-lea la biserica Sf. Dumitru din Craiova, clădită de Matei-Vodă Basarab la 1652, care va fi ultima reminiscență a stilului Împăraților Comneni, sensibil modificat și diformat.

Și această din urmă biserică a fost dărâmată de arhitectul Lecomte du Noüy, care a reconstruit-o din temelie, reconstituind-o după teoriile sale proprii și căutând s'o „corecteze” de imperfecțiunile pe care se zice că le avea. Dar cu cât mai scumpă ni era vechea biserică a lui Matei, cu toate defectele ei, de la care ni-au rămas abia câteva fotografii, decât cea de astăzi, în toată perfecțiunea sa geometrică și rece!

INRĂURIREA ARMENEASCĂ.

Este bine cunoscută expansiunea artei armenesti în evul mediu. Ea nu s'a simțit numai în țara noastră, ci în tot Orientul Europei și chiar până în Occidentul ei.

A. Choisy, în „Histoire de l'architecture“, vol. II, p. 18, spune: Din punctul de vedere al arhitecturii decorative valea Dunării-de-jos pare o colonie armenescă.

Această expansiune corespunde cu cucerirea Armeniei de către Turci și cu emigrarea artiștilor armeni cari s'au refugiat în diferite țări din Europa, ducând cu ei arta lor de a construi. În Serbia putem studia înrăurirea armenescă asupra monumentelor din Valea Moravei în sculptura și ornamentația pietrei, de asemenea la Cozia.

În Moldova se știe că s'au stabilit colonii de Armeni refugiați din țara lor și într'adevăr în arhitectura Moldovei vom găsi iarăși înrăurirea ei.

Această înrăurire este în special manifestată la noi în tehnica pietrei cioplite și a ornamentului sculptat. Atât profilatura pietrelor, cât și sculptura ornamentelor sunt executate cu o artă desăvârșită.

Sculptura ornamentală urmează tehnica orientală cu relief slab, cu planuri înclinate, opunându-se unul altuia, creând jocuri de lumină și de umbră și producând prin contrasturi efectul potrivit cu lumina intensă a Orientului. Această lumină, care ar distruge nuanțele produse prin modelajul care este baza efectului în sculptura occidentală făcută pentru o lumină mai dulce și mai tamisată, întărește din contra contrastul care este baza efectului în sculptura orientală.

Motivele întrebuințate de arta armenescă sunt „rincaux“-urile de flori și de frunze decorative, împletiturile și decorația geometrică cea mai variată și mai complicată.

BISERICA DELA MÂNĂSTIREA DEALULUI, zidită de Radu-cel-Mare la 1502, și BISERICA EPISCOPALĂ DIN ARGEȘ, zidită de Neagoe-Vodă Basarab la 1508, ni se par cele care întrunesc în modul cel mai evident caracterele artei armenesti și caucaziene. Trebuie să spunem însă dela început că înrăurirea acestei arte se constată în special și aproape exclusiv în caracterul profilelor în piatră și al sculpturii ornamentale (fig 119-181).

Caractere generale. Aceste două monumente, dacă presintă între ele deosebiri destul de pronunțate, cum vom vedea mai la vale, au totuși unele asemănări caracteristice, care impun o apropiere între ele. Cea mai importantă reiese imediat ce comparăm aceste două biserici cu cele din grupele precedente. Într'adevăr dela prima vedere răsar pe de-o parte bogăția materialului de piatră de talie cioplită și a ornamentelor sculptate și pe de altă parte rusticitatea pietrei bolovan și a cărămizii la care se adaugă câte odată ornamente în teracotă smălțuită. Trebuie să facem o excepție pentru biserica mănăstirii Cozia, care este un monument desăvârșit, la care tehnica ornamentală sculptată derivă de asemenea din arta armenescă.

În compoziția de plan vedem că ambele biserici sânt în formă de treflă, dar dacă naosul cu sinurile și turla pantocratorului au principial aceeași conformație la ambele biserici, pronaosul este cu totul diferit de cele pe care le-am studiat până acum, și aceasta pentru ambele biserici: la Dealu, pronaosul este dreptunghiular și boltit cilindric ca la Cozia, însă pe partea de Răsărit se află două turle mici, alăturate. La Argeș pronaosul este aproape pătrat și sensibil mai larg decât naosul: pe partea din spre Apus se află două turle mici și la centrul pronaosului se ridică încă o turlă răzimată pe doisprezece stâlpi de piatră. Aceste două dispozițiuni sunt egal de importante în istoria dezvoltării arhitecturii din Muntenia, pentru că ambele apar aici pentru prima oară și ambele vor servi în epocile următoare ca exemple, inspirând pe meșterii cari vor clădi unele din bisericile cele mai importante ale lui Matei Basarab, ale lui Constantin Șerban Basarab, ale lui Șerban Cantacuzino și ale lui Constantin Brâncoveanu.

În ce privește conformația constructivă, găsim la ambele biserici sistemul sârbesc al arcadelor interioare alipite de zidurile Nord și Sud care echilibrează împingerile de la turlă.

Credem că originea pronaosului de la Biserica Episcopală din Argeș trebuie căutată tot în sistemul celor patru stâlpi pe cari se razimă turla, sistem pe care îl întâlnim la Biserica Domnească din Argeș și apoi la biserica din Snagov și la Mi-

tropolia Veche din Târgoviște; cei patru stâlpi s'au înmulțit, ajungând la doisprezece, spre a se obține mai multă eleganță în proporții și a se degaja mai bine vederea interiorului, înlocuind stâlpii groși de zidărie cu stâlpi mai subțiri de piatră cioplită.

Biserica episcopală din Argeș, este cea d'întăiu care presintă un pronaos dezvoltat, adecă mai larg decât naosul. Această dispozițiune o vom regăsi în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea la Mitropolia din București, la Cotroceni, la mănăstirea Hurezi și la mănăstirea Văcărești.

De asemenea, biserica Mănăstirii Dealului este cea d'întăiu dintre cele cu planul în treflă care se presintă cu trei turlle. Din ea derivă biserica din Tutana, clădită de Mihnea-Vodă în 1589, și bisericile din Gura Motrului și din Breb, ridicate de Matei Basarab.

Astfel vedem că aceste două tipuri noi, biserica Dealului și Episcopala de Argeș, care sunt tipuri desăvârșite, devin modelele din care derivă o serie importantă de monumente.

Care este originea acestor tipuri?

În ce privește naosul, nu poate fi nicio îndoială că este inspirat de la bisericile sârbești din Valea Moravei, ale căror caractere le-am studiat.

Pronaosul însă la ambele biserici nu se aseamănă cu niciunul din tipurile cunoscute în țările cu cari am avut legături, ci presintă dispozițiuni proprii țării și arhitecturii noastre. Mai mult decât atât, aceste dispozițiuni nu rămân izolate, ci se reproduc și se perpetuă, în epocile următoare, la multe și importante biserici din țară; ba și mai mult—și aceasta se va verifica în capitolele următoare—dispozițiunile de care vorbim aici, adecă cele două turlle mici de pe pronaosul bisericii Mănăstirii Dealului, pe de-o parte și pronaosul larg cu doisprezece stâlpi izolați de la Episcopia din Argeș, pe de altă parte, vor deveni cele două tipuri principale ale arhitecturii din Muntenia în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea.

Și atunci nu suntem în drept a afirma că aceste tipuri sunt specifice nouă și arhitecturii noastre, într'un cuvânt: că ele sunt românești?

Și iarăși ne găsim în fața enigmei aceluia legendar Meșter Manole, căruia-i datorim cel mai strălucit dintre monumentele țării noastre. Cine a fost acel meșter genial? Numele lui nu este străin ca atâtea altele care ni-au rămas. Tipul bisericii Episcopale din Argeș nu este importat de nicăieri, ca acelea ale monumentelor studiate mai sus; de asemenea nici acel al pronaosului bisericii de la Dealu, care probabil că este datorit aceluiași meșter.

Cred în consecință că nu greșim dacă atribuim

concepția acestor două monumente geniului acestui meșter, care, oricare ar fi fost originea lui, a știut să dirijeze pe meșterii străini, pietrari și sculptori armeni, zidari grecești sau sârbi, zugravi din Athos, creând aceste monumente originale și perfecte, care sunt și vor fi admirate în totdeauna.

Se atribuie un mare rol în edificarea bisericii din Argeș lui Neagoe Basarab în persoană. Este cert că fără cultura și banii Domnului o asemenea minune nu putea lua ființă, dar și fără geniul Meșterului Manole și numai cu cultura și cu banii Domnului, aceasta iarăși nu se putea.

Materiale și procedee de construcție. Materiale utilizate sunt: piatra de talie, cioplită fin și sculptată după procedeele cele mai perfecte; aceasta pentru fața văzută, iar, pentru interior și pentru bolți, cărămida. Procedeele de construcție urmează principiile artei bizantine; la descrierea fiecărui monument vom arăta particularitățile ce presintă.

Plastica monumentală. Din cele de mai sus se poate deduce că plastica monumentală se deosebește mult de cea a bisericilor studiate anterior și este firesc să fie așa, de oare ce „partiul planului” acestor biserici este nou și diferit de cele anterioare. Diferența provine de la alcătuirea pronaosului, din care rezultă aspecte noi în fațade.

La Mănăstirea Dealului cele două turlle mici ar putea fi originare din Serbia, și anume din Școala Serbiei bizantine, unde există o serie de monumente cu cinci turlle: una mare la mijloc și alte patru mai mici, din care două spre altar și două spre pronaos.

Dispozițiunea acestor turlle mici este însă foarte diferită de aceia de la Dealu. Într'adevăr la aceste biserici sârbești turllele sunt așezate la colțuri, atât spre Răsărit, cât și spre Apus¹, pe când la Mănăstirea Dealului ele sunt așezate pe partea din spre Răsărit a pronaosului și în apropiere de turla mare a pantocratorului; modul de construcțiune este de asemenea foarte diferit de la un cas la altul².

Această dispozițiune specială a turllelor mici bine grupate cu turla mare dă bisericii o înfățișare elegantă și o proporție de ansamblu foarte armonioasă.

La Biserica Episcopală din Argeș, pronaosul dezvoltat are ca consecință o a doua turlă în centrul lui; la aceasta se mai adaugă două turlle mici pe colțurile din spre Apus.

Înfățișarea generală a bisericii este impună-

¹ Vezi *L'Ancien art serbe* de G. Millet, p. 97.

² Vezi descrierea bisericii Dealului.

toare ; partea din spre altar, care urmează principiile de compoziție sârbești, păstrează eleganța și svelteța bisericilor din Școala Moravei, cu predominanța liniilor verticale ; partea din spre Apus însă, din cauza pronaosului lărgit, capătă o proporție mai lată, acuată încă prin cele două turle mici așezate chiar pe colțurile fațadei.

Aspectele, pe care ni le înfățișează aceste două biserici, nu au nicio asemănare cu bisericile armenesti, care sunt cu totul altele¹. Cum am spus mai sus, înrăurirea armenescă se afirmă numai prin tehnica pietrei și prin decorul fațadelor, unde ea este însă exclusivă. Această constatare ni permite să credem că meșterii armeni cari au lucrat la ridicarea acestor biserici erau numai pietrari și sculptori și că meșterul care a conceput planul nu era Armean. El cunoștea la perfecție procedeele artei bizantine și ale artei sârbești, dar mai știa să găsească soluțiuni proprii adecvate programului ce i se impunea.

Comparația cu bisericile armenesti ni arată aceleași arcade oarbe în două registre despărțite printr'un brâu la mijlocul înălțimii. Aceste arcade nu mai sunt, ca în grupele precedente, cu chenare plane, ci cadrul lor este compus din toruri (*boudins*) de secțiune circulară, cioplite din piatră. Turlele sunt poligonale în exterior și au fețele lor decorate cu arcade de același gen ca și corpul bisericii, încadrând ferestrele, lungi și foarte înguste. Partea superioară a turlelor este încoronată cu un rând de fleuroane de piatră mergând de jur împrejur ; acest caracter, precum și forma acoperișului turlelor în cupolă rotunjită, este special bisericilor noastre, căci nu-l întâlnim la bisericile armenesti, unde acoperișurile sunt conice și ascuțite.

Un alt caracter al bisericilor noastre, pe care nu-l găsim la bisericile armenesti și care ni vine dela bisericile sârbești, este poala pe care o vedem de-asupra cornișei principale supt acoperișul corpului bisericii. Am văzut la grupa bisericilor de influență sârbească această dispozițiune, precum și rostul ei, o găsim la Dealu, ca la bisericile sârbești, adică într'un plan mai retras decât zidul.

La Argeș, această poală există de asemenea : ea urmează forma exterioară a zidurilor și a sinurilor, însă ea nu mai e ca la Dealu, într'un plan mai retras, ci în prelungirea verticalei zidului exterior.

Unul din caracterele acestor biserici ca și al bisericilor armenesti este frumuseța și stilul profilaturii de piatră și perfecțiunea execuțiunii sale.

Plastica ornamentală este toată de origine armenescă și georgiană. Am văzut mai sus caracterele plastice ale acestei ornamentațiuni în piatră, care utilizează impletituri, flori stilisate, motive geometrice, etc. La biserica din Argeș trebuie să constatăm și o înrăurire arabă în caracterul unor ornamente, în special la cornișa principală în stalactite, precum și în stilul și eleganța multor motive florale și geometrice.

DETALII. Socul este frumos și bine profilat. La Dealu el constă dintr'un profil în „talon“, la partea superioară, și dintr'o treaptă la partea inferioară. La Argeș dezvoltarea și amploarea profilaturii lui dau bisericii o basă puternică și un cadru larg, complectat și îmbogățit încă prin balustrada de piatră înflorată care o încunjoară de jur împrejur (fig. 182).

Fațadele sunt complect acoperite cu arcade oarbe în două registre, separate printr'un brâu de piatră. Aceste arcade constau dintr'un tor de secțiune circulară, aplicat sau direct, sau prin intermediul unui alt profil pe pereții verticali și formând cadre închise, dreptunghiulare, la registrul inferior și arcuite în plin centru la registrul superior, sau arcuite la amândouă registrele.

Ferestrele sunt mici și foarte înguste în genere, când dreptunghiulare, când arcuite în plin centru. Chenarele lor de piatră sunt mai în totdeauna împodobite cu o bogată ornamentație în impletituri și flori. La Dealu chenarele dela ferestrele de jos la corpul bisericii par a lipsi. În registrul de sus ferestrele au de obicei forma circulară și sunt acoperite cu o dantelă de piatră ajurată, formând flori stilisate de compoziție foarte variată și bogată.

Ferestrele dela turlele înalte și înguste sunt bogat profilate și ornamentate de jur împrejur. La Argeș ferestrele turlelor mici dela Apus urmează un traseu în spirală ca și toată profilatura pietrelor ce o îmbracă. Această particularitate arată măiestria cu care meșterii știau să lucreze și grija ce o puneau de a-și arăta știința și originalitatea.

Ușile sunt de asemenea bogat profilate și perfect lucrate. Întâlnim aici procedeul întrebuințat în arta arabă de a forma arcul de sus al ușii din bolțari de piatră lucrați astfel ca să se îmbuce unul într'altul spre a asigura soliditatea lor prin rosturi meșteșugite.

La Curtea-de-Argeș ușa dela intrare este bogat și puternic profilată și decorată, terminată la partea superioară printr'un arc al cărui timpan este frumos ornat cu fleuroane arabe (fig. 175).

Brâul există la ambele biserici. La Dealu el este un profil în formă de cornișă, la Argeș este

¹ Vezi Choisy, *Histoire de l'Architecture*, vol. II, p. 59.

ca o frânghie compusă din mai multe elemente împletite între ele, când într'un sens, când în celalt. El este foarte bogat, fiecare element al frânghiei fiind el însuși ornamentat, sculptat și colorat (fig. 175-179).

Cornișele sunt frumos profilate. La Dealu este un profil în stil armenesc. La Argeș este în stil arab cu stalactite și alveole cu traseu geometric savant.

Turlele sunt toate în formă de octogon regulat în exterior. Ele au proporții relativ înalte; unele se termină la partea superioară cu o cornișă orizontală profilată, la altele cornișa urmează linia arcurilor care încorporează ferestrele, rezultând astfel o linie festonată, foarte elegantă. Toate sunt terminate cu o bordură de fleuroane de piatră amintind forme din arta arabă.

Acoperișurile urmează în principiu formele bolților și se aplică direct pe zidărie. La Dealu ele au suferit modificări atât la corpul bisericii, cât și la turle, în veacul al XIX-lea, în timpul domniei lui Bibescu-Vodă, când biserica a fost restaurată. Aici frontoane de zidărie în genul celor dela bisericile sârbești despart diferitele părți ale acoperișului.

Astfel avem un fronton rotunjit în fațada principală; el a suferit modificări la restaurarea din veacul al XIX-lea. Alt fronton se găsește spre altar, la punctul de legătură dintre absida semicirculară cu corpul bisericii. Acest fronton nu mai este vizibil actualmente, fiind acoperit de învelitoare.

Formele învelitorii primitive erau probabil rotunjite, ca la Argeș; aceasta rezultă oareșicum din forma frontonului din față, care era la început rotunjit, partea superioară dreaptă fiind adăugată în urmă. O altă dovadă sunt arcurile desemnate pe fețele bazei turlei mari care delimitează profilul acoperișului în formă de cupolă al sinurilor. La ultima refacere a acoperișului s'a restabilit forma aceasta rotunjită în locul celei drepte, care se vede pe releveul d-lui arhitect E. Popescu, pe care îl dăm aici.

Bolțile sunt cele usitate în arta bizantină, în cea ce privește biserica din Dealu. La Curtea-de-Argeș însă pare a fi lipsit sistemul obișnuit al pandantivelor; aici trecerea dela pătrat la octogon sau cerc se face sau prin trompe pe colțuri ca în arta arabă, sau printr'o suprafață începând jos în colțuri ca o piramidă cu muchi teșite și terminându-se sus supt turlă în formă de con; această subtilă concepție s'ar potrivi și ea cu geniul arab în care dominau traseurile basate pe o desăvârșită cunoștință a geometriei.

Interiorul bisericilor acestora are proporții înalte și elegante, asemănându-se cu cele sârbești.

* * *

DESCRIEREA BISERICII MÂNĂSTIRII DEALULUI

Cronologiceste, această biserică este cea d'intâiu printre cele în formă de treflă care se prezintă cu trei turle. Dispoziția turlelor este nouă, căci la biserica din Nicopoli, și probabil la Domneasca din Argeș, turlele mici de pe pronaos erau așezate chiar pe zidul exterior dela Apus, adică pe fațada principală a bisericii, pe când aici acele turle sunt așezate pe partea de Răsărit a pronaosului și în apropierea turlei pantocratorului. Această dispozițiune este cerută de forma mai lungă și mai îngustă a bisericilor cu planul în treflă, care a motivat apropierea turlelor mici de cea mare spre a fi mai bine grupate. În bisericile din grupa constantinopolitană, al cărei plan este mai strâns și mai apropiat de forma pătrată, această nevoie nu e simțită (fig. 119-142).

Biserica se compune dintr'un naos în formă de treflă cu turla pantocratorului la centru și dintr'un pronaos dreptunghiular având o configurație nouă. Partea din spre Apus este boltită cilindric în „berceau”; partea de spre Răsărit, despărțită de cea d'intâiu printr'un arc mare concentric cu „berceau“-l, susține cele două turle mici prin intermediul unui arc longitudinal aflat în axul bisericii și răzimat pe arcul mare și pe zidul intermediar din spre naos și pronaos.

Naosul are o conformație derivată dela bisericile sârbești, cu arcuri interioare alipite de pereții din spre Nord și Sud, atât în spre altar, cât și în spre pronaos; am văzut cum acest sistem asigură echilibrul zidărilor și întărește structura bisericii.

Fațadele prezintă două registre de arcade oarbe, ambele în plin centru și despărțite printr'un brâu profilat. Arcadele sunt compuse dintr'un tor de secțiune circulară aplicat prin intermediul unui profil concav pe fața paretelui. Profilatura de stil armenesc este compusă ca element principal din toruri circulare care compun cornișele, chenarele arcadelor și care se combină cu alte profile în genere rotunjite spre a forma cornișa și brâul.

În registrul inferior se deschid ferestre dreptunghiulare, în cel superior rosete rotunde din piatră ajurată, care luminează partea de sus a bisericii și bolțile.

Turlele, înalte și frumos proporționate, stau pe base cubice răsărind din acoperiș; atât bazele, cât și fețele turlelor sunt acoperite cu ornamente

fin sculptate, compuse din împletituri și flori geometrice. Sculptura din prejurul ferestrelor delatule pare neterminată.

Basa turelor mari prezintă o dispozițiune care amintește pe aceia dela Cozia, adică un semicerc înscris în fața verticală a bazei turlei. La Cozia însă în interiorul semicercului se află o deschidere în formă de rosetă, care luminează biserica, iar acoperișul sinului se află la un nivel mai jos, pe când aici acoperișul sinului vine de se înscrie în semicercul desemnat de sculptura pietrei.

Partea de sus a turelor este modernă, ca și cupolele; e ușor de văzut că de-asupra ferestrelor turlei stilul arhitecturii este schimbat. Această parte este refăcută în timpul lui Bibescu-Vodă de către un arhitect austriac în stilul neogotic din acea epocă.

O particularitate a acestei biserici este poala ce domnește de jur împrejurul bisericii de-asupra cornișei principale; această dispoziție este de origine sârbească, după cum am constatat mai sus.

În fațada principală, în dreapta și în stânga ușii dela intrare, se găsesc două panouri bogat sculptate cu motive formând împletituri de linii drepte: aceste panouri umplu cele două arcade laterale ale registrului de jos în fațada principală. În mijlocul panourilor se află câte o inscripție din litere în relief, producând un frumos efect decorativ (fig. 142).

Se poate presupune că toate panourile arcadelor în fațade erau destinate să fie decorate la fel cu cele din fațada principală și ni putem închipui bogata înfățișare ce ar prezenta biserica astfel împodobită.

Interiorul bisericii a fost de asemenea înnoit în veacul al XIX-lea. Zugrăveala veche a fost acoperită cu un strat gras de tencuială supt care se mai găsesc urmele ei. Mobilierul este în același stil neogotic, ca și partea superioară a turelor.

În resumat, această biserică este sârbească ca plan și ca dispozițiuni generale, afară de pronaos, formele turelor și ale acoperișului au fost altele la origine. Ornamentația fațadelor este în stil armenesc și se aseamănă cu cea dela biserica episcopală din Argeș ca și cu cea dela biserica Trei Ierarhi din Iași.

Această ornamentație pare a nu fi fost terminată, căci partea inferioară a bisericii pare săracă în ornamente față cu turele.

* * *

DESCRIEREA BISERICII EPISCOPALE DIN CURTEA-DE-ARGEȘ.

Acest monument este netăgăduit cel mai perfect printre bisericile din Muntenia. Clădirea lui

este un eveniment unic în istoria artei noastre. Cum vom vedea mai jos, el este modelul dela care se inspiră artiștii cari vor întemeia mai târziu cele mai frumoase dintre bisericile din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea în Muntenia; acestea nu vor putea însă ajunge la perfecțiunea modelului lor (fig. 143-181).

Planul se compune dintr'un naos în treflă cu turla pantocratorului înălțându-se în centru și dintr'un pronaos larg de formă dreptunghiulară, în centrul căruia stă o turlă răzimată pe douăsprezece coloane de piatră cioplită. În cele două colțuri din spre Apus se mai ridică două turlă mai mici.

Dispozițiunea naosului este principală aceia a bisericilor sârbești: însă arcurile secundare din spre altar și pronaos, care flanchează arcurile mari spre Nord, sunt altfel dispuse; cel din spre altar nu se mai află ca la bisericile sârbești în același plan cu arcul mare spre a-i echilibra împingerile, ci într'un plan diferit mai spre ax. Din punctul de vedere constructiv, această dispozițiune este tot atât de perfectă ca și cea a bisericilor sârbești, căci anularea împingerilor venite de la arcul mare se face chiar de către perețele exterior al bisericii. Se mai observă că arcurile mari care susțin turla sunt întărite cu alte arcuri concentrice, din care unele fac tranziția spre sinurile laterale, care devin astfel mai proporționale și mai svelte, iar altele întăresc sistemul de arcuri din spre altar și pronaos. Consecințele sistemului sârbesc, care nu este aici strict respectat, nu se mai aplică; anume aticul de peste cornișa principală, care formează o poală de jur împrejurul bisericilor sârbești, se află aici în același plan cu perețele exterior al bisericii, în loc de a fi retras, cum am văzut la bisericile precedente din grupa sârbească.

Dispozițiunea pronaosului este, cum am văzut, foarte diferită de aceia a bisericilor studiate până acum. Turla din centrul pronaosului, care stă pe cele douăsprezece coloane de piatră, este o foarte frumoasă concepție, care dă interiorului bisericii o amplitudine surprinzătoare și perspective nebănuite.

Acest strălucit efect interior se datorește în parte și faptului că această biserică este cea d'întăiu în care vedem naosul și pronaosul nedespărțite printr'un zid intermediar. Aici despărțirea există, căci este cerută de nevoile cultului ortodox, dar ea se mărginește la o ușă sau, mai bine zis, la un chenar de ușă fixat în două coloane și spațiul rămâne liber între naos și pronaos, atât în lături, cât și în sus, unde arcada despărțitoare lasă vederea liberă spre bolti. Părțile laterale ale pronaosului sunt destinate mormintelor ctitorești.

Din punct de vedere constructiv, ele proptesc turla centrală, care stă pe coloane isolate, și nu sunt adosate unor pereți sau unor masive de zidărie care să le mențină. Echilibrul acestui sistem este obținut numai prin bolți și arcuri care îl leagă de zidurile exterioare.

Turla naosului prezintă o particularitate care o deosebește de dispozițiunea obișnuită a turelor bizantine, unde tranzițiunea între pătratul celor patru arcuri mari și cercul superior de la turlă este obținută prin pandantivi. Aici tranzițiunea se face de la pătrat la octogon prin patru arcuri de colț (trompes d'angle), astfel că turla este octogonală în interior, iar nu circulară: am mai întâlnit această dispozițiune la turele bisericii de la Tismana.

Turla pronaosului are însă altă dispozițiune interioară ca aceia a naosului, și nici ea nu urmează principiul pandantivelor bizantine pentru a trece dela planul pătrat, dela partea inferioară, la planul turlei propriu-zise, care este aici circular. Tranzițiunea este obținută aici printr'un trunchiu de con ale cărui părți inferioare se diformează în piramidă ajungând la planul pătrat al celor patru arcuri mari.

Turilele mici de pe colțuri sunt așezate pe pandantivi. Ele stau pe de o parte pe cei doi pereți exteriori și pe de altă parte pe una din cele douăsprezece coloane care susțin și turla centrală a pronaosului.

Sistemul bolților de pe pronaos se găsește, astfel, admirabil contraventat și turla centrală menținută în toate direcțiunile. Dacă ținem samă de înălțimea turlei, de faptul că ea este răzimată numai pe coloane isolate, trebuie să admirăm această frumoasă și îndrăzneată concepție constructivă perfect executată.

Exteriorul bisericii este în întregime din piatră de talie profilată și sculptată, unele ornamente sculpturale fiind poleite cu aur pe fond albastru sau verde.

Fațadele sunt acoperite cu două registre suprapuse de panouri despărțite la mijlocul înălțimii printr'un brâu sculptat represintând o funie ornamentală și răsucită, foarte bogat tratată. Supt brâu panourile sunt dreptunghiulare, de-asupra brâului ele sunt arcuite în plin centru (semi-cerc) și se ridică până supt cornișa principală, bogat sculptată în alveole și stalactite de stil arab. Panourile de supt brâu sunt răzimate pe un soclu foarte puternic profilat și dezvoltat în lărgime, care se întinde de jur împrejurul monumentului.

În panourile din registrul superior se află o serie de rosete de piatră bogat sculptate, din care

unele sunt oarbe și altele ajurate; ele luminează partea superioară a bisericii.

Basele turelor sunt toate în patru lături; cea dela naos, foarte înaltă și aproape cubică, este acoperită cu ornamente sculptate și încoronată cu o cornișă arabă; pe fiecare din fețele ei într'o arcadă semi-circulară decorată vedem îmbucându-se cupolele sferice ale absidelor. Basa turlei de pe pronaos este mai joasă și bogat decorată în arcade întretăiate; bazele turelor mici sunt și mai joase și mai simple.

Turilele propriu-zise sunt și ele tratate în mod diferit. Acea de pe naos e în arcuri de cerc și încoronată la partea superioară cu un rând de fleuroane de piatră care urmează forma arcurilor. Turla pronaosului e în panouri dreptunghiulare, încoronată cu o cornișă orizontală peste care se află o coroană ajurată de piatră. Turlele mici sunt în panouri arcuite, însă ele, ca și ferestrele lor, sunt oblice și urmează o mișcare în spirală.

Această particularitate este caracteristică și arată până unde mergea virtuositatea și extraordinara îndemânare a artiștilor cari au executat acest monument unic.

Bogăția ornamentațiunii, varietatea formelor și a motivelor este aici un principiu pe care meșterii au ținut cu tot dinadinsul să-l aplice din belșug.

În această profusiune de ornamente se poate distinge atât înrâurirea armenească și georgiană, căreia-i aparțin profilaturile soclului, ale arcadelor, ale panourilor, tehnica împletiturilor și a „rin-ceaux“-urilor, cât și înrâurirea arabă, cu motivele ei geometrice infinit de variate, traseurile complicate ale alveolelor stalactitelor și ale rosetelor, formele stilisate și elegante ale frunzelor, etc., etc.

Interiorul bisericii este astăzi cu totul reînnoit și transformat. Găsim și aici în formele sculptate, la coloane, la capitele și la bazele lor, motive din arta arabă.

Pictura veche, din care ni-au rămas la Muzeul din București o serie de panouri al fresco, ni arată o tehnică frumoasă, cu figuri stilisate pe câmp închis, aproape negru.

O tâmplă veche a bisericii se găsește astăzi la Valea Danului, în județul Argeș, dar e o lucrare din veacul al XVII-lea sau al XVIII-lea.

O particularitate a acestei biserici, care arată cât de desăvârșită și de îngrijită a fost execuția ei, este împrejmuirea de piatră cioplită care formează ca o balustradă de jur împrejurul bisericii și se compune dintr'un șir de fleuroane de stil arab pe un soclu.

Cantarul sau aghiasmatarul, situat în fața bisericii, este un mic edificiu boltit, stând pe

patru coloane, tot atât de îngrijit și de frumos lucrat ca și biserica.

Resumat. Din analiza celor două monumente, dela Dealu și dela Argeș, reiese complexitatea problemei care ne preocupă aici: care este originea acestor două monumente, atât de noi ca dispozițiune și compoziție?

Pentru mănăstirea Dealu originea sârbească pare neîndoieală; chiar pronaosul, care diferă, după cum am văzut, de bisericile sârbești prin modul de așezare al turelor, s'ar putea atribui înrâuririi școlii sârbești, aranjamentul turelor mici fiind diferit numai ca dispozițiune de detaliu.

Dar pentru Biserica Episcopală din Argeș problema apare mult mai grea, căci ne găsim în fața unui plan nou în ceiace privește concepția de ansamblu și, mai ales, în ceiace privește dispoziția pronaosului, atât de original și de îndrăzneț.

Și, ca să găsim răspunsul la această enigmă, ni dăm sama că ea ar fi clarificată dacă am ști cine era Meșterul Manole, care a conceput și clădit Biserica Episcopală din Argeș și probabil și biserica Mănăstirii Dealului. Și de altă lămurire n'am avea nevoie, căci geniul meșterului legendar ar explica totul.

Fără a mai insista asupra unei probleme insolubile pentru moment, putem afirma că aceste două biserici de care ne ocupăm sunt tipuri desăvârșite din toate punctele de vedere, că ele

represintă pentru noi înrâurirea civilizației rafinate a Bizanțului, care continuă să radieze împrejur chiar după căderea lui. Este cert că Meșterul Manole fusese crescut în acea atmosferă de artă eclectică care nu avea secrete pentru el și ale cărei înrâuriri multiple se reflectă în arhitectura și ornamentația acestor două biserici.

Am spus, și vom vedea, că, din punctul de vedere al înrâuririi asupra dezvoltării ulterioare a artei românești, monumentele din Dealu și din Argeș sunt de o importanță covârșitoare. Strălucirea lor fără păreche, bogăția ornamentației lor, care impresionează imaginația, vor servi ca model generațiilor care vor urma și vom vedea cum dispozițiunile arhitectonice pe care le prezintă motivele decorative atât de variate și de bogate ale acestor biserici vor servi ca izvoare de inspirație veacurilor următoare.

Și este firesc ca frumuseța neîntrecută a acestor două monumente, eleganța proporțiilor, bogăția ornamentațiunii și varietatea motivelor și a formelor să fie un izvor nesecat de inspirație, demn de a servi ca exemplu.

Exte neîndoieală că atât Biserica Episcopală din Argeș, cât și Biserica Dealului, rămân „minunile” artei din Muntenia. Astfel de monumente alcătuiesc un punct culminant de artă și, în orice loc s'ar afla, ele pot fi așezate alături de cele mai frumoase creațiuni ale arhitecturii din toate timpurile.

PREMIERE PARTIE — LES INFLUENCES ÉTRANGÈRES

DES ORIGINES JUSQU'AU RÈGNE DE NEAGOE BASARAB (1521)

CHAPITRE I.

LES ORIGINES.

Les rares monuments de cette époque qui se soient conservés jusqu'à nos jours, sont presque exclusivement des églises, parfois des clochers ou des cellules de monastères disparus. Les édifices civils et militaires ont été pour la plupart transformés ou bien se sont ruinés.

Il nous reste quelques chapelles souterraines, creusées dans le roc, mais si rudimentaires qu'el-

les ne peuvent être comptées comme monuments d'architecture. Des églises en bois se trouvent répandues dans la plupart des régions montagneuses ou boisées du pays; les plus anciennes, que nous connaissons remontent au XVIIe siècle; ce sont probablement des répétitions d'après des types plus anciens restés identiques depuis des siècles.

CHAPITRE II.

LES INFLUENCES MOYEN-ÂGEUSES.

LES INFLUENCES MOYEN-ÂGEUSES se divisent en deux courants principaux: Celui de l'Occident qui nous apporte l'art roman et gothique et celui de l'Orient dominé par l'art byzantin. L'influence de l'Occident paraît être la première en date; elle nous vient en Valachie par la Transylvanie et en Moldavie par la Galicie et la Pologne.

En Valachie cette influence est moins importante qu'en Moldavie; elle paraît avoir été combattue remplacée au XVe siècle par l'influence byzantine, qui devient presque exclusive.

Des monuments d'influence occidentale, il ne nous reste aujourd'hui que les fondations de deux églises disparues; la première se trouve à **Câmpulung** (Muscel). Son plan est roman et se compose d'une nef centrale et de deux collatéraux, dont elle est séparée par des piliers. Le naos se termine à l'est par un sanctuaire arrondi qui se rattache assez maladroitement aux piliers, de la nef. Le pronaos, de dimensions plus restreintes, est séparé du naos par un mur dans lequel s'ouvre une porte de communication. Cette division de l'intérieur en deux parties est propre aux égli-

ses orthodoxes. Un escalier en spirale faisait communiquer le pronaos avec le clocher placé au dessus. Les fondations de cet édifice ont été retrouvées en 1925 sous l'église actuelle. La figure 1 montre en même temps la forme des deux églises; la seconde a été bâtie avec la pierre provenant de la démolition de la première au commencement du XIXe siècle. On retrouve dans la maçonnerie des pierres au profil roman.

Les vestiges de la seconde église d'origine occidentale ont été retrouvés à **Turnu-Severin** dans l'enceinte du **castrum romain de Drobetae**. Elle se composait d'un chœur juxtaposé à une construction rectangulaire dont les fondations en pierres de grandes dimensions et de formes régulières paraissent d'origine romaine. Les fondations du chœur sont en moellons; la configuration paraît gothique; la partie arrondie est munie de contreforts qui forment une série d'éperons (fig. 2).

La forteresse d'Argeș, dite de Țepeș-Vodă, est un des rares monuments d'origine moyen-âgeuse de la Valachie. Elle fut, dit-on, édifiée par les Chevaliers de l'Ordre Teutonique. Ses ruines

se voient au sommet d'un rocher d'où elle dominait les gorges de l'Argeș. Elle consiste en plusieurs tours rondes reliées par des chemins de ronde et protégées par des murs. On y voit une tour carée, qui paraît être la plus ancienne : elle est bâtie toute en pierre ; tandis que les tours rondes sont de pierre et de brique mélangées (fig. 3 à 13).

La tour de Sèvre. A Turnu-Severin est une massive construction en pierre de forme rectangulaire, la partie supérieure en est écroulée. Cette tour paraît avoir fait partie d'une forteresse formant „tête de pont“.

LES RUINES DU PALAIS PRINCIER DE CURTEA-DE-ARGEȘ, par leur disposition et par les pierres au profil gothique qui proviennent probablement des portes et des fenêtres de cette édifice, paraissent refléter aussi une influence occidentale.

Certaines fresques qui représentent des princes de cette époque nous les montrent en costume

de chevaliers du moyen-âge. Le fondateur de l'église princière (Domnească) d'Argeș, dont le tombeau fut découvert en 1923, nous est apparu en vêtements occidentaux enrichis de bijoux de même provenance¹.

L'INFLUENCE DU MOYEN-ÂGE ORIENTAL paraît avoir laissé peu de traces. A Turnu-Severin l'on a découvert les fondations de deux petites églises d'origine orientale, composées d'un naos presque carré, complété par un sanctuaire en plein cintre, et précédé d'un pronaos de dimensions plus réduites. L'une d'elle paraît avoir été construite avec un certain soin, en moellons assez réguliers alternés de briques disposées en assises horizontales ; des briques verticales encadrent ces moellons. Le naos paraît avoir été voûté en berceau ; le plan laisse voir les nervures de pierre qui renforçaient la voûte. Une seconde porte latérale ouvrait directement dans le naos, par le côté Sud (fig. 14 à 17).

CHAPITRE III.

LES INFLUENCES BYZANTINES.

LES INFLUENCES BYZANTINES sont de beaucoup les plus importantes ; elles nous sont parvenues par différentes voies dont les principales sont les suivantes :

1) Directement de Byzance ; 2) par la Serbie ; 3) par les Balkans ; 4) par le Mont Athos et 5) par l'Arménie. L'influence directe de Byzance est évidente au XIV-e siècle à Curtea-de-Argeș. Nous y voyons la petite église Sânt-Nicoară et l'église princière (Domnească). Nous leur adjoindrons l'église de Nicopolis, qui se trouve sur la rive droite du Danube en Bulgarie, et le petit édifice de Constantinople appelé Bogdan-Saraï, qui est la seule chapelle de cette époque qui s'y soit conservée (fig. 18 à 50).

Caractères généraux. Naos carré ou rectangulaire, sans absides latérales, sanctuaire arrondi à l'intérieur polygonal à l'extérieur, simple ou flanqué de deux absidioles latérales ; pronaos de dimensions réduites.

Ces monuments peuvent se subdiviser en deux groupes :

a) **Sânt-Nicoară et Bogdan-Saraï**, petits édifices allongés ayant un seul axe, une seule nef. Naos voûté en berceau comme l'église de Turnu-Severin (fig. 14). Notons que la calote de Bogdan-Saraï fut ajoutée à une autre époque. Ces égli-

ses n'ont pas de tour sur le naos. Sânt-Nicoară en possède une rectangulaire et très élevée sur le pronaos².

b) **Nicopolis et la Domnească d'Argeș** forment le second groupe ; ce sont des édifices à plan central, à deux axes perpendiculaires, avec une tour centrale, s'élevant au point d'intersection des axes³.

Nicopolis est l'expression la plus simplifiée du type dit en forme de croix grecque, exprimée aussi bien dans l'espace que dans le plan avec la tour placée au point de rencontre des bras de la croix : des frontons arrondis terminent les bas. Deux tourelles se trouvaient antérieurement sur le pronaos.

L'église Domnească d'Argeș est l'expression plus développée du même type. La nef est complétée par deux éléments secondaires, les bras de la croix s'allongent en plan et s'élèvent dans l'espace. Les absidioles du sanctuaire ont des toitures distinctes et plus basses, de même que le pronaos sur lequel s'élevaient jadis deux tourelles comme à Nicopolis.

¹ Voir le „Bulletin de la Com. du Mon. Hist.“. L'église de Curtea-de-Argeș.

² Pl. VI à XIX.

³ Pl. X à XX.

Matériaux et procédés de constructions.

La pierre en moellons telle qu'on la trouve dans les carrières de la région ou bien dans le lit de la rivière et la brique sont les seuls matériaux de construction. Dans les parties supérieures de l'édifice la pierre dégrossie ou sommairement taillée est un tuf calcaire léger. La brique a 5 centimètres d'épaisseur et jusqu'à 35 centimètres de long. Les joints ont à peu près la même épaisseur que la brique.

Les procédés de construction nous sont connus de l'art byzantin. Les assises de pierre, noyées dans un mortier de chaux mélangé de cailloux de très petites dimensions, alternent avec des assises de briques formant arrases horizontales.

La plastique monumentale dérive de la forme de la croix que couronne la tour centrale ; chaque élément du plan est visible de l'extérieur et clairement exprimé dans l'espace ; sa conformation dérive de son importance et de sa destination.

La pierre et la brique alternées, résultant des principes de la construction, sont les éléments dont les architectes byzantins ont su tirer l'effet si original qui caractérise les monuments de Constantinople ainsi que ses fameuses murailles.

La plastique décorative dérive des jeux de briques enchâssées dans de larges joints de mortier. Le contraste de la pierre et des assises de briques, les arcs en brique, les corniches en dent de scie sont les seuls éléments décoratifs de ces monuments où l'ornement et la sculpture manquent totalement.

La belle composition de ces éléments si simples et les proportions parfaites caractérisent l'influence de Byzance sur les monuments cités de Curtea-de-Arges, en passant par Nicopolis.

DÉTAILS. Ces églises n'ont pas de socle ; les murs extérieurs sont d'aplomb sans profil ni empiètement. Les fenêtres sont petites et étroites, terminées par un arc de cercle en brique. Les portes manquent. L'arcade aveugle est l'unique élément décoratif que l'on rencontre, parfois, principalement pour orner les faces extérieures à pans coupés du sanctuaire. Les corniches sont en dents de scie. Les frontons ont la forme d'arcs en plein cintre et sont entaillés de corniches. Les tours sont polygonales à l'extérieur et circulaires à l'intérieur ; ces polygones sont de 8 à 12 côtés et ornés d'arcades concentriques qui entourent les fenêtres hautes et étroites. Une corniche en dents de scie couronne la tour ; cette corniche suit la forme de l'extrados des arcades ; parfois elle est horizontale. L'intérieur de ces églises est entièrement recou-

vert de fresques. Les voûtes sont construites d'après les procédés byzantins connus. Les pavements sont en grandes dalles de pierre.

L'ÉGLISE SÂN-NICOARĂ, bâtie vers 1350, est de petites dimensions et composée d'une seule nef de six mètres de large sur onze mètres de long à l'intérieur, y compris le pronaos. Les voûtes ainsi qu'une partie des murs sont écroulés (fig. 23 à 33). A l'abside du sanctuaire seulement une partie des voûtes est intacte. La nef paraît avoir été voûtée en berceau renforcé par des arcs doubleaux, dont on voit encore les traces.

Un tour s'élève sur le pronaos ; elle est entièrement en brique et l'on y voit encore les vestiges des trois étages de fenêtres superposées. La maçonnerie est en pierre alternée de briques. La partie extérieure du sanctuaire est décorée d'arcades aveugles placées à la partie supérieure sous la corniche. Une seule petite fenêtre située vers l'Orient. Sur le côté sud on voit les vestiges d'une porte donnant directement dans le naos comme à l'église de Turnu-Severin (fig. 23 à 33).

L'ÉGLISE DE BOGDAN-SARAÏ n'a peut-être pas sa place dans cette étude c'est cependant la seule chapelle de cette époque qui se soit conservée à Constantinople ; elle était probablement attenante à un palais du temps des Comnènes. Sa ressemblance avec certains traits des églises d'Arges en ce qui concerne la construction et le matériel est, semble-t-il, une confirmation de l'origine constantinopolitaine des églises d'Arges. Ces dimensions sont de quatre mètres sur huit (fig. 18 à 22).

L'ÉGLISE DE NICOPOLIS, en Bulgarie, est un petit édifice à plan central. Ses dimensions ne dépassent pas cinq mètres sur huit à l'intérieur (fig. 34-38).

Le plan est en forme de „croix grecque“. Une tour s'élève au point de croisement des voûtes qui forment les bras de la croix. Ces voûtes en berceau se terminent par des frontons arrondis percés d'une petite fenêtre en arc de cercle. Le pronaos est en partie écroulé : on y voyait jusque vers 1910 les restes de deux tourelles. Les murs sont en pierre et brique alternées. La tour est élevée, octogonale à l'extérieur ; huit longues fenêtres en éclairent l'intérieur. Elles sont couronnées d'arcs en pierre et brique qui se rapprochent davantage de l'architecture de Mésembrie de Trnovo et de la Serbie byzantine, car les arcs de Curtea-de-Arges sont entièrement en brique. La corniche de la tour suit la forme des arcs qui la couronnent.

La tour repose à l'intérieur sur quatre arcs posant sur des consoles ; cette disposition res-

semble à celle de certaines églises de l'École serbe, comme nous le verrons plus loin.

L'ÉGLISE DOMNEASCĂ D'ARGEȘ est un type complet d'église byzantine du temps des Comnènes (fig. 39 à 50).

Le plan en forme de „croix grecque“ comporte au centre la tour reposant sur quatre piliers isolés; la tour est contrebutée sur les côtés par quatre voûtes en berceau qui dessinent dans l'espace et à la partie supérieure de l'église la forme de la croix; ces voûtes se terminent par des frontons arrondis. Les quatre coins du plan situés entre les bras de la croix forment des parties plus basses dont la toiture se rattache à celle du pronaos et des absidioles.

Les façades sont composées de pierre et de brique alternées, comme les monuments précédents. La tour cylindrique à l'intérieur est dodécagonale à l'extérieur, elle est percée de quatre longues fenêtres situées dans la direction des axes principaux, les autres faces de la tour sont aveugles à l'extérieur et arrondies à l'intérieur en forme de niches.

Les frontons en arcs de cercle sont encadrés par un arc ressorti posant sur des consoles en pierre.

L'intérieur est d'un effet imposant et lon, peut embrasser d'un seul regard, tout l'ensemble.

Les dimensions de l'église sont de dix mètres sur vingt à l'intérieur. Notons encore que les cadres en pierre des fenêtres sont du XVIII-e siècle.

En résumé, ce groupe d'églises d'origine nettement byzantine, par l'effet architectural, par les procédés de construction, par l'absence des absides latérales, en un mot par son caractère si bien défini et si différent de celui des églises qui vont suivre, forme au XIV-e siècle une famille à part.

Nous verrons en effet que les groupes qui suivent se composent d'églises qui toutes sont pourvues d'absides latérales.

Au XVI-e siècle nous retrouverons quelques églises qui se rattachent aux principes décrits plus haut. Ce sont à Târgoviște l'ancienne Métropole bâtie en 1518 et aujourd'hui disparue, puis dans la même ville l'église princière (Domnească), bâtie en 1583, et enfin à Craiova l'église de St. Démètre, où nous retrouverons une fois encore le plan en forme de croix grecque visible dans l'espace comme en plan. Cette église, bâtie en 1652 par le prince Mathieu Basarab, sera la dernière réminiscence du type byzantin des Comnènes.

CHAPITRE IV.

L'INFLUENCE SERBE.

L'INFLUENCE SERBE. — Au XIV-e siècle le moine Nicodème, venu de Serbie, fonda en 1374 les monastères de Vodița et de Tismana, en Olténie.

LE MONASTÈRE DE VODIȚA est aujourd'hui complètement détruit, et l'on ne voit plus debout que deux pans de murs de son église (fig. 51 à 55). De récentes fouilles ont permis de découvrir la forme du plan qui se composait d'un naos tréflé et d'un pronaos rectangulaire.

Les matériaux retrouvés montrent une exécution soignée: Des assises de pierre régulièrement taillées, alternant probablement avec des rangées de briques; le tout recouvrant un blocage de moellons.

Le monastère de Tismana est aujourd'hui transformé et son église seule paraît avoir conservé certaines dispositions datant de sa fondation; cependant l'extérieur a été renouvelé au XVIII-e siècle (fig. 56 à 58).

Le naos tréflé est couronné par un tour, le sanctuaire très développé est complété par les deux absidioles latérales qui paraissent avoir subi certaines modifications ultérieures. Le pronaos presque carré supporte une seconde tour plus basse.

Nous possédons encore deux monuments datant de la fin du XIV-e siècle. Ce sont: **l'église de Cozia** sur l'Olt, construite par Mircea-le-Grand en 1393. Monument remarquable qui reproduit les formes de l'architecture serbe de l'École de la Morava: plan tréflé, pierre de taille alternée avec de la brique, riche décoration de pierre sculptée et de terre cuite (fig. 59 à 80).

Enfin **l'église de Cotmeana**, bâtie en 1389 par le même prince; petite église tréflée, mais assez différente des précédentes et que nous étudierons séparément (fig. 81 à 93).

CARACTÈRES GÉNÉRAUX. Nous nous trouvons ici devant le premier groupe d'églises à plan tréflé,

ce qui leur donne un aspect très différent de celles du groupe précédent : Ce sont des églises à une seule nef, au naos surmonté d'une tour bien encadrée par ses trois absides et par le pronaos. Ce dernier est rectangulaire, avec ou sans tour.

La construction est caractérisée par un disposition spéciale :

Le naos se compose de trois travées dont l'une centrale plus grande et de forme carrée supporte la tour et de deux autres plus petites et souvent inégales qui encadrent la première à l'Est et à l'Ouest. Les poussées des grands arcs qui soutiennent la tour du côté Nord et Sud se trouvent contrebutées par les arcs des travées secondaires ; ces arcs sont adossés aux murs du Nord et du Sud et forment à l'intérieur de l'église de grandes niches latérales (fig. 66).

Ce système est complété par les murs des absides latérales qui contrebutent les poussées du deux autres grands arcs Est et Ouest du naos.

Cette remarquable disposition équilibre les poussées résultant du poids de la tour qui se trouve ainsi réparti sur quatre points saillants nettement accusés en plan (fig. 51, 56, 59).

Les conséquences de la disposition précédente ont été mises à profit par les architectes serbes, qui en ont tiré des effets originaux. Les murs extérieurs s'élèvent jusqu'au dessus du niveau des arcs intérieurs secondaires ; au delà de cette hauteur, ils sont en retrait et forment une sorte d'attique qui pose en partie sur le mur extérieur et en partie sur l'extrados de ces arcs intérieurs secondaires (fig. 66).

Ce dispositif a très probablement existé à Cozia, où il disparut lors de la restauration du XVIIIe siècle ; il existe à Krouchévatz et à Lioubostinia en Serbie ; on peut l'étudier à l'église de Dealu, où il s'est maintenu presque intacte (fig. 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 131, 141).

Une autre particularité des églises serbes de cette époque est la disposition des arcs que l'on voit aux bases des tours ; ces arcs visibles du dehors comme de l'intérieur ont pour but de réduire le diamètre de la tour et de transmettre les pressions directement sur les points d'appui en déchargeant les grands arcs ; ils reposent à l'intérieur sur des consoles placées dans les coins du carré (fig. 64, 65).

Les conséquences de cette particularité sont similaires à celles que nous avons constatées plus haut : La base de la tour est formée d'une partie inférieure qui est posée sur les grands arcs et d'une seconde partie supérieure en retrait qui pose sur les arcs dont nous venons de parler. Sur la

partie inférieure s'accroche un fronton ou une arcade, au centre de laquelle se trouve une rosace ajourée. On peut voir à Kalénitch et à Krouchévatz des dispositions, de ce genre et dans une mesure plus atténuée à Cozia.

Matériaux et procédés de construction sont à peu de chose près ceux de l'école byzantine ; toutefois il faut remarquer quelques différences. Nous retrouvons ici les zones alternées de pierre et de brique, mais la pierre y est de dimensions assez considérables bien taillée par d'habiles ouvriers et richement sculptée. La technique de la pierre est la principale différence entre ces églises et les précédentes.

La plastique monumentale résulte des dispositions du plan tréflé à une seule nef, allongée par l'adjonction du pronaos. Il en résulte un aspect tiré en longueur, qui est très différent de celui des églises à plan central d'origine byzantine et qui se rapproche de celui des églises moldaves qui ont le même plan tréflé.

La plastique décorative résulte de l'alternance des zones de pierre et de briques d'une part et de la sculpture en pierre d'autre part. Celle-ci est finement exécutée et d'une grande richesse de motifs.

DÉTAILS. Le socle est une simple saillie, sans profil.

Des bandeaux de pierre se trouvent à différents niveaux, sous les fenêtres et à la naissance des arcades. Ces arcades, grandes et larges, recouvrent les murs extérieurs ; elles montent de fond jusque sous la corniche et leur centre est par endroits occupé par une rosace de pierre sculptée et ajourée.

Les frontons sont très usités en Serbie où l'on en voit des profusions dans la partie supérieure des façades. A Cozia on a mis à jour un fronton arrondi sur la façade principale (fig. 63).

Les fenêtres sont richement encadrées de pierre sculptée avec des motifs à fleurs et à entrelacs.

Les corniches ont disparu ; **les tours** paraissent en général peu élevées, mais elles sont posées sur des bases cubiques assez volumineuses. Les formes élégantes et les proportions élancées des églises serbes proviennent plutôt de la hauteur des voûtes sur lesquelles reposent les tours ; celles-ci se trouvent ainsi posées à une grande hauteur.

L'ÉGLISE DE VODIȚA est complètement ruinée. Le plan des fondations a été récemment découvert. Le naos en forme de trèfle se compose des trois travées caractéristiques qui sont ici toutes inégales (fig. 51). Le pronaos presque carré.

La maçonnerie est en moellons. Le parement

extérieur, du moins à la partie inférieure, paraît avoir été constitué d'assises en pierre taillée. Celles que l'on a trouvées dans les fouilles ont environ 0,55 centimètres de haut; leurs profils régulièrement taillés se composent de plans et de colonnettes engagées comme à Cozia. Les dimensions de cette église sont de 18 mètres de long sur 6 de large en moyenne (fig. 51 à 55).

L'ÉGLISE DU MONASTÈRE DE COZIA, bâtie en 1393, est, ainsi que nous l'avons constaté une église serbe de l'École de la Morava, bâtie très probablement par un architecte serbe. Le plan est triflé et surmonté d'une tour sur le naos. Le pronaos est voûté en berceau. Devant l'église un porche a été ajouté au XVIII-e siècle (fig. 59 à 80).

La structure du plan est celle que nous avons étudiée plus haut. L'extérieur est remarquable comme architecture: on y voit les belles qualités décoratives de l'École serbe; l'église a 9 m. sur 25 m.

Les archivoltes des arcades sont en pierre finement sculptée; elles sont accompagnées de lignes d'ornements de terre cuite en forme de petites fleurs à quatre pétales; on trouve les mêmes en Serbie et dans les Balkans. **Les arcades** qui ornent les faces du sactuaire et des absides latérales reposent aux angles sur des colonnettes de pierre qui ont la forme de torsades. **Les fenêtres** sont richement encadrées de pierre sculptée à motifs variés. Celles du naos ont été allongées vers le bas lors d'une transformation de ce monument. Au centre des arcades l'on voit de belles rosaces de pierre sculptée et ajourée. **Les**

fenêtres du pronaos ainsi que la porte d'entrée datent du XVIII-e siècle. L'ornementation de la pierre dénote une influence arménienne et géorgienne.

L'ÉGLISE DE TISMANA est de dimensions aussi importantes que la précédente: vingt mètres de long sur six de large à l'intérieur. Les dispositions du plan sont les mêmes; cependant le sanctuaire est ici pourvu des deux absidioles latérales qui manquent dans les plans de l'École serbe de la Morava. Cette disposition rapproche l'église de Tismana de celles de l'École de Constantinople. Par ailleurs la tour du pronaos a un caractère serbe que l'on retrouve à Krouchévatz et à Kalénitch, tandis qu'il manque aux églises byzantines de cette époque à Constantinople; ou le voit parfois dans les Balkans, à Mesembrie à Sténimachos. A remarquer, la forme octogonale à l'intérieur des tours et la constructions à pans coupés qui remplace les pendantifs (fig. 56 à 58).

L'extérieur de l'église a été complètement transformé au XVIII-e siècle et il est impossible aujourd'hui de se faire une idée de l'architecture primitive de ce monument.

L'intérieur paraît avoir subi moins de transformations.

EN RÉSUMÉ, les églises de ce groupe ont toutes des absides latérales, en opposition avec celles du groupe précédent. Ces deux groupes, ces deux types, nous le verrons plus loin, sont les bases de l'architecture religieuse en Valachie. De leur développement et de leurs combinaisons dériveront toutes les églises que l'on édifiera dans les siècles suivants.

CHAPITRE V.

L'INFLUENCE BALKANIQUE.

L'INFLUENCE BALKANIQUE n'a laissé de traces qu'à la seule église de Cotmeana bâtie par Mircea-le-Grand en 1389. Elle est de petites dimensions: 12,50 de long sur 4,35 de large à l'intérieur. Le naos seul subsiste, terminé par un sanctuaire demi-circulaire et complété par deux petites absides latérales. Le pronaos est du XVIII-e siècle. Il est probable qu'un porche complétait l'édifice; ou en voit l'amorce d'une arcade sur le côté Sud.

Le naos est voûté en berceau et le tout est construit en brique; les absides latérales paraissent avoir été rajoutées après coup; on en a la

preuve dans la décoration des façades qui se prolonge sous les toitures de ces absides.

Les façades sont décorées de longues arcades aveugles très étroites descendant de sous la corniche jusqu'à terre.

Les arcs qui les terminent sont entourées d'une ligne de petits disques en terre cuite émaillées de couleur verte et brune (fig. 81 à 93).

DÉTAILS. **Le socle** est sans profil; aucune **ceinture horizontale** si ce n'est sous la corniche une ligne de petits disques émaillés. **Les fenêtres** très petites et étroites sans cadre de pierre. La plupart des fenêtres actuelles datent du XVIII-e

siècle ainsi que le petit porche de sur la façade Nord.

Les corniches sont en dents de scie et paraissent d'une date plus récente. La corniche du sanctuaire est à un niveau moins élevé et celle des absides encore plus bas.

Un pronaos fut rajouté au XVIIIe siècle par le prince Constantin Brâncoveanu sur l'emplacement d'un ancien pronaos ou d'un porche dont on voit, sur la façade, Sud, au point de jonction du naos, la naissance d'un arc assez large et plus bas que le niveau des arcades de l'église. Il n'est pas possible d'établir la forme de ce porche qui était peut-être ouvert ou bien entouré d'arcs aveugles comme on en voit à l'église de Trnovo en Bulgarie. Observons encore que les petites arcades aveugles de sur les faces des absides latérales

sont plus courtes que les autres et que la maçonnerie de ces absides est sans liaison à ces points de jonctions; ce qui prouve bien que ces absides ont été rajoutées plus tard. Cette hypothèse est encore confirmée par la décoration des murs latéraux, que l'on retrouve derrière les toitures des absides latérales.

RÉSUMÉ. L'église de Cotmeana est un monument isolé que l'on ne peut classer dans aucun des groupes d'églises de l'époque.

Son plan triflé la rapproche des églises serbes, mais par l'absence de tour et par beau-coup d'autres différences, elle s'en éloigne. Par son architecture et par sa décoration en disques émaillés elle tient des églises des Balkans. Par sa construction exclusivement en brique elle s'apparente aux églises d'origine athonique qui vont suivre.

CHAPITRE VI.

L'INFLUENCE DU MONT ATHOS.

Les églises de ce groupe sont caractérisées par la réunion des principaux éléments des deux groupes précédents. C'est d'une part la tour centrale reposant sur quatre piliers isolés comme à l'Église Domnească d'Argeș et d'autre part le plan triflé des églises précédentes.

A ces éléments connus vient se joindre un élément nouveau: le porche ouvert que nous rencontrons ici pour la première fois.

L'ÉGLISE DE SNAGOV, est seule à réunir des éléments, qui sont aussi ceux des églises du Mont Athos en ce qui concerne la configuration du naos et du sanctuaire; le porche ouvert que l'on trouve aussi au Mont Athos y est différemment formé (fig. 94 à 110).

Une autre église qui présente une grande ressemblance avec celle de Snagov est l'ancienne Métropole de Târgoviște; c'est pourquoi nous l'avons classée dans ce groupe, quoique des dissemblances très importantes l'en éloignent.

La principale différence est l'absence des absides latérales.

La conséquence immédiate est la réapparition des frontons latéraux arrondis des églises constantinopolitaines: Nous nous trouvons devant une église en forme de „croix grecque“.

L'ancienne Métropole de Târgoviște est donc un type intermédiaire entre la Domnească d'Argeș et Snagov, entre le groupe constantinopolitain et le groupe athonique (fig. 111 à 118).

Caractères généraux. Naos surmonté d'une tour centrale posant sur quatre piliers isolés. Sanctuaire composé d'une abside centrale et de deux absidioles latérales. Pronaos à même configuration générale que le naos, avec tour centrale sur quatre piliers. Ce pronaos serait plutôt un porche, car il était primitivement ouvert sur trois côtés. Ce n'est que plus tard que les arcades en furent maçonnées.

Les deux églises que nous étudions sont grandes et spacieuses si on les compare aux monuments précédents. Elles sont bâties entièrement en briques visibles en façade; la pierre manque totalement. Il est probable que les deux monuments furent bâtis par le même architecte ou par deux architectes de la même école.

Matériaux et procédés de construction.

La brique étant l'unique matériel, les assises alternées des groupes précédents n'existent plus. La brique est de bonne fabrication. On en voit de différents profils; en talon, en angle obtus, en doucine. Les procédés ne diffèrent pas de ceux que nous connaissons déjà.

La plastique monumentale est imposante. Les dimensions relativement considérables de ces édifices, la hauteur et le nombre des tours, les proportions des arcades contribuent à donner à ces églises un aspect qui n'est pas dépourvu de grandeur.

A Snagov l'aspect primitif a certainement beau-

coup changé; la tour du naos très élancée ne date peut-être pas de l'origine, quant à celle du pronaos, elle est de très basse époque.

A Târgoviște l'ancienne Métropolite était le plus vaste édifice de l'époque.

A Târgoviște l'ancienne Métrodole était le plus vaste édifice de l'époque. Toutes les tours ne datent probablement pas de l'origine; celle qui nous paraît être la plus ancienne est la tour centrale du porche; les autres furent probablement modifiées ou rajoutées à la fin du XVII-e siècle, lors de la restauration due au prince Constantin Brâncoveanu.

Les deux parties dont se compose cette église n'ont pas d'unité, mais paraissent au contraire avoir été construites successivement; aucune liaison dans la composition des façades, des corniches et des lignes principales, qui sont à des niveaux différents.

L'église de Snagov est d'une composition plus unitaire.

La plastique décorative découle de l'emploi exclusif de la brique apparente. Le plus bel élément architectural et le plus décoratif de ces églises est l'arcade sur colonnes du porche de Snagov; haute et bien proportionnée, elle s'élève jusqu'à la corniche (fig. 98).

Les arcades de Târgoviște ont une proportion plus basse et plus lourde.

Les façades sont en général composées de deux registres superposés, ayant chacun leurs fenêtres; celles d'en bas plus grandes, celles d'en haut plus petites. A Snagov deux rangées d'arcades superposées à peu près de même grandeur entourent le naos et le sanctuaire; celles du registre supérieur sont en porte à faux et posent sur de petites consoles de briques.

A Târgoviște les façades ont une autre disposition, les arcades supérieures forment une frise d'arcs courts et l'arçes sous la corniche.

DÉTAIL. Ces églises n'ont pas de socle.

Les fenêtres sont sans cadres de pierre et terminées en arc de cercle.

Les arcades en plein cintre sont souvent faites de plusieurs arcs concentriques, en brique à larges joints, parfois entourés de corniches posées en dents de scie. **Les chapiteaux** des colonnes sont en briques spécialement profilées en rond, en talon, en angle obtus ou de forme concave.

Les piliers ou colonnes ont une conformation spéciale et sont d'un bel effet décoratif; ils sont composés de briques profilées et forment ou bien des colonnes cannelées droites ou en spirale, ou bien des colonnes octogonales ou cilin-

driques. **Les portes** ne peuvent être reconstituées (fig. 98, 99).

Les tours sont de proportions élancées, ayant de huit à douze côtés.

Les angles sont ornés de colonnettes minces et longues formées de briques arrondies, superposées selon le mode byzantin.

Les arcades supérieures de la tour reposent sur ces colonnettes et forment un couronnement festonné que termine une corniche en dents de scie et que recouvre la toiture, en forme de coupole.

L'ÉGLISE DU MONASTÈRE de Snagov, bâtie en 1517, par Neagoș Basarab, sur l'emplacement d'une autre église datant de Vlad Țepeș, est de dimensions assez importantes: 16 mètres de long sur 6 de large à l'intérieur (fig. 94 à 110).

Composée de deux parties similaires comme disposition générale, avec une tour centrale reposant sur quatre piliers.

Le naos est complété par deux absides latérales et un sanctuaire avec deux absidioles. **Le porche** ou **pronaos** primitivement ouvert sur trois côtés a été fermé à une autre époque. **Le tour** du centre pose, comme celle du naos, sur quatre piliers octogonaux, tandis que ceux du naos sont cylindriques. L'adjonction des absides latérales du naos a comme conséquence la disparition des frontons arrondis des églises en forme de croix grecque. La forme de la croix ne paraît plus dans l'espace, mais ne se dessine qu'en plan.

La corniche est partout au même niveau et la toiture forme une même surface en opposition avec l'Église Domnească d'Argeș, où chaque élément a sa toiture.

La tour du naos est élancée avec de longues fenêtres coupées à mi-hauteur par un bandeau de brique. C'est la première tour ainsi constituée et il est possible qu'elle soit d'une autre époque.

L'ancienne Métropole de Târgoviște, bâtie par Neagoș Basarab en 1518, fut démolie à la fin du XIX-e siècle (fig. 111 à 118). Elle mesurait 40 mètres de long sur 14.50 à l'extérieur et se composait de deux parties similaires à celles de Snagov, mais ne paraissant pas avoir été bâties en une fois. La partie Est, comprenant le naos, le sanctuaire et un pronaos, faisant corps, avec les parties précédentes, a la même conformation, à plus grande échelle, que la Domnească d'Argeș. La partie Ouest, sur plan carré large comme le naos, une tour centrale sur quatre piliers ronds. Les murs extérieurs reposent sur des colonnes reliées par des arcades. A l'origine cette partie de l'église était certainement ouverte

et ce n'est que plus tard qu'elle fut fermée. Les deux parties de l'église ont la même structure et les mêmes formes extérieures; la partie Est est cependant plus haute et plus massive. Les mêmes frontons arrondis se voient d'une part et de l'autre, les mêmes tours, grandes et petites, au nombre de huit. Sous la corniche on voit des arcades aveugles courtes formant une frise. Cet ornement décoratif ne se retrouve pas dans les autres monuments du pays; il se rapproche de ceux de certaines églises de Serbie et de certains monuments de style lombard.

La tour du Pantocrator paraît avoir eu la forme d'un polygone à douze ou seize côtés. Elle était composée de piliers massifs, ornés en façade d'arcades concentriques en retrait les unes par rapport aux autres. Cette conformation est parfaite tant au point de vue constructif qu'au point de vue décoratif. Elle se retrouve dans les monuments du XVII-e et XVIII-e siècle.

Les deux parties de cette église ne forment pas un ensemble unitaire, mais constituent deux monuments juxtaposés et probablement élevés l'un après l'autre.

Les porches ouverts, dont nous rencontrons ici les premiers exemples, deviennent aux siècles suivants très usités. Au XVII-e et au XVIII-e siècles, la porche à colonnes de pierre sur arcades devient un élément faisant partie intégrante du

plus grand nombre des églises de Valachie.

Il est inexplicable que cette église, l'une des plus grandes et des plus importantes du pays roumain, qui en fut pendant plusieurs siècles la Métropole, ait pu être détruite, il y a à peine quarante ans. Que tant de souvenirs historiques, tant d'œuvres précieuses, de pierres tombales princières, d'inscriptions, de peintures du XVI-e, XVII-e et XVIII-e siècle aient pu disparaître sans avoir été étudiées, décrites et photographiées.

Le relevé que nous donnons ici est dû à M. G. Sterian, architecte, et les quelques photographies que nous avons pu y joindre sont les seules que nous connaissions.

RÉSUMÉ. Les deux monuments que nous avons étudiés et qui se ressemblent sur tant de points, différent nous l'avons vu, sur d'autres. Ces différences rattachent; le premier points aux églises à plan tréflé et à celles du Mont Athos et le second aux églises de Constantinople du temps des Comnènes.

Nous verrons plus loin que les églises à plan tréflé se développent au cours des siècles suivants, tandis que le plan à croix grecque tend à disparaître. Nous n'en retrouverons que deux exemplaires: au XVI-e siècle l'église princière de Târgoviște et au XVII-e l'église de St. Démètre de Craiova.

CHAPITRE VII.

L'INFLUENCE ARMÉNIENNE.

L'INFLUENCE ARMÉNIENNE se manifeste en Valachie dans la technique de la pierre taillée et dans le caractère de l'ornement sculpté.

L'église du monastère de Dealu, bâtie en 1500 par Radu-le-Grand, et l'Église Épiscopale de Curtea-de-Argeș, bâtie par Neagoe Basarab en 1508, sont des monuments qui reflètent clairement l'influence arménienne, qui du reste ne se constate que dans le caractère des profils de pierre et la sculpture ornementale (pl. LIX à LXXXVI).

CARACTÈRES GÉNÉRAUX. Ces deux églises, que nous avons réunies à cause de la similitude de certains caractères architecturaux extérieurs, sont cependant assez dissemblables sous d'autres rapports. A première vue et en comparaison des églises étudiées précédemment on est frappé par la beauté de la pierre taillée et par leur riche ornementation sculptée; les églises précédentes

sont, nous l'avons vu, bâties généralement en moellons et en briques parfois rehaussée de faïences vernissées.

L'examen des plans, tous deux tréflés, nous montre le naos, le sanctuaire, les absides latérales et la tour du Pantocrator tels que nous les avons déjà étudiés antérieurement. Le pronaos cependant diffère essentiellement de ceux que nous connaissons; en plus chacune de ces deux églises a son pronaos, très différent de l'autre.

Au monastère de Dealu il est rectangulaire et prolonge le naos; il est voûté en berceau comme à Cozia, mais la partie Est est surmontée de deux tourelles.

A Argeș il est rectangulaire aussi, mais placé en largeur. Le centre est surmonté d'un tour reposant sur douze colonnes de pierre: aux angles Ouest se trouvent deux autres tourelles.

Ces deux dispositions nouvelles sont également

importantes dans l'histoire du développement de l'architecture de Valachie. Nous les trouverons aux époques suivantes dans les principales églises du XVII-e et du XVIII-e siècle.

La légende nous a transmis le nom de „Maître Manole“, qui bâtit l'église d'Argeș, mais nous ne connaissons pas son origine et nous ne savons rien de lui, si ce n'est qu'il créa un chef-d'œuvre, peut être même deux, car l'église de Dealu est probablement aussi son œuvre.

Matériaux et procédés de construction.

Le principal matériel est la pierre de taille parfaitement profilée et sculptée; la maçonnerie intérieure et les voûtes sont en brique, comme la plus grande partie des monuments byzantins.

La plastique monumentale est fort différente de celles des églises précédentes; premièrement à cause des nouveaux „partis“ de plan, qui déterminent de nouveaux aspects en façade et secondement à cause des matériaux et de l'ornementation. A Dealu les deux tourelles sont peut être inspirées de certaines églises de Serbie où l'on trouve des églises à tour centrale et à tourelles latérales secondaires. La disposition des tours serbes est toutefois différente car à Dealu les tourelles sont à proximité du Pantocrator tandis qu'en Serbie elles sont placées aux angles de l'édifice.

A Argeș la développement du pronaos a, comme conséquence, une seconde tour qui s'élève au-dessus du centre et deux tourelles aux angles Ouest.

Notons qu'au point de vue de l'aspect extérieur ces deux églises n'ont aucune ressemblance avec les églises de l'Arménie: l'influence arménienne s'affirme donc uniquement par la technique de la pierre sculptée et par le décor des façades.

Une particularité de nos églises et que l'on ne retrouve pas dans les églises arméniennes, mais bien dans les églises serbes, est le petit attique en retrait interposé entre la corniche et la toiture: nous avons étudié cette disposition et sa raison d'être au chapitre IV.

Nous la retrouvons à Dealu. Nous la retrouvons aussi à Argeș mais ici l'attique n'est plus en retrait comme dans les églises serbes et comme à Dealu, mais se trouve au nu même du mur extérieur.

La plastique monumentale est nous l'avons vu, d'origine arménienne et géorgienne. Elle se distingue par sa richesse et la perfection de son exécution. Elle utilise des motifs géométriques, des fleurs stylisées, des feuillages, des méandres, etc. A Argeș nous remarquerons une influence arabe dans certains tracés et dans certaines for-

mes. Ainsi la corniche principale à stalactites et à alvéoles, certaines formes des colonnes intérieures et certains motifs floraux. De même l'appareillage des claveaux de certains arcs.

DÉTAILS. Le socle est bien développé et profilé. A Dealu il est formé d'un talon à la partie supérieure et d'une marche à la partie inférieure. A Argeș l'ampleur du profil donne à l'église un empatement puissant et un large cadre bordé d'une riche balustrade à beaux fleurons de pierre.

Les façades sont entièrement recouvertes d'arcades aveugles en deux registres séparés par un bandeau. Ces arcades sont composées de deux et même de trois boudins juxtaposés et formant des cadres fermés, les uns rectangulaires, d'autres arrondis en arcs plein cintre.

Les fenêtres sont petites et étroites, soit rectangulaires, soit arrondis en arc plein cintre. Leurs cadres sont en général richement décorés. Les fenêtres du registre supérieur sont des rosaces ajourées, formant une dentelle de pierre à motifs géométriques et floraux.

Les fenêtres des tours sont hautes et étroites, richement encadrées d'ornements. A Argeș les fenêtres des tourelles sont curieusement tracées en spirales. Ces tours de force nous prouvent la virtuosité de tailleurs de pierre et des sculpteurs, ainsi que le soin qu'ils prenaient de montrer leur savoir.

Les portes sont richement profilées. Nous retrouvons ici le procédé arabe, des claveaux emboîtés les uns dans les autres afin d'assurer leur solidarité.

A Argeș la porte d'entrée est surmontée d'un arc formé de fleurons arabes.

Le bandeau à mi-hauteur de la façade se retrouve à Dealu comme à Argeș. A Dealu il est profilé; à Argeș c'est une torsade puissante.

Les corniches sont savamment profilées. A Dealu c'est un profil de style arménien, à lignes arrondies (fig. 131). A Argeș au contraire c'est une corniche arabe en tracé géométrique compliqué (fig. 152, 153, 154).

Les tours sont toutes octogonales à l'extérieur. Leurs proportions sont relativement élancées; les unes sont couronnées de corniches horizontales, d'autres suivent la courbe des arcades. Toutes sont bordées de fleurs en pierre rappelant les formes arabes.

Les toitures suivent en principe les formes des voûtes et s'appliquent directement sur la maçonnerie. A Dealu la partie supérieure de l'église, les tours et les toitures ont subi de grands changements au XIX-e siècle lors d'une restauration

en style néo-gothique autrichien. On retrouve à Dealu les frontons des églises serbes : Un fronton arrondi terminait la voûte en berceau du pronaos sur la façade Ouest : aujourd'hui ce fronton est triangulaire, mais sa forme primitive est facile à reconstituer. Un autre fronton se trouvait du côté du sanctuaire au point de jonction de l'abside circulaire. Il est aujourd'hui recouvert par la toiture qui était probablement de forme arrondie comme à Argeş. Les arcs de cercle dessinés sur les faces de la base de la grande tour montrent la ligne où s'emboîtait la toiture arrondie des absides latérales. Ces toitures ont été reconstituées lors des derniers travaux exécutés à cette église, car elles étaient coniques, telles qu'on les voit sur le relevé de M. J. Popescu.

La forme des voûtes est celle des monuments byzantins tels que nous les avons étudiés, en ce qui concerne Dealu A Argeş le système des voûtes en pendantifs est remplacé par celui des trompes d'angle pour la tour du Pantocrator et par un autre tracé assez inusité et qui paraît dériver de l'art arabe, pour la tour du pronaos. Le passage du carré au cercle se fait ici par l'intermédiaire d'une surface qui commence dans les quatre coins du bas par une pyramide aux angles arrondis et qui se termine vers le haut ; sous la tour, en forme de cône tronqué.

L'intérieur de ces églises se distingue par leurs proportions élégantes pareilles à celles de Serbie.

L'église du monastère de Dealu est la première au plan tréflé qui ait trois tours. La disposition des deux tourelles est nouvelle, car à Nicopoli et probablement à la Domnească d'Argeş les tourelles, sont posées aux angles extérieurs vers l'Ouest, tandis qu'à Dealu elles sont plus rapprochées de la tour du naos.

Cette disposition nécessitée par la forme plus allongée des églises à plan tréflé permet un meilleur groupement des tours et contribue à l'harmonie de la silhouette. Dans les églises de type constantinopolitain dont le plan est plus ramassé et plus carré, ce problème ne se pose pas (fig. 119 à 142).

Comme nous l'avons dit plus haut, le plan est tréflé ; **le naos** a la forme habituelle à ce type d'église ; la tour du Pantocrator s'élève au centre. **Le pronaos** est voûté en berceau à sa partie Ouest et est surmonté dans la partie Est par deux tourelles posées sur les murs et sur un système ingénieux d'arcs intérieurs.

Les façades sont recouvertes d'arcades aveugles, disposées en deux registres superposés et

séparés par un bandeau profilé ; ces arcades sont composées de boudins de section circulaire appliqués par l'intermédiaire d'un profil concave sur le nu du mur. Les profils sont en général à lignes arrondies. Dans le registre inférieur les fenêtres sont petites et de formes rectangulaires ; dans le registre supérieur ce sont des rosaces en pierre sculptée et ajourée (fig. 126 et 140).

Les tours sont toutes trois octogonales à l'extérieur ; elles posent sur des bases cubiques élevées et recouvertes d'ornements à fleurs géométriques ; **les fenêtres** sont entourées de cadres ornés ; ceux des fenêtres d'un bas paraissent avoir été modifiés ou bien inachevés comme ornementation, ainsi que toute la partie inférieure de l'église si on la compare à la partie supérieure. Le haut des tours et leur toiture sont modernes. Remarquons l'attique en retrait que nous avons déjà mentionné.

L'église Episcopale d'Argeş est incontestablement la plus parfaite des églises de Valachie. Son édification est un événement unique dans l'histoire de l'art roumain. Ainsi que nous le verrons plus loin, ce monument servira de modèle aux siècles suivants et les plus belles églises du XVIIe et XVIIIe siècle en dérivent. Cependant elles ne pourront égaler la perfection de leur modèle.

Le plan comprend le naos tréflé surmonté d'une tour et le pronaos de forme rectangulaire élargie ; au centre s'élève une seconde tour qui pose sur douze colonnes de pierre ; deux tourelles surmontent les angles Ouest de l'édifice (fig. 143 à 182).

Le naos est disposé à peu près de la même façon que celui des églises serbes, mais le système des arcs intérieurs, les grands arcs et les arcs secondaires sont différents comme dispositions de détail : Les grands arcs qui soutiennent la tour sont renforcés chacun par un second arc concentrique, les arcs latéraux secondaires du sanctuaire ne sont plus dans le même plan que les grands arcs dont ils doivent contrebuter les poussées, comme dans les églises serbes ; le plan est ici différent. La poussée des grands arcs est annulée par le mur même du sanctuaire. Au point de vue constructif cette disposition est aussi parfaite que celle des églises serbes. Les conséquences du système serbe, qui ne s'applique plus intégralement, ne jouent plus : L'attique n'est plus en retrait mais au nu du mur extérieur.

Le pronaos est, comme nous l'avons déjà constaté, très différent de celui des églises précédentes ; la tour centrale reposant sur douze co-

lonnes est une conception remarquable qui donne à l'intérieur de l'église une ampleur et une perspective surprenante. Ce bel effet est dû en partie, au fait que le naos et le pronaos ne sont plus séparés par un mur intermédiaire, comme ils le sont dans toutes les églises étudiées jusqu'ici. La séparation exigée par le culte orthodoxe se réduit ici à un cadre de porte engagé dans des fûts de colonnes isolés. L'espace resté libre des deux côtés et au dessus permet à la vue de s'étendre aux voûtes de toute l'église.

Les parties latérales du pronaos sont réservées aux tombeaux; en dehors des fondateurs et de leur famille, l'on y a fait place aux tombes du Roi Carol I et de la Reine Elisabeth d'un côté, à celle du Roi Ferdinand I, de l'autre côté. Au point de vue constructif les parties latérales du pronaos contrebutent la tout centrale qui repose sur des colonnes isolées et non adossées à des murs ou à des massifs, qui puissent les étayer. L'équilibre de ce système est obtenu uniquement par des voûtes et des arcs qui le rattachent aux murs extérieurs.

La tour du naos se distingue par ce que la transition entre le plan carré du bas et la tour se fait par quatre trompes d'angle qui ramènent le plan carré à un plan octogone régulier qui est celui de la tour tant à l'extérieur qu'à l'intérieur. Nous avons trouvé une dispositions à peu près semblable à l'église de Tismana (fig. 57, 58).

La tour du pronaos présente une conformation de voûtes encore plus rare: Elle est cylindrique à l'intérieur et le passage au carré du bas se fait par l'intermédiaire d'une tronc de cône dont le bas se déforme en pyramide s'emboîtant sur les quatre arcs qui surmontent le carré formé par les douze colonnes qui soutiennent la tour.

Les tourelles des coins posées sur pendentifs. Elles reposent d'une part sur les murs extérieurs et d'autre part sur l'une des douze colonnes du pronaos. Les voûtes du pronaos se trouvent ainsi parfaitement contrebutées et la tour centrale est maintenue dans tous les sens. Si nous tenons compte de la hauteur de la tour et du fait qu'elle repose sur des colonnes isolées, nous sommes tenus d'admirer cette belle et audacieuse conception impeccablement réalisée.

L'extérieur de l'église est entièrement revêtu de pierres de taille profilée et sculptée; certains ornements sont dorés sur fond bleu et vert.

Les façades sont recouvertes d'arcades aveu-

gles, coupées par un bandeau de pierre sculptée ayant la forme d'une torsade. Les deux registres superposés sont à peu près semblables à ceux de Dealu, sauf que le registre inférieur en est rectangulaire au lieu d'être en arcs de cercle comme celui d'au-dessus. Dans le registre inférieur se trouvent des fenêtres longues et étroites; le registre supérieur est orné de panneaux de pierre sculptée ronds ou carrés dont certains sont ajourés et éclairent les voûtes de l'intérieur.

Le socle est puissamment profilé et développé.

Les photographies et les dessins que nous reproduisons à la fin du volume, donnent une idée des différentes parties de l'église et des ornements qui les recouvrent. On y peut suivre les traces de l'influence arménienne et géorgienne ainsi que celle de l'art arabe.

L'intérieur de l'église est aujourd'hui entièrement renouvelé; il contient de nombreux motifs de sculpture en pierre d'origine arabe (fig. 167 à 169).

RÉSUMÉ. L'analyse de ces deux monuments nous fait entrevoir la complexité du problème de leurs origines.

Pour Dealu, l'influence serbe paraît évidents sur bien des points: La configuration du plan, le pronaos lui-même, qui diffère, comme nous l'avons vu, de celui des églises serbes par sa disposition et par la place des tourelles, peut être attribué à des influences serbes, les différences peuvent être considérées comme d'ordre secondaires. Il n'en est pas de même pour l'église d'Argeș, dont le pronaos ne peut être rattaché à aucun autre monument antérieur.

Les deux beaux monuments, que nous avons étudiés représentent pour la Roumanie la civilisation raffinée de Byzance qui continue à rayonner même après sa chute.

Nous ne savons pas qui était „Maître Manole“, ni d'où il venait, mais il est certain qu'il avait été élevé dans cette atmosphère d'art ecclésiastique qui n'avait pas de secrets pour lui et qui se reflète dans l'architecture et dans la somptueuse ornementation de ces églises. Il est naturel que leur beauté et leur richesse aient frappé l'imagination des architectes qui élevèrent les églises du XVII-e et du XVIII-e siècle, car ces monuments représentent un point culminant dans l'art roumain et peuvent compter parmi les créations les plus originales et les plus raffinées de l'architecture en Orient.

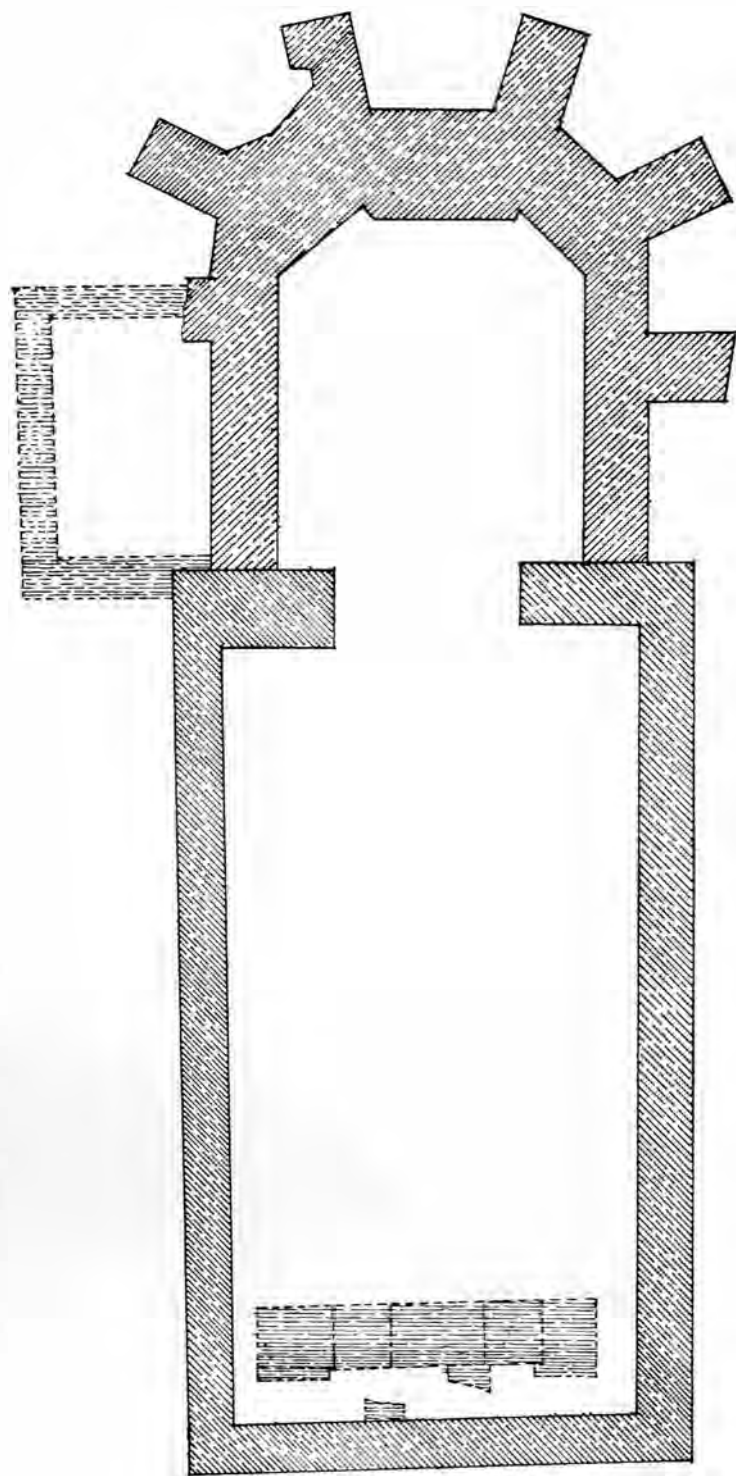
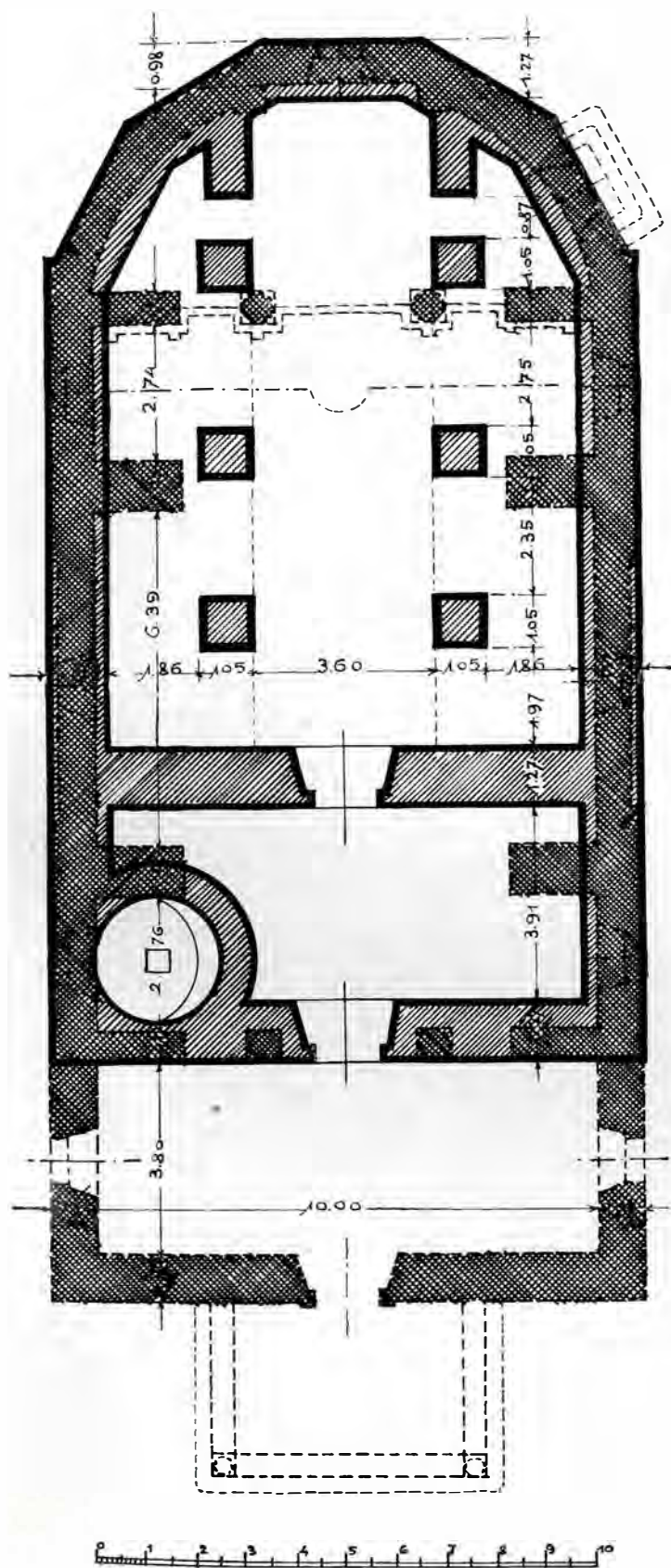
Nice, 1929.

PLANȘE

ERATA

Pag.	16	linia 22	în loc de	cheeare	citiți	chenare
"	16	" 106	" "	" alternat	"	alterat
"	20	" 83	" "	" astfel	"	altfel
"	22	" 86	" "	" rotujită	"	rotunjită
"	25	" 17	" "	" Breba	"	Brebu
"	25	" 23	" "	" acesror	"	acestor
"	28	" 36	" "	" gras	"	gros
"	28	" 14	" "	" dispozițiunea	pronausului	
				citiți	dispozițiunea	naosului

Dans la traduction française á la page 40, ligne 48, lieu du : La plastique monumentale, lire : La plastique ornementale.

zidurile din blocuri de piatră
 zidurile din cărămidă și piatră
 urmele foselor zidărit

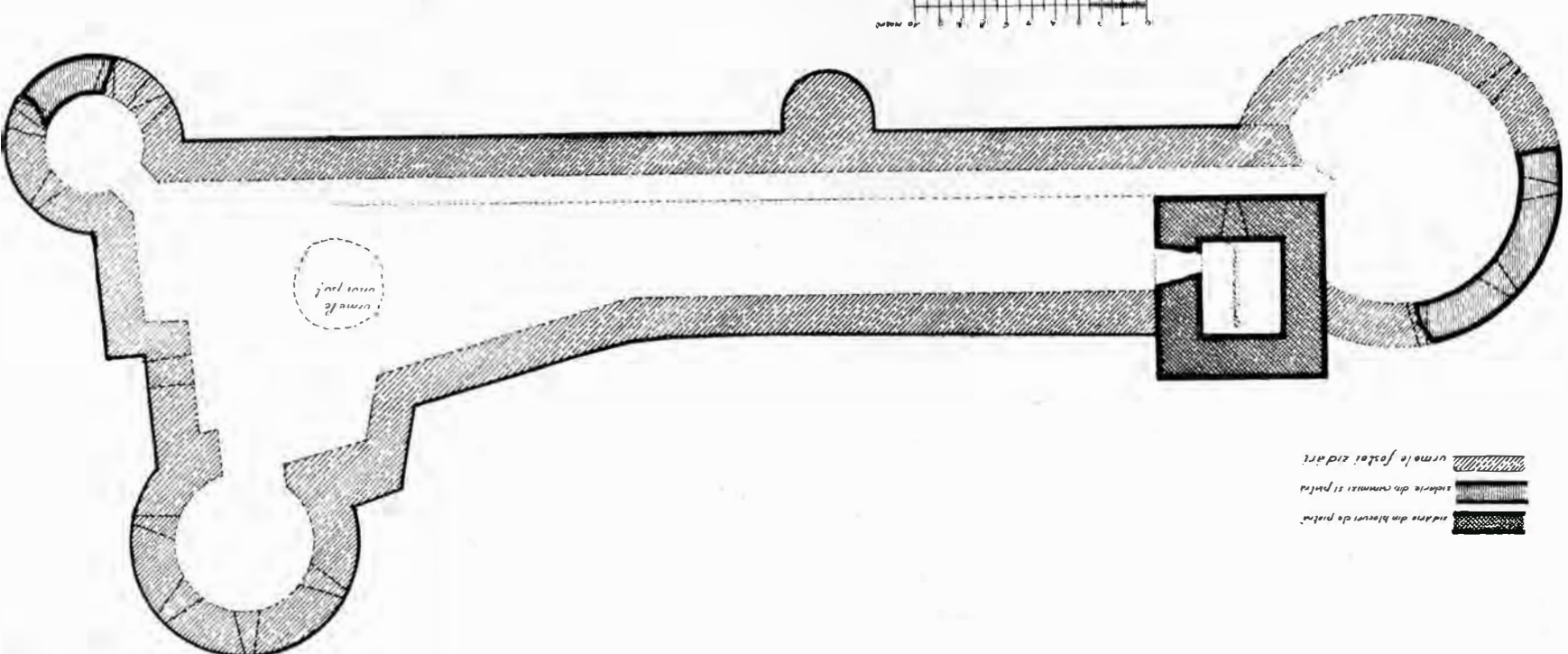

Fig. 3.— Planul Cetății din Poenari (Argeș) zisă a lui Țepeș Vodă.

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Diferite vederi ale cetății din Poenari Argeș (1928).

INRÂURIREA MEDIEVALĂ OCCIDENTALĂ DIN MUNTENIA

Fig. 8.— Cetatea din Poenari. Desen de arh. V. G. Ștefănescu (1906).

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Diferite vederi ale Cetății din Poenari-Argheș. (1928).
Figurile 10 și 13 sunt din anul 1906, comunicate de

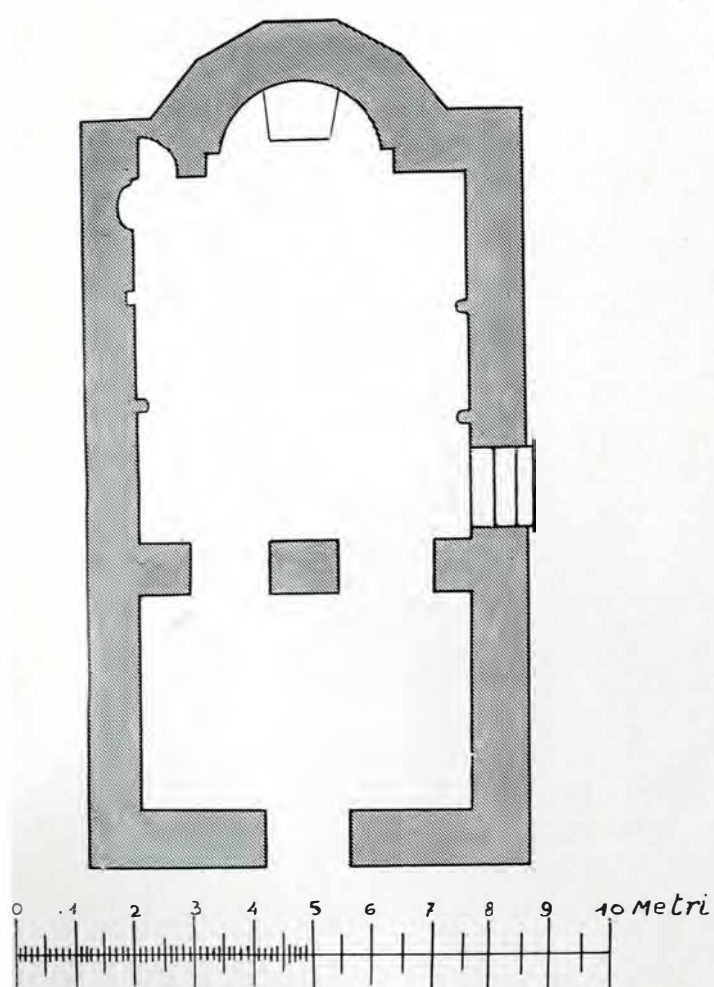

Fig. 14

Planul bisericii din Grădina Publică din Turnu Severin.

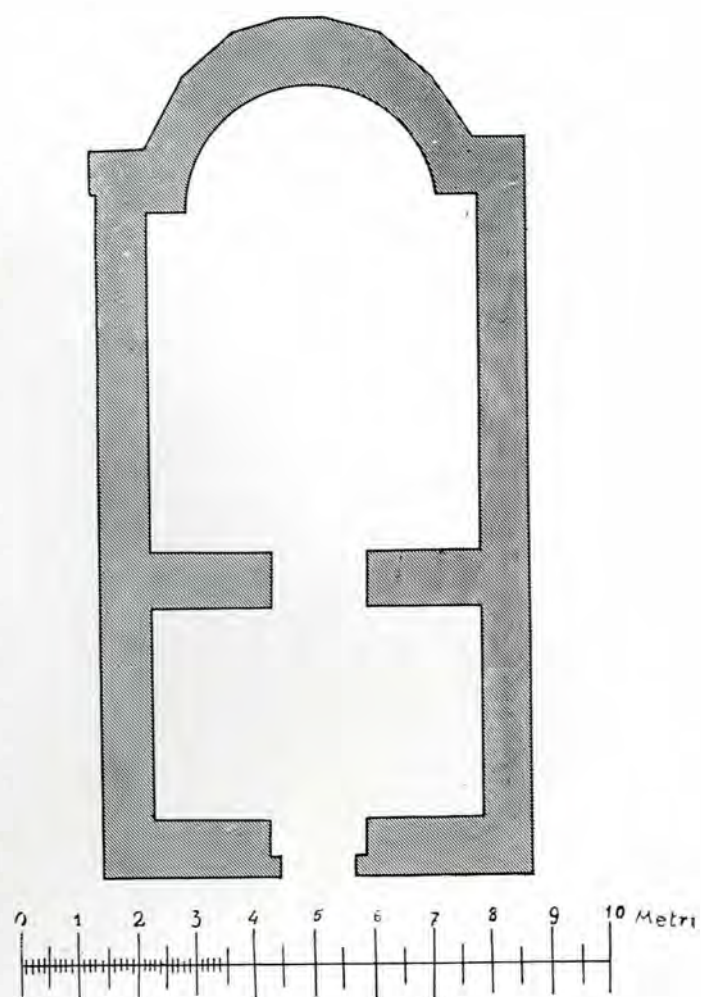

Fig. 15

Planul bisericii din curtea liceului din Turnu Severin.

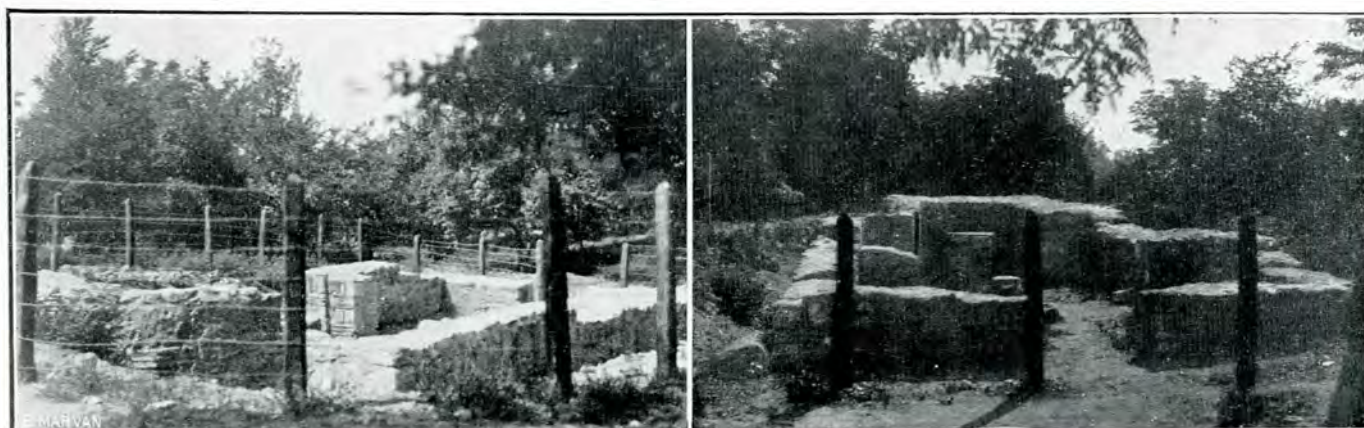

Fig. 16

Fig. 17

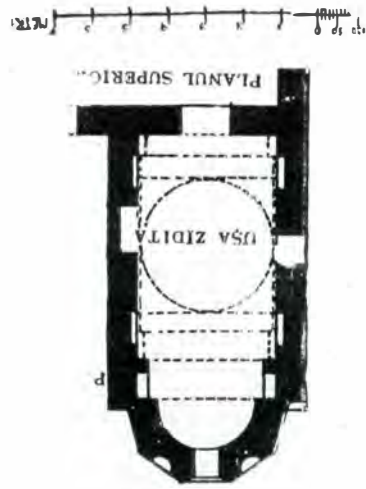

Fig. 18

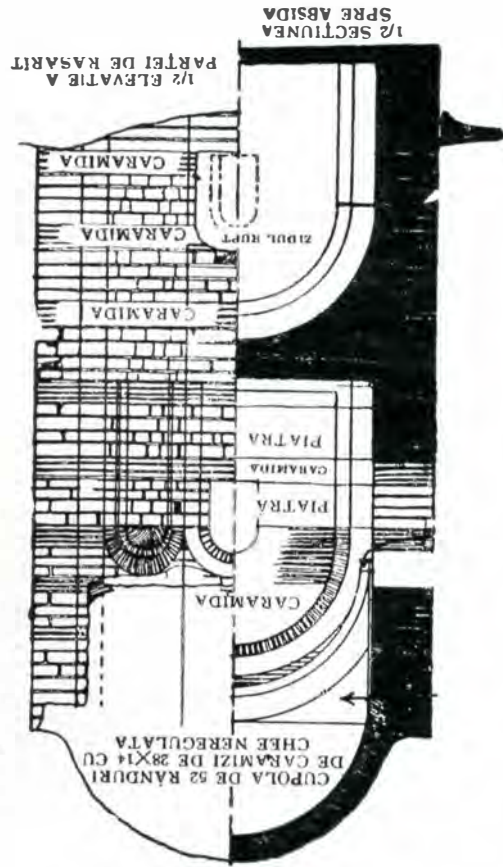
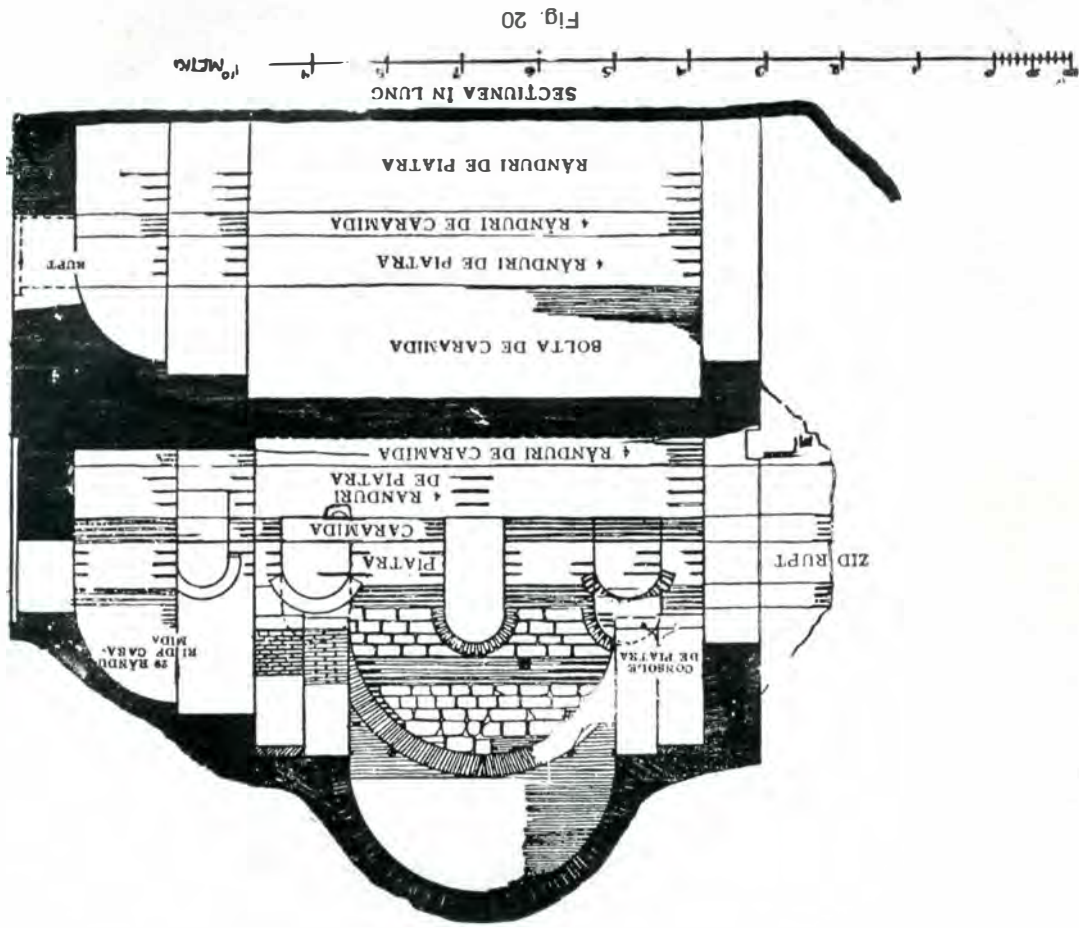

Fig. 19

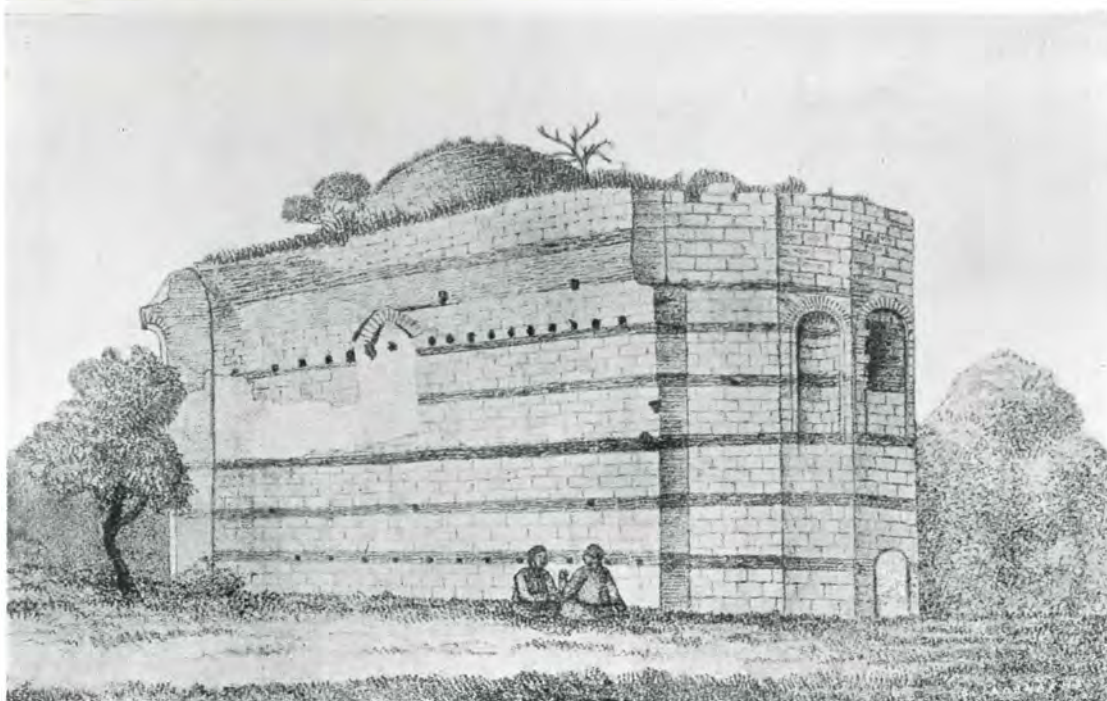
Relevéul paracelsului Bogdan Serai din Constantinopol după van Millingen și G. Bais.

Fig. 20

Fig. 21

Vederea paraclisului Bogdan Serei după van Millingen.

INRÂURIREA BIZANTINĂ DIN CONSTANTINOPOL

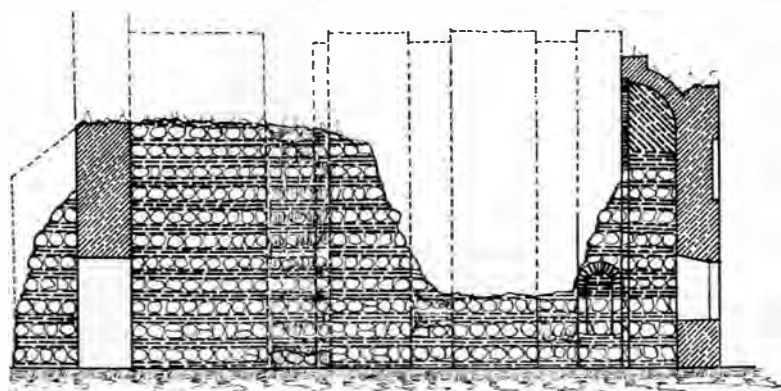
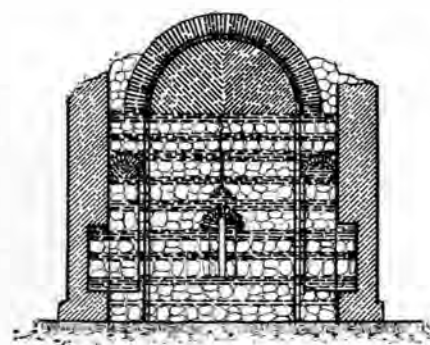
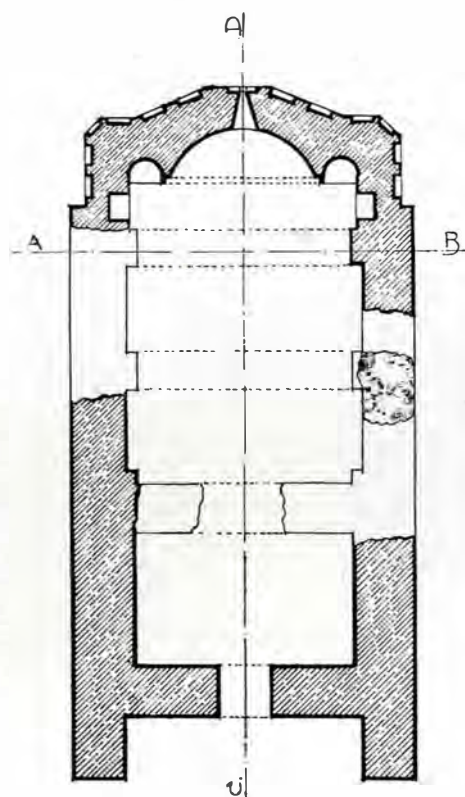
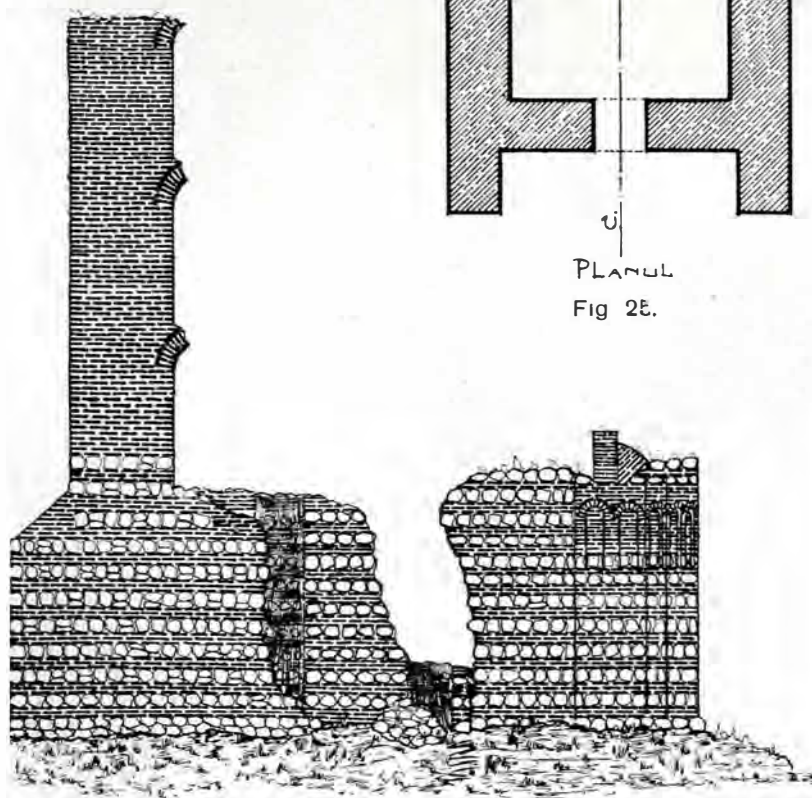

Fig. 23.

SECȚIE TRANSVERSALĂ A.B.

Fig. 24.

PLANUL
Fig 25.

FAȚADA LATERALĂ

Fig. 26.

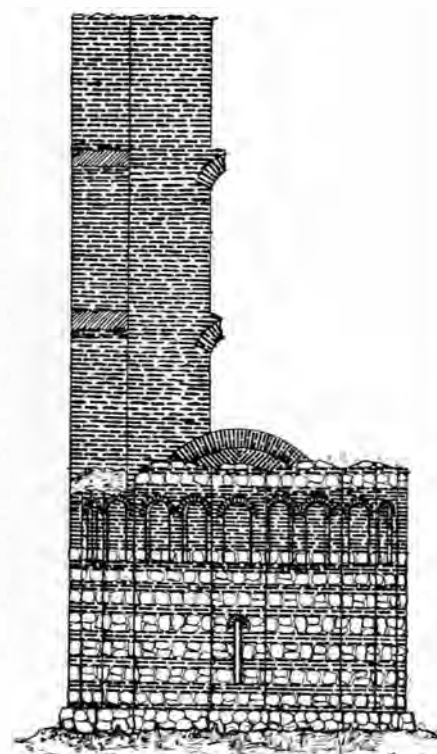
FAȚADA SPRE ALTAR
Fig. 27.

Fig. 29

Fig. 30

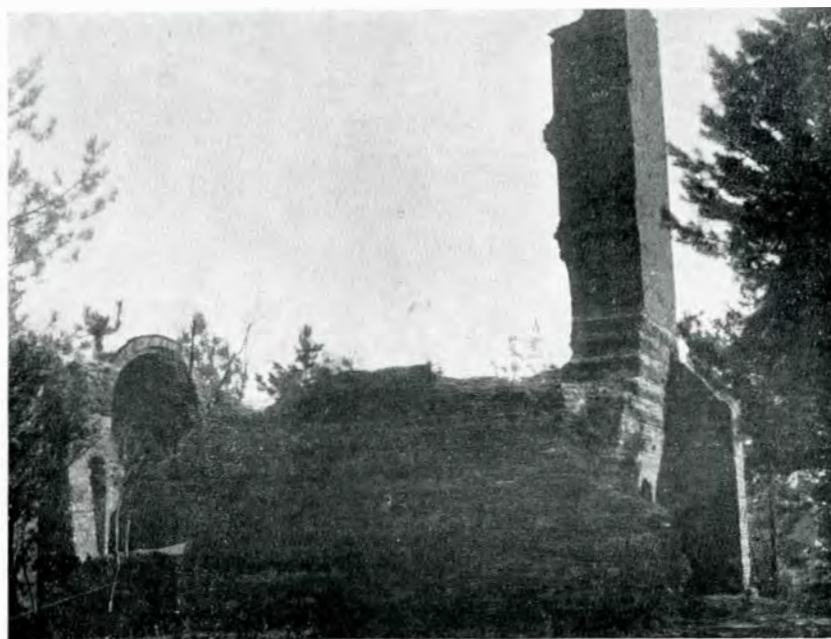
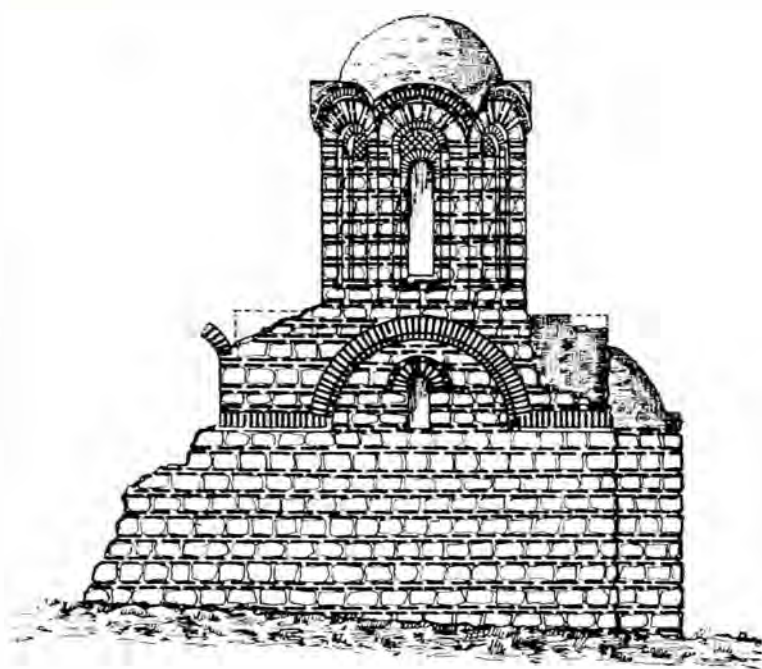

Fig. 31

Diferite vederiale bisericeii San Nicoara.
Fotografii V. Moiescu
1928.

FĂTADA LATERALĂ
Fig. 34

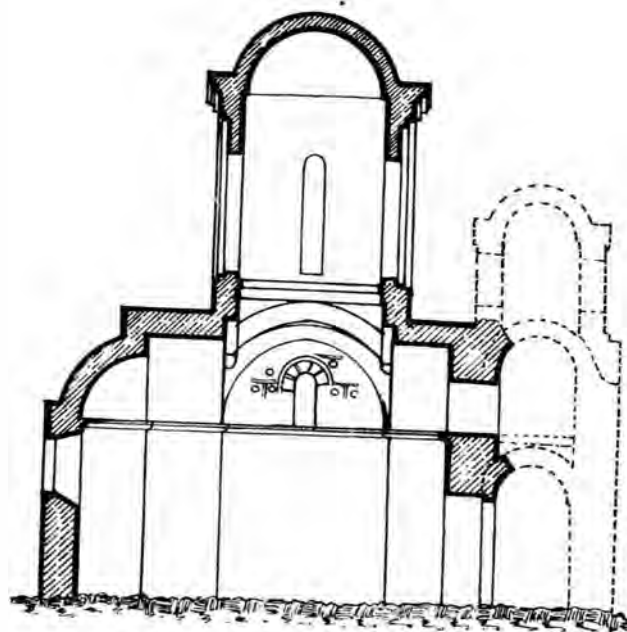

Fig. 35

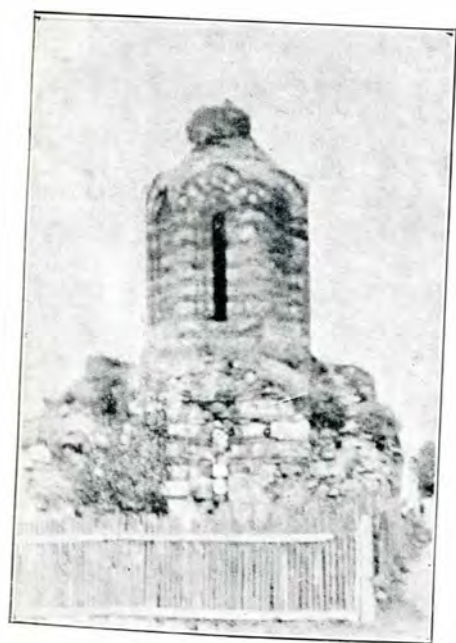

Fig. 36

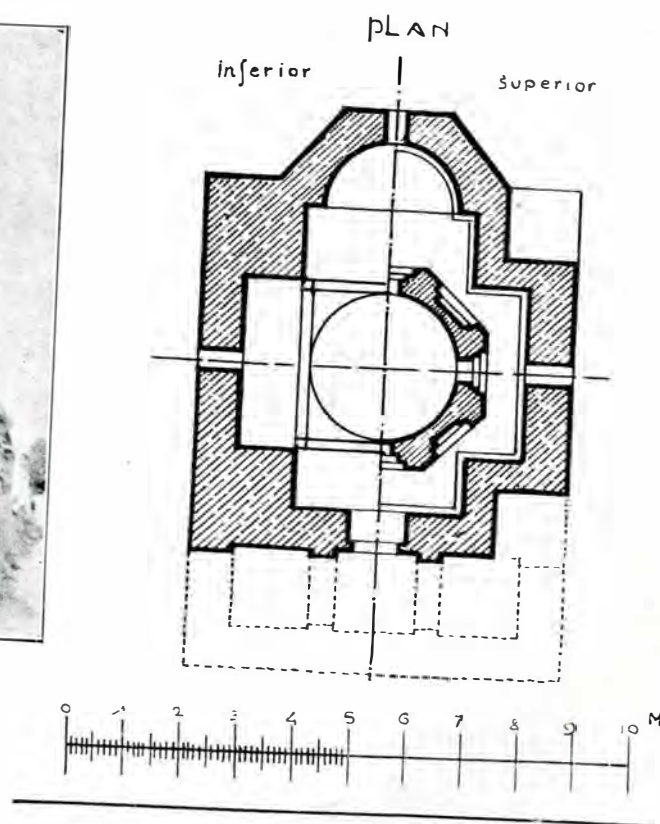

Fig. 37

Fig. 38

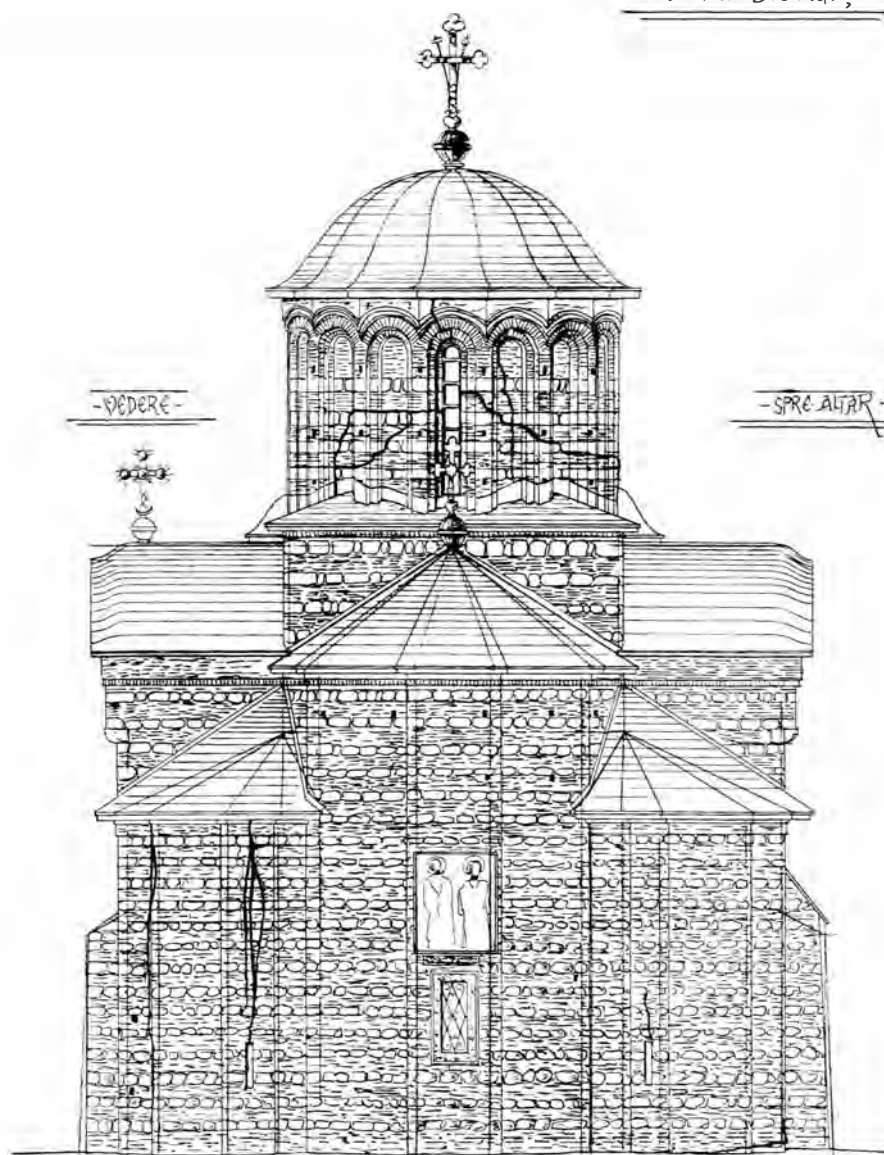
Releveul bisericii Nicopoli (Bulgaria).

RELEVUL BISERICII

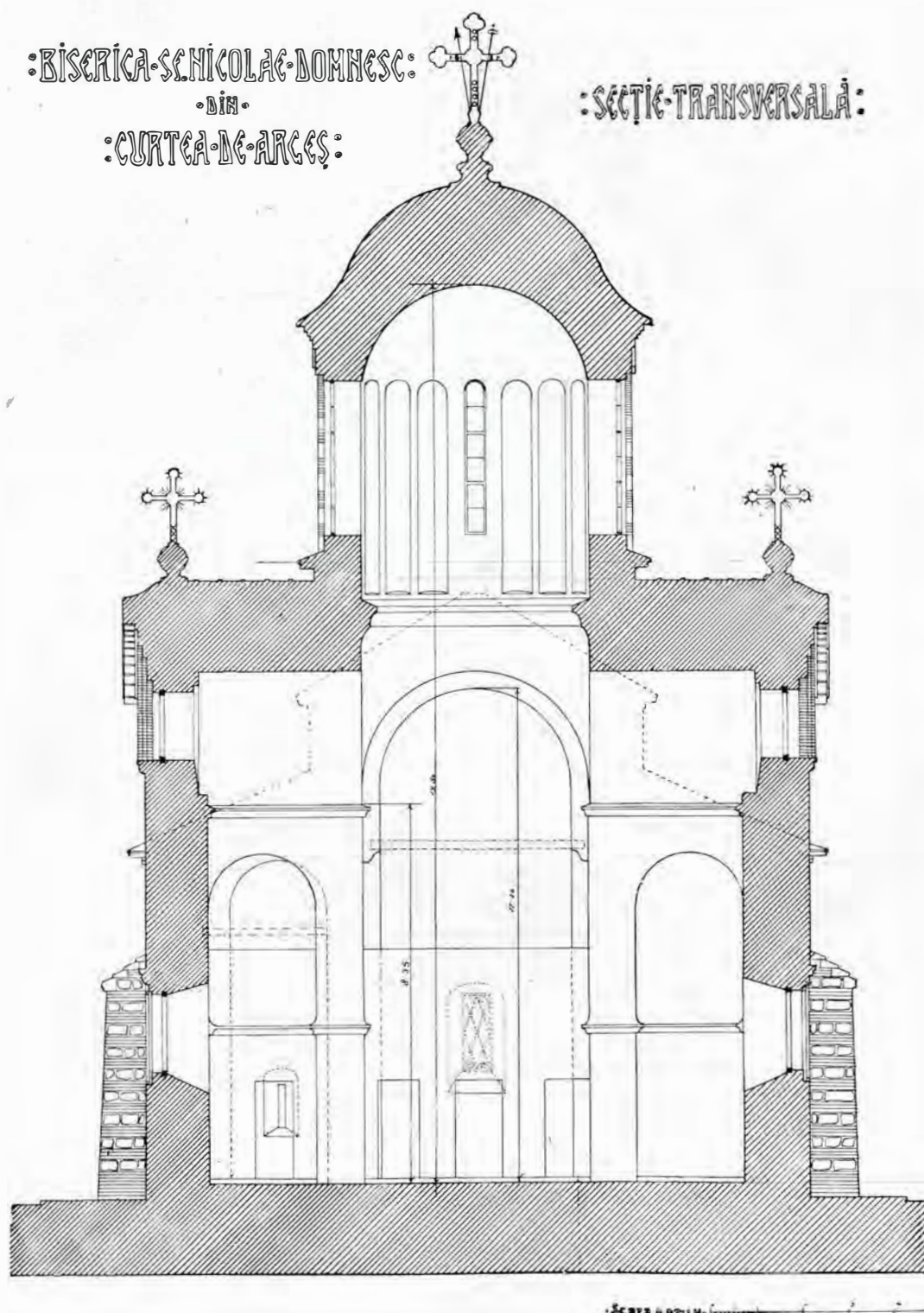
SF. NICOLAE DOMNESC

- CURTEA DE ARGES -

INRĂURIREA BIZANTINA DIN CONSTANTINOPOL

: BISERICA SĂNICOLAE DOHNESC :
 • DIN •
 : CURTEA DE ARGEȘ :
 : SECȚIE TRANSVERSALĂ :

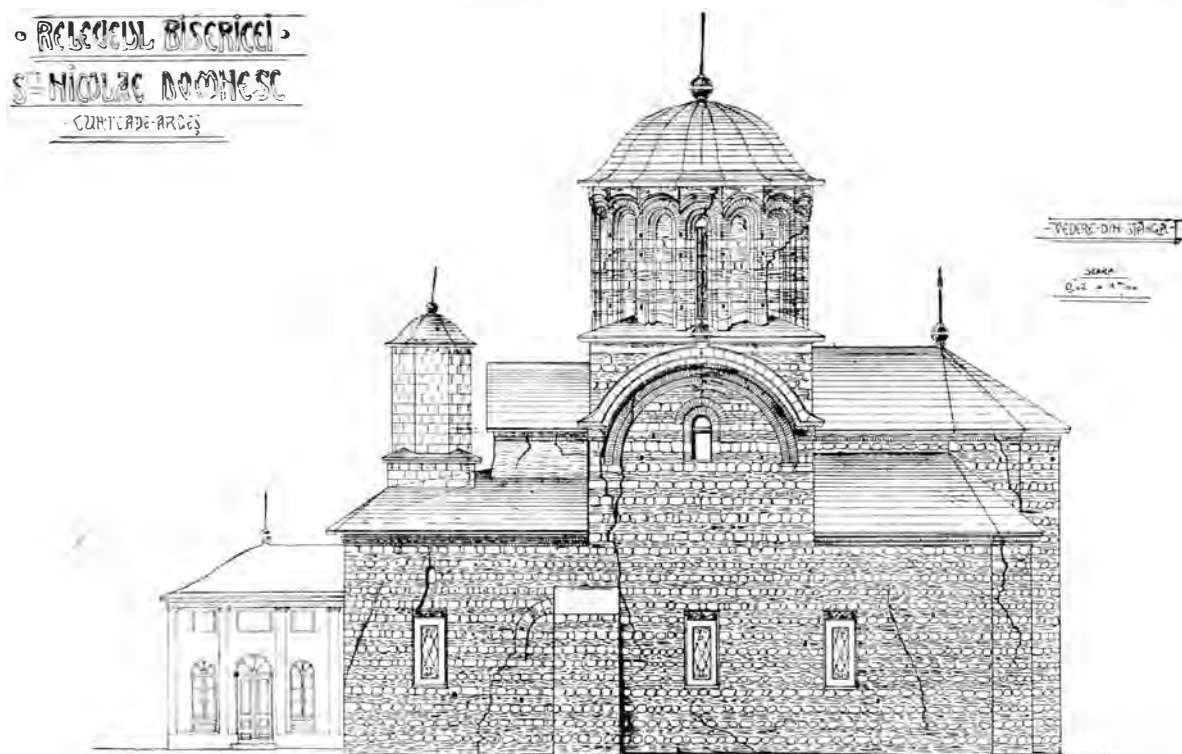

Fig. 42.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.
Fațada laterală.

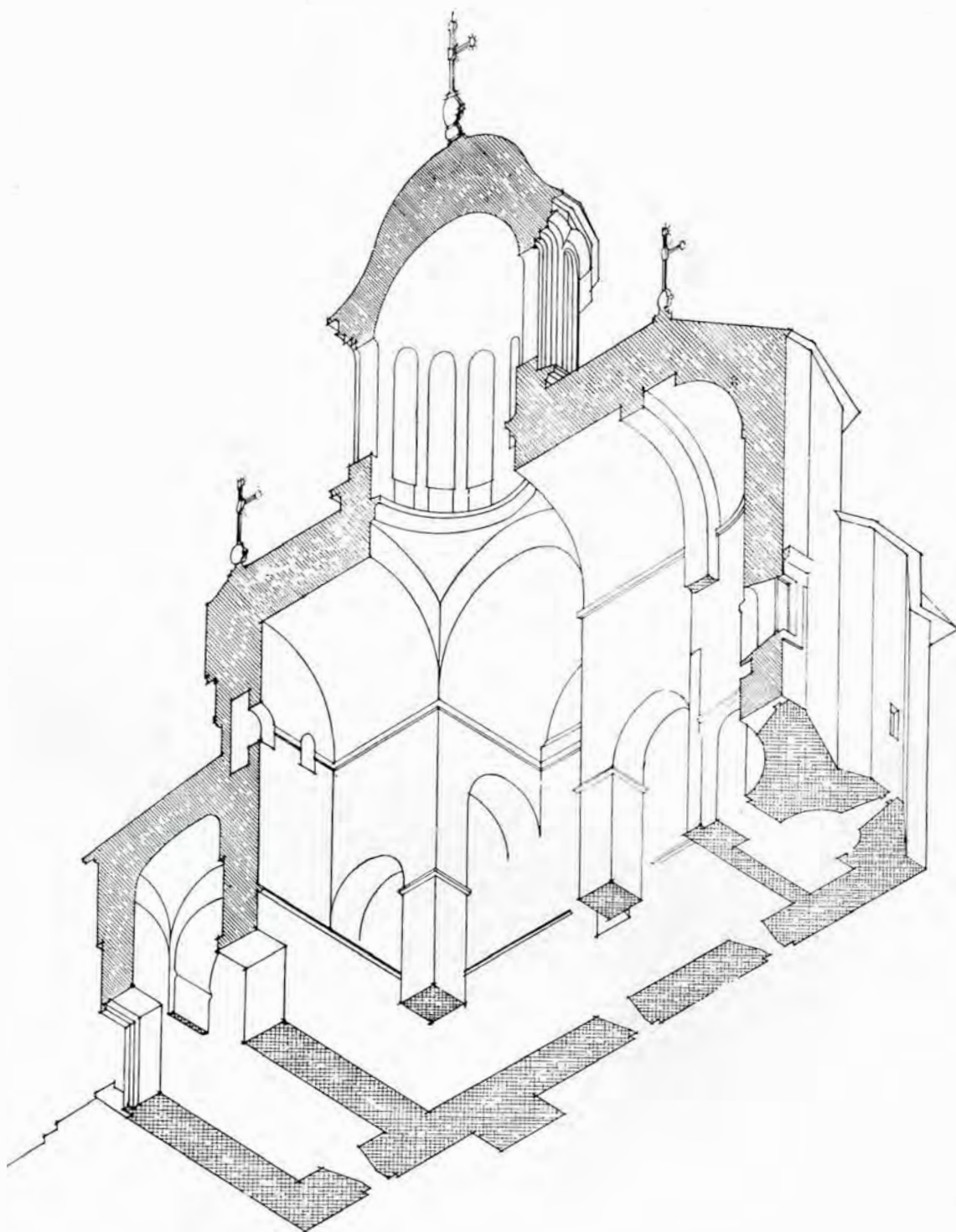
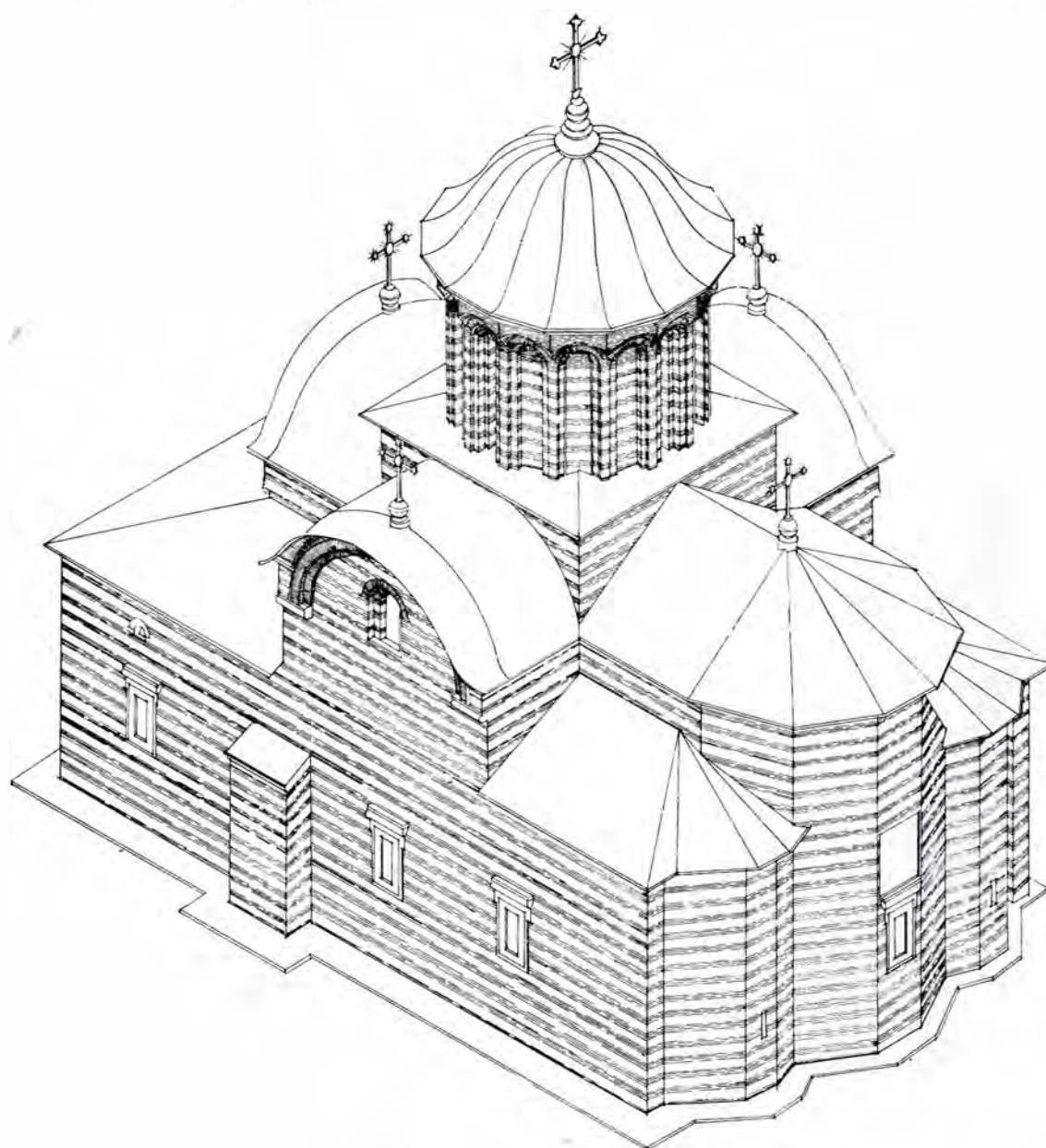

Fig. 44.— Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș.

INRÂURIREA BIZANTINĂ DIN CONSTANTINOPOL

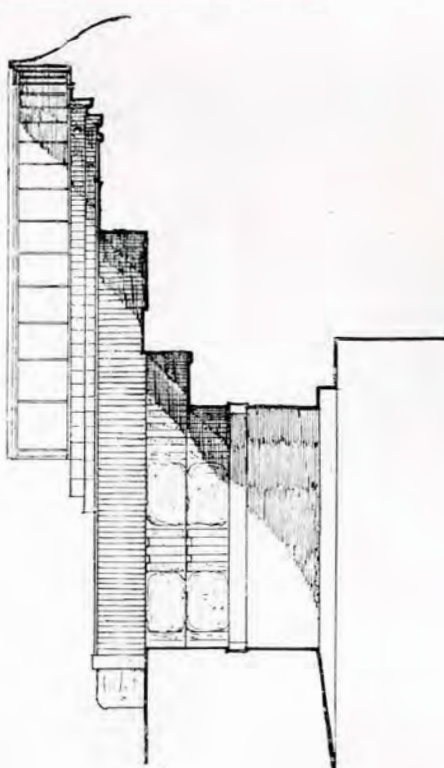
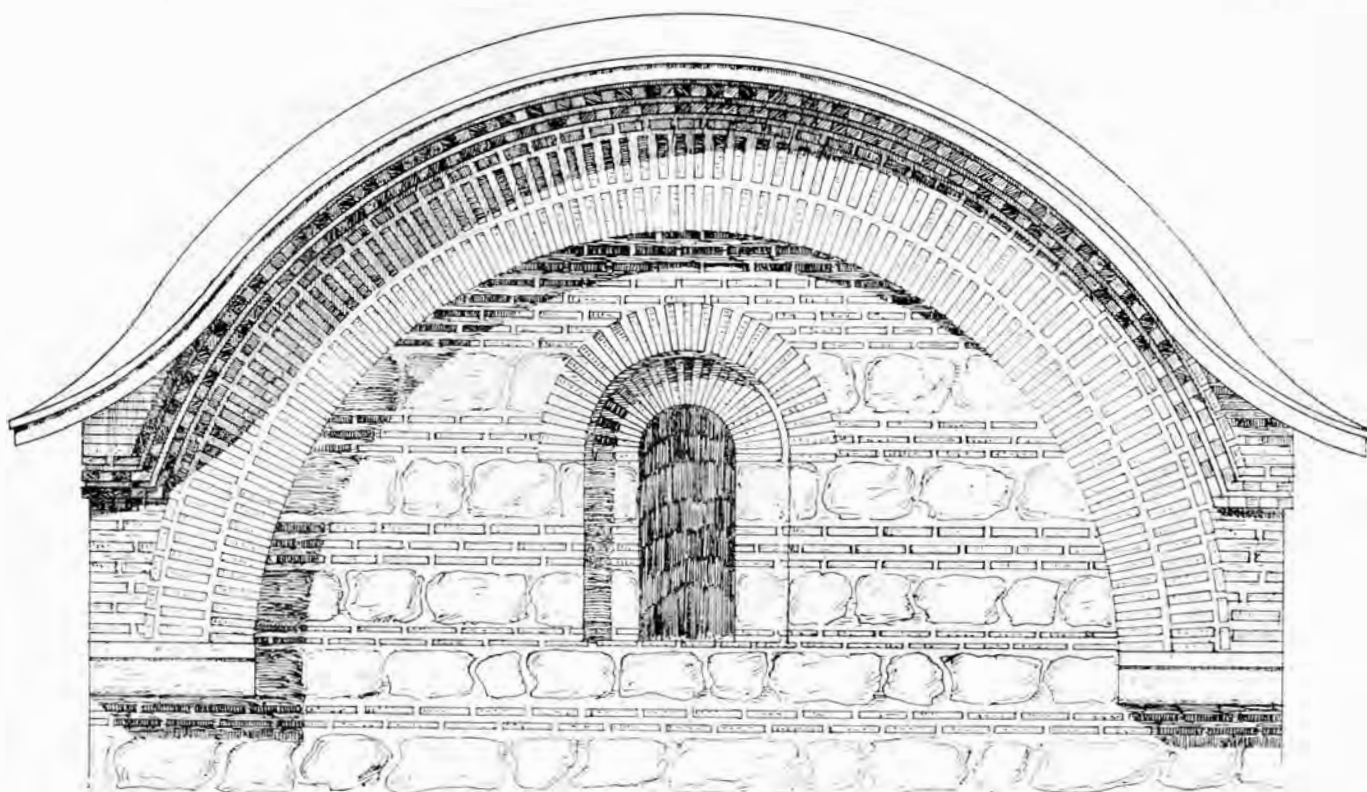
INRAURIREA BIZANTINA DIN CONSTANTINOPOL

Fig. 48.—Biserica Sf-tu Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș înainte de restaurarea arhitectului Grigore Cerkez.

INRAURIREA BIZANTINĂ DIN CONSTANTINOPOL

INRÂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

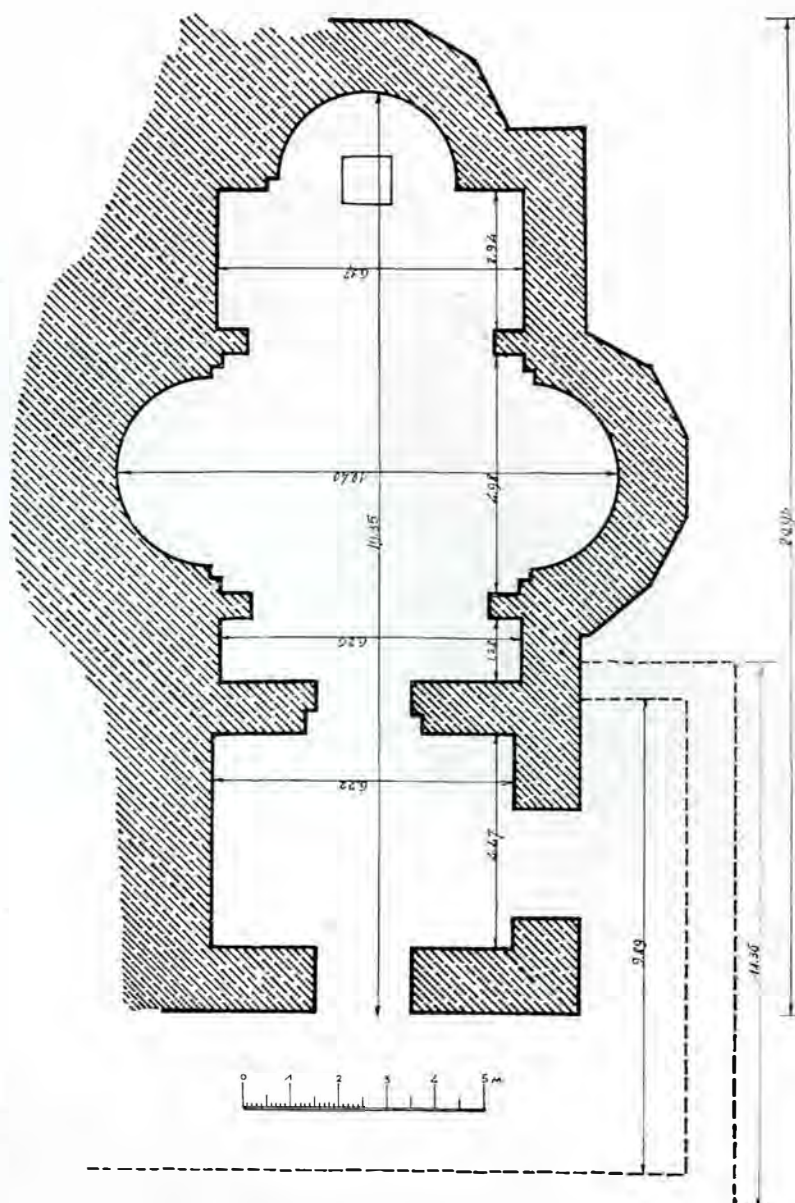
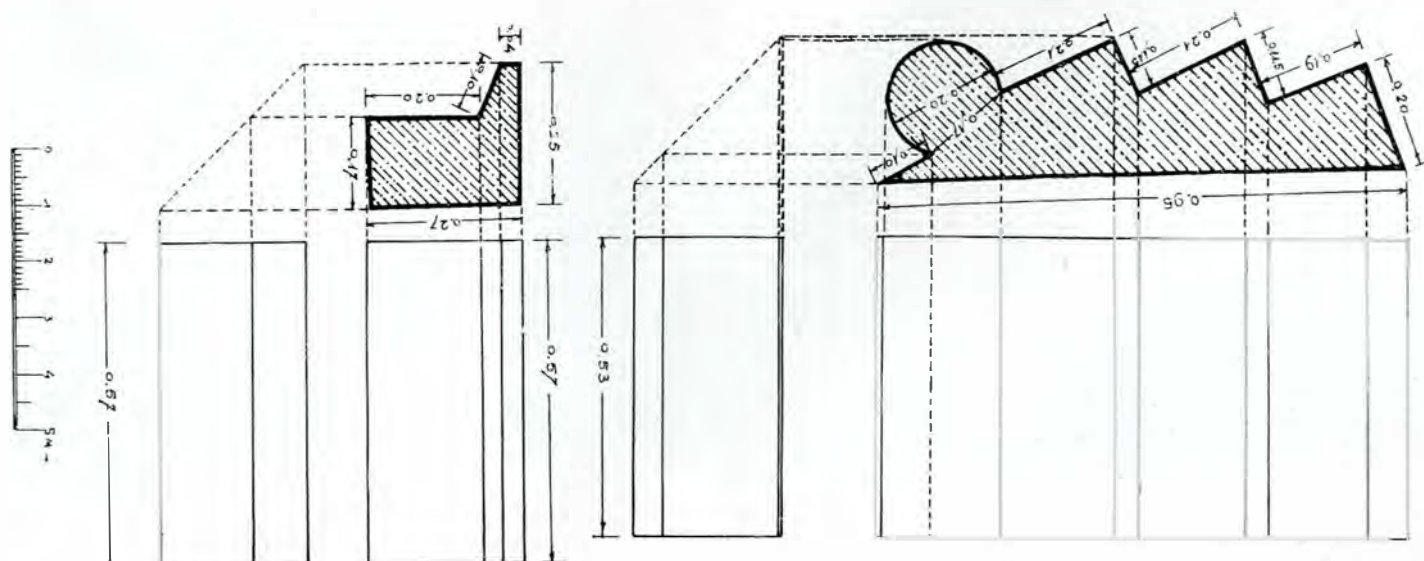

Fig. 51.— Planul bisericii din Vodița descoperit în urma săpăturilor D-lui V. Drăghiceanu din 1927.

INRĂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

Fig. 53.— Ruinele bisericei din Vodița (Mehedinți) înainte de 1927.

INRĂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

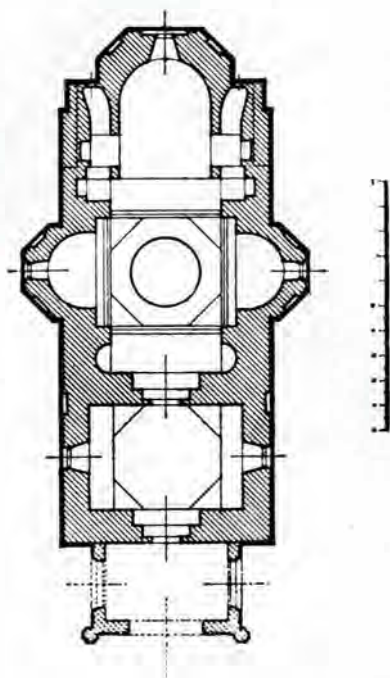
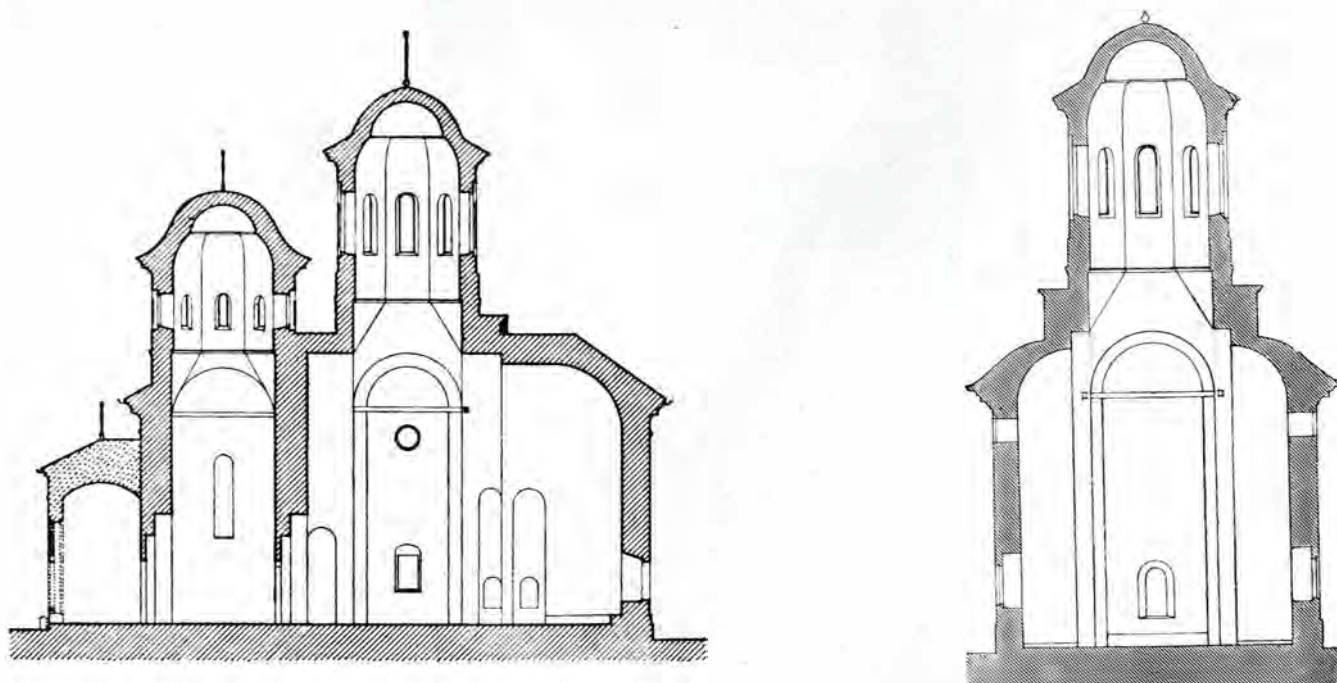
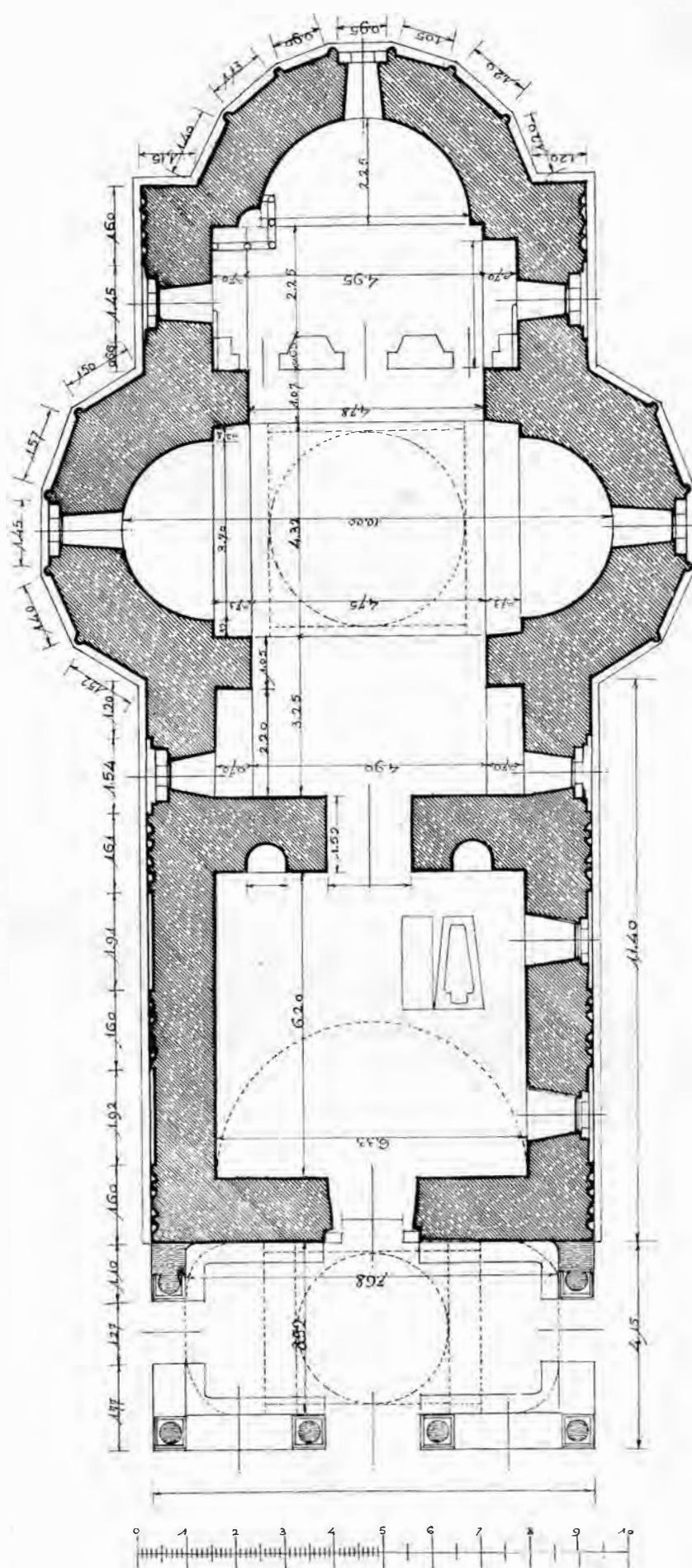

Fig. 56.— Planul bisericii de la Mănăstirea Tismana.

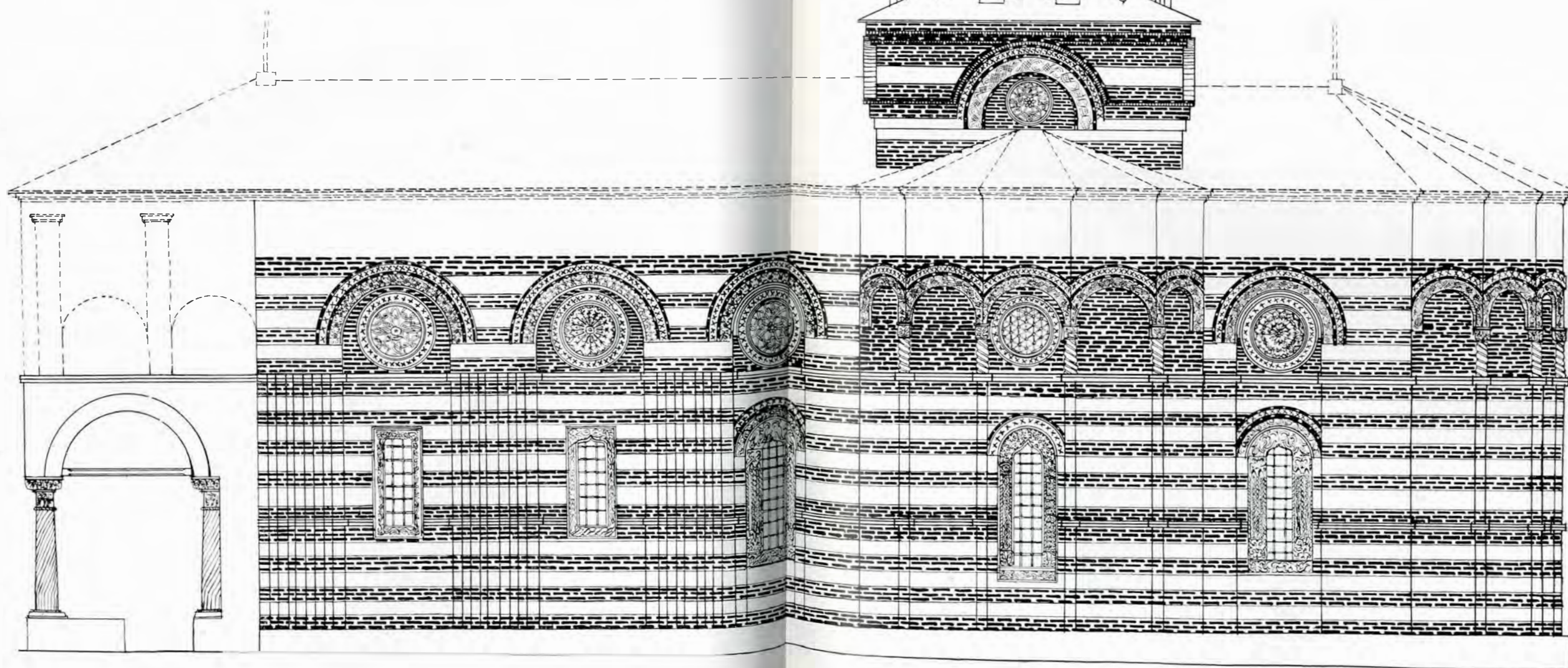
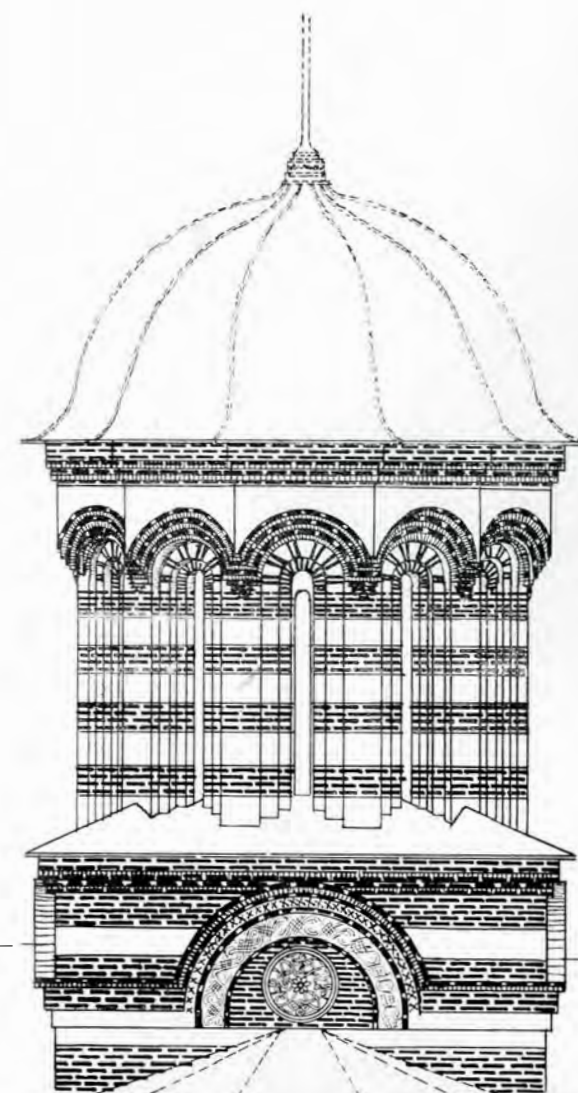
INRĂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

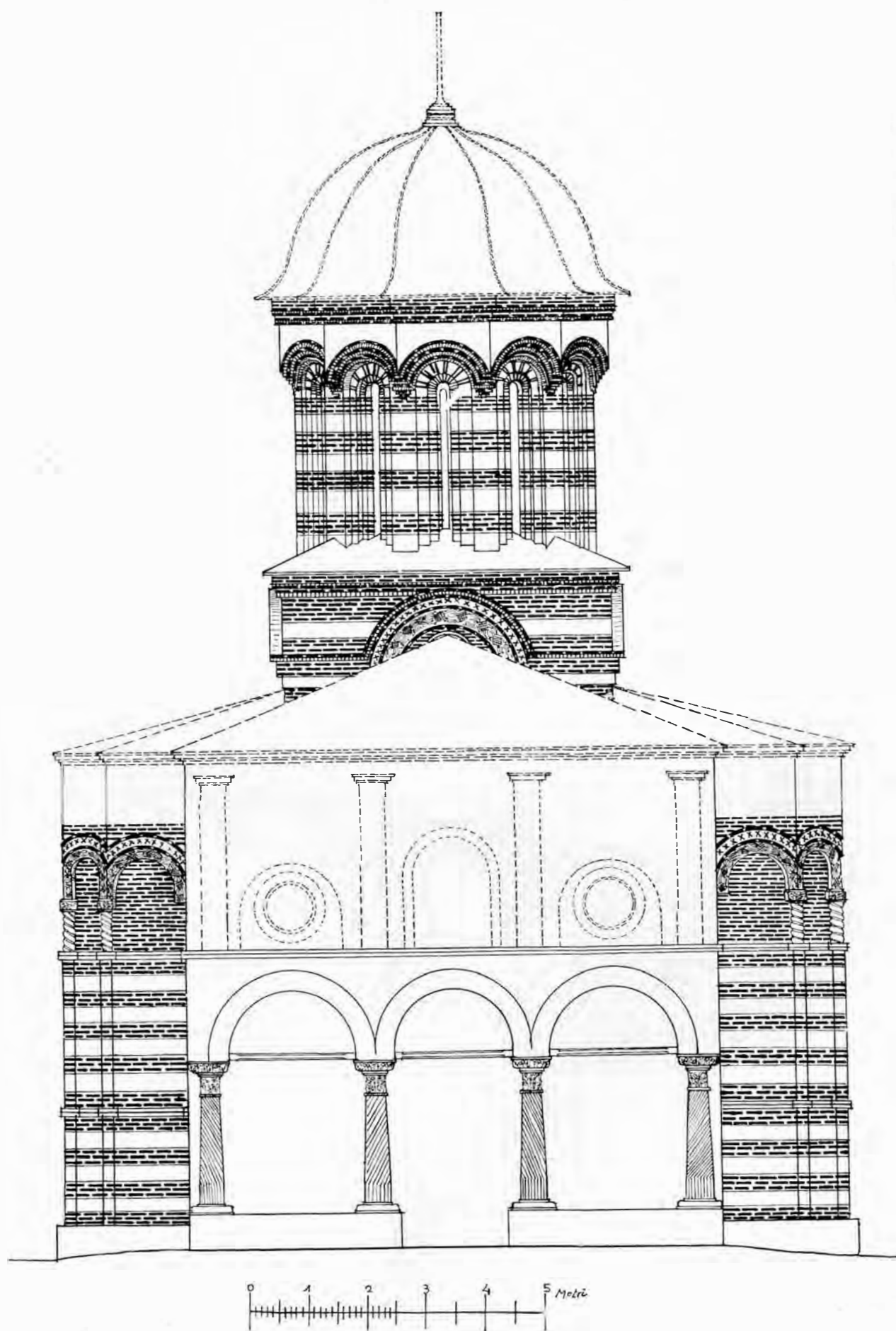
INRĂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

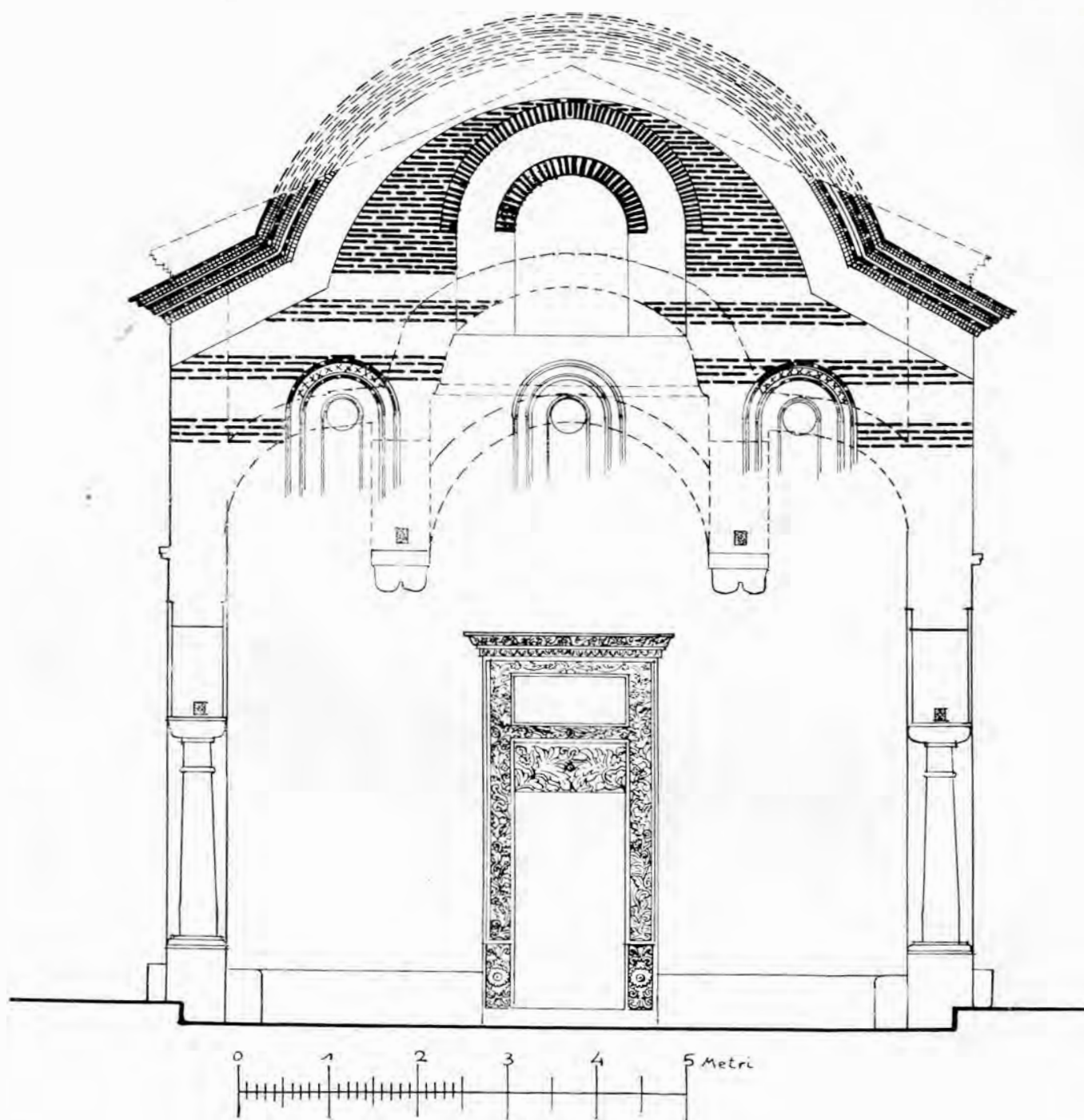

Fig. 60.— Vedere generală a Mănăstirii Cozia (Vâlcea).

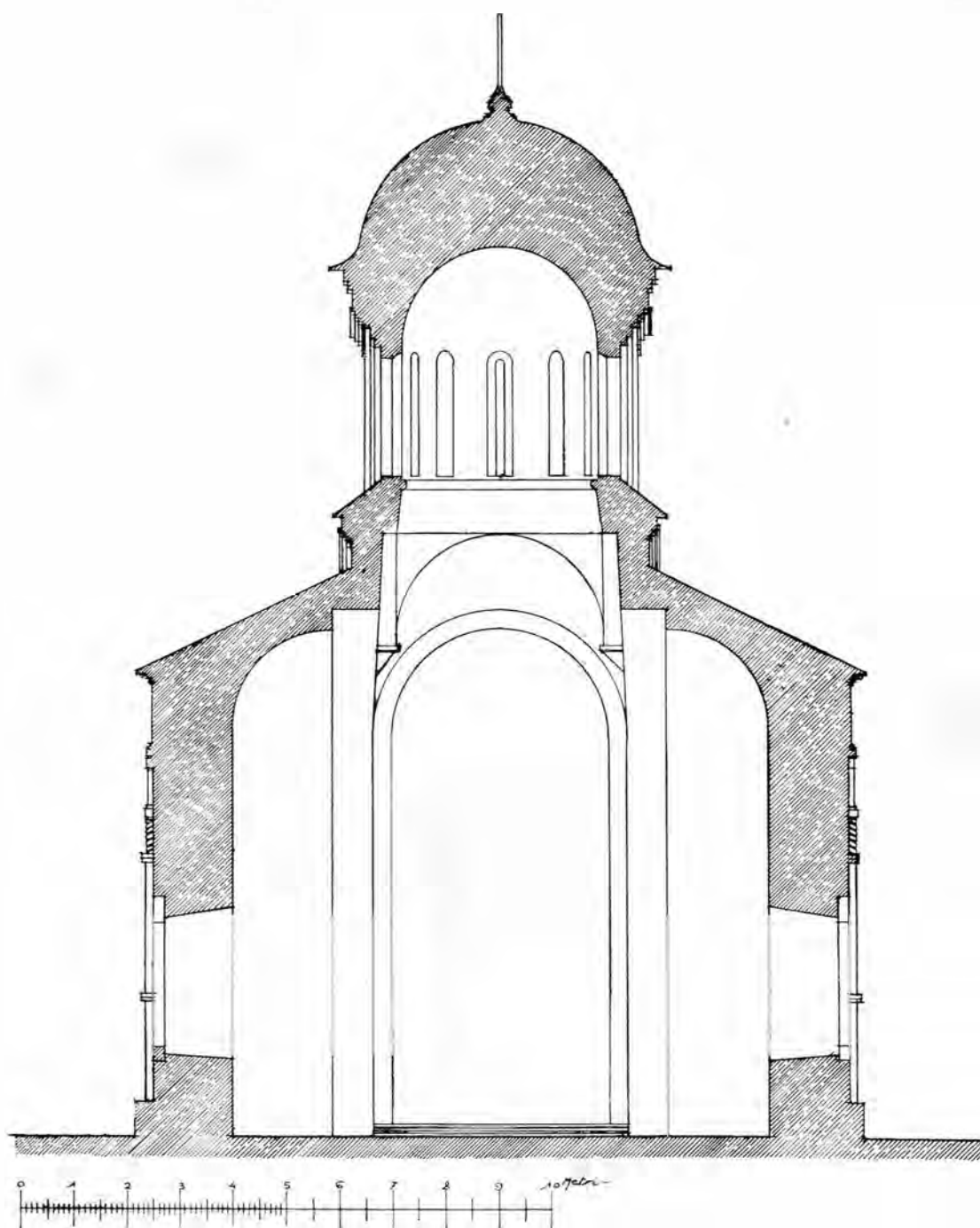

INRÂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

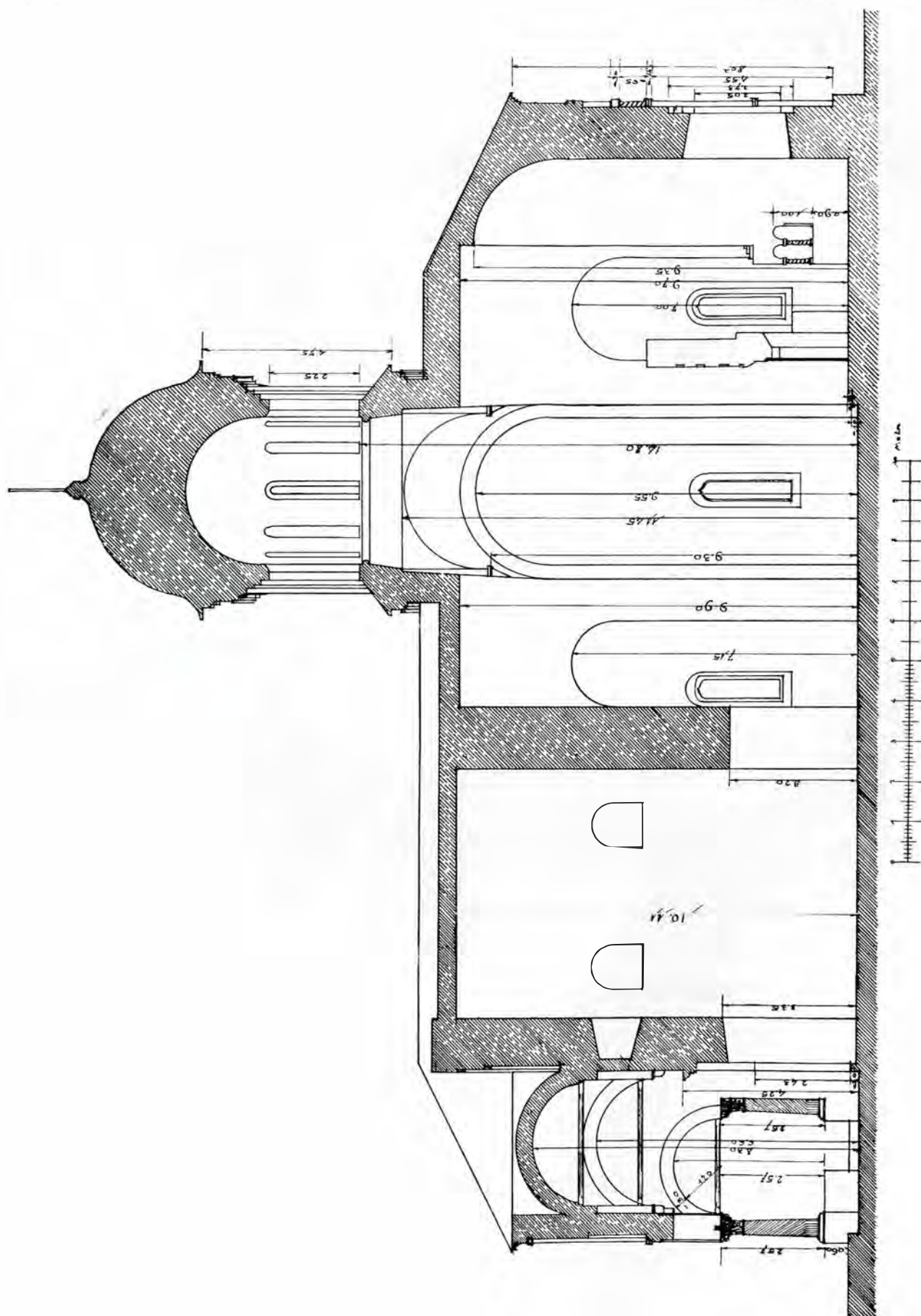

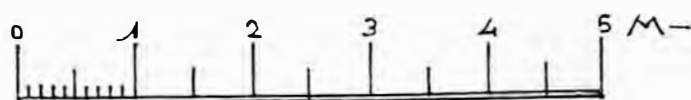
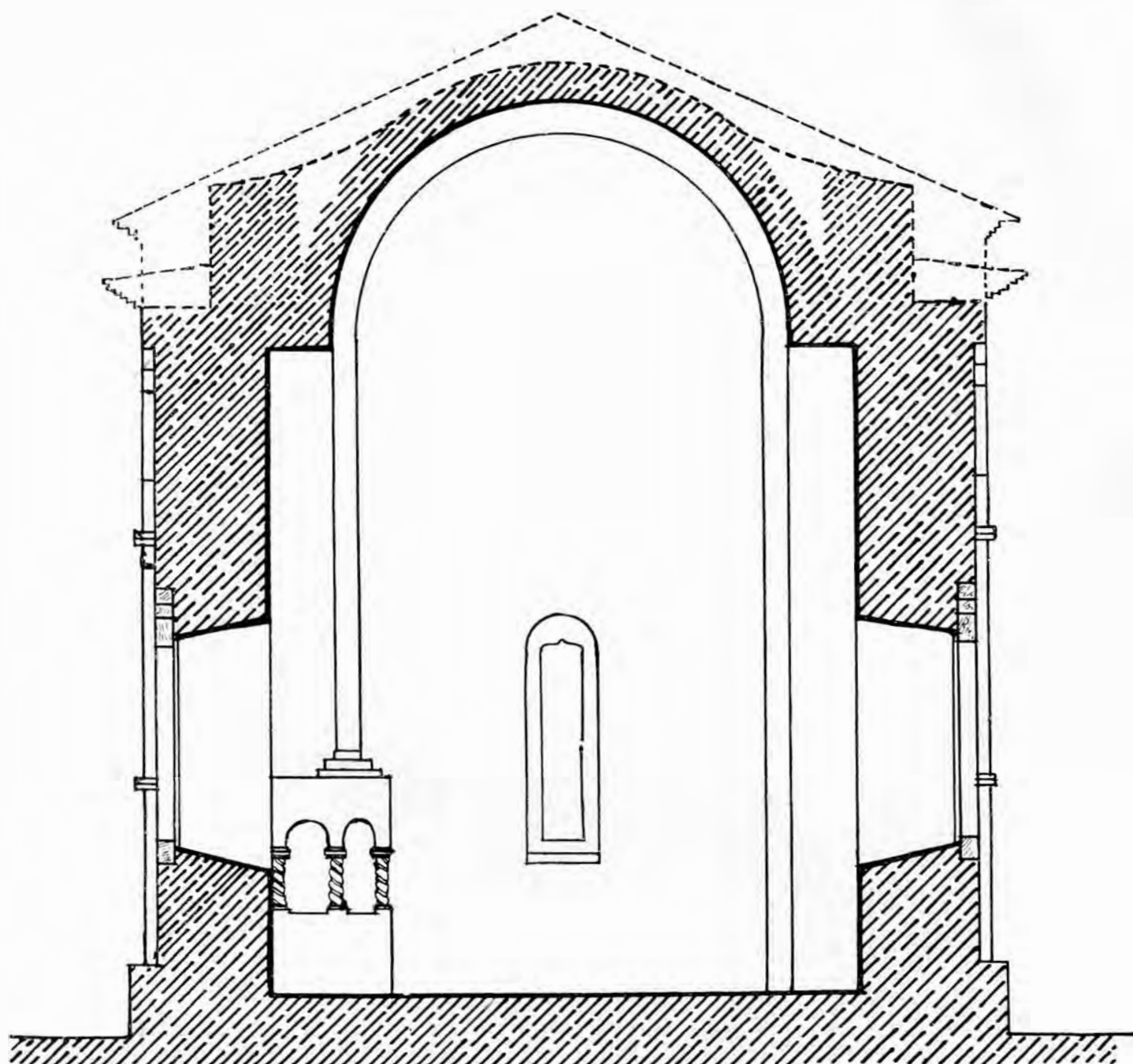
INRÂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

INRÂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

INRÂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

INRAURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

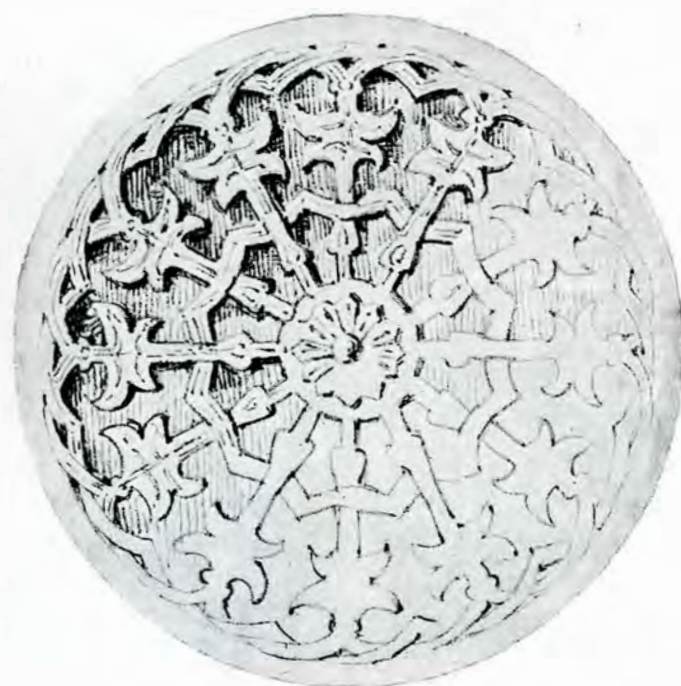
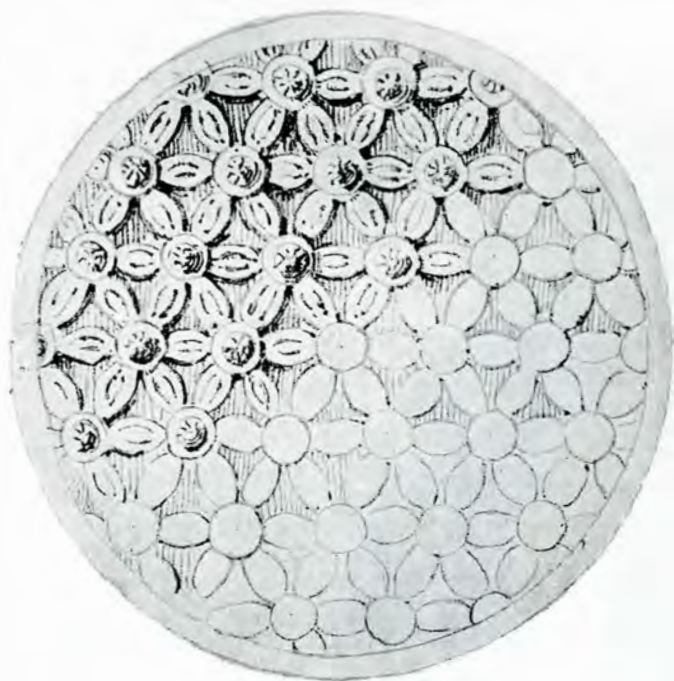

Fig. 67, 68, 69, 70.— Rozete de piatră ajurată de la biserica mare a Mănăstirii Cozia.

Fig 71, 72, 73, 74.— Detalii de ornamente de piatră sculptată de la biserica mare din Cozia.

INRAURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

Fig. 75.— Vederea bisericei mări de la Mănăstirea Cozia.

INRĂURIREA BIZANTINĂ DIN SERBIA

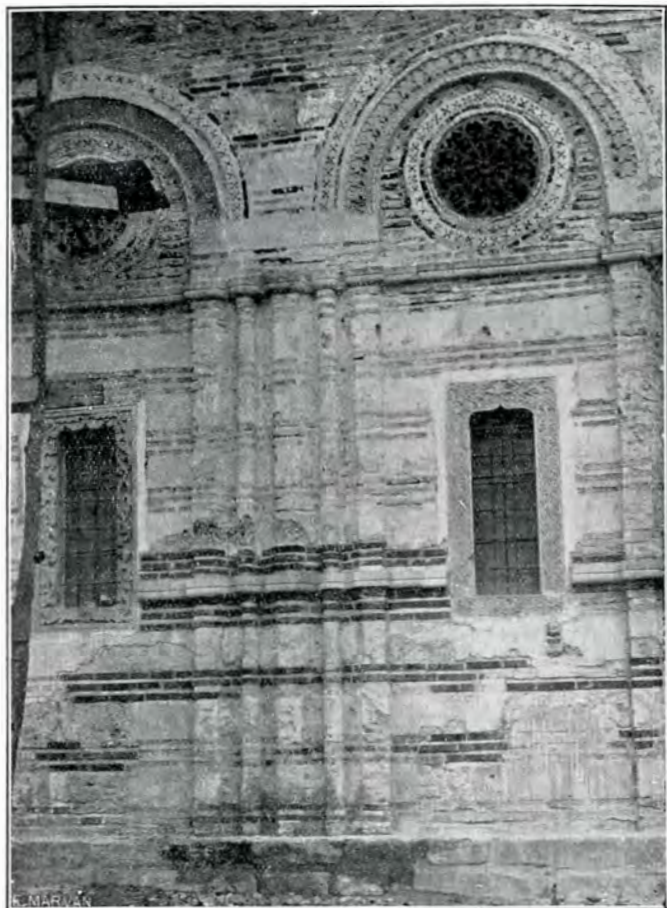

Fig. 77 și 78.— Vedere spre pronaos a bisericii mari de la Mănăstirea Cozia.

INRÂURIREA DIN BALCANI

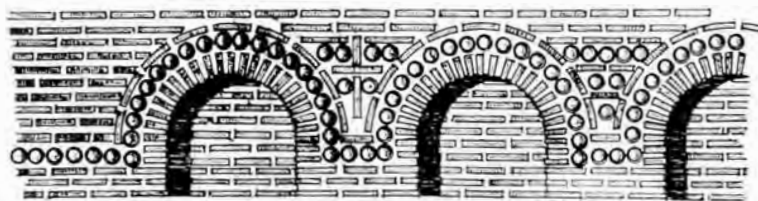

Fig. 81.— Detaliu de fațadă spre altar.

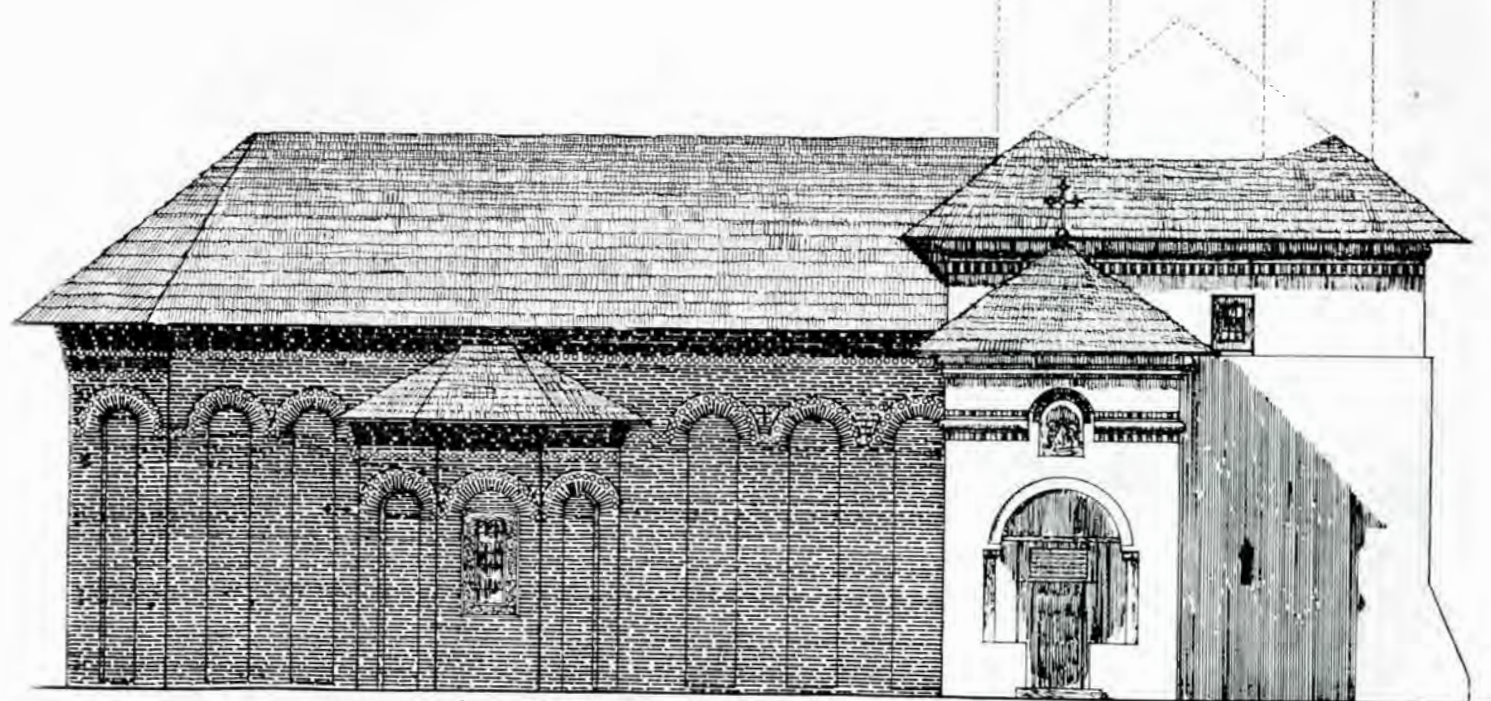
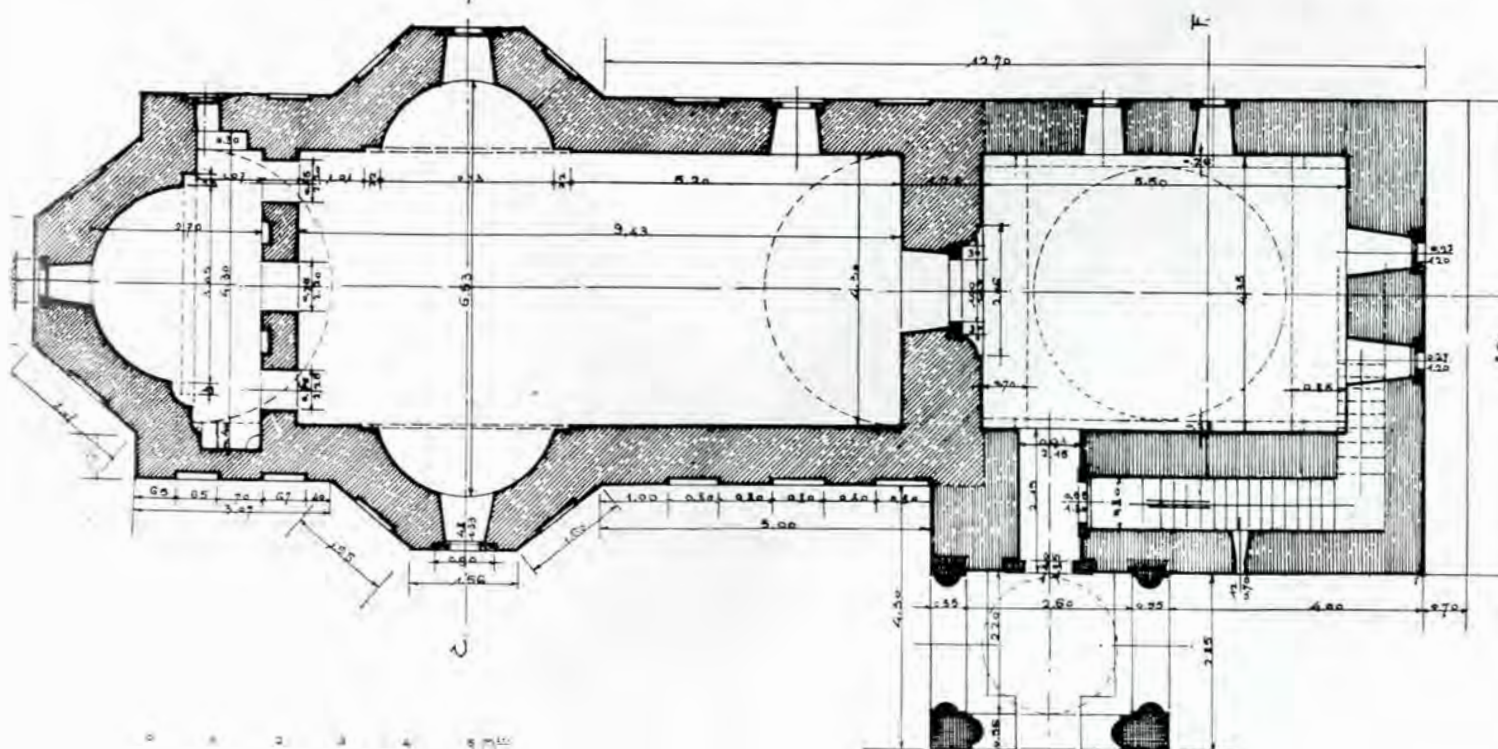

Fig. 82 — Fațada laterală a bisericii de la Mănăstirea Cotmeana (jud. Argeș).

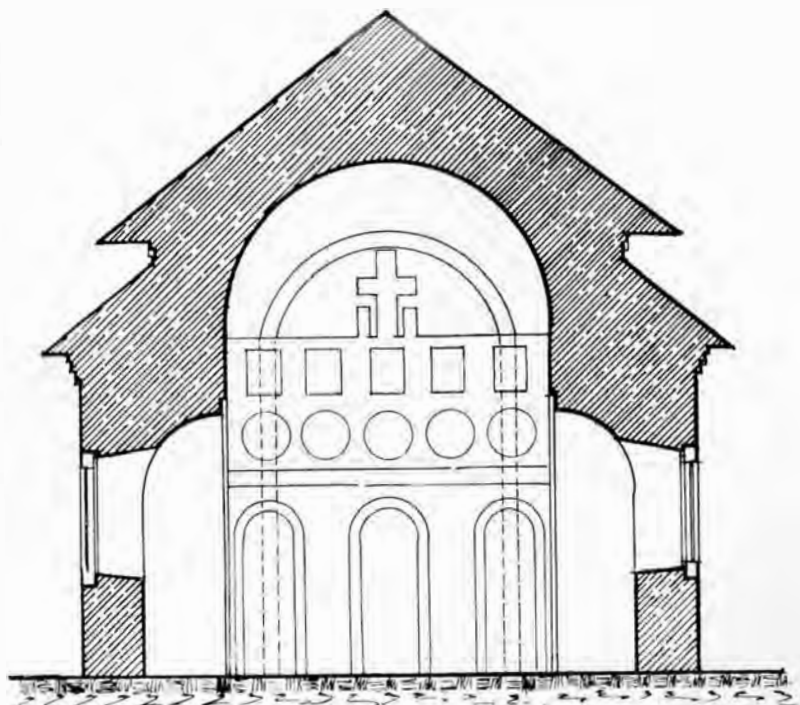

Fig. 84.— Secția prin naosul bisericii de la Mănăstirea Cotmeana.

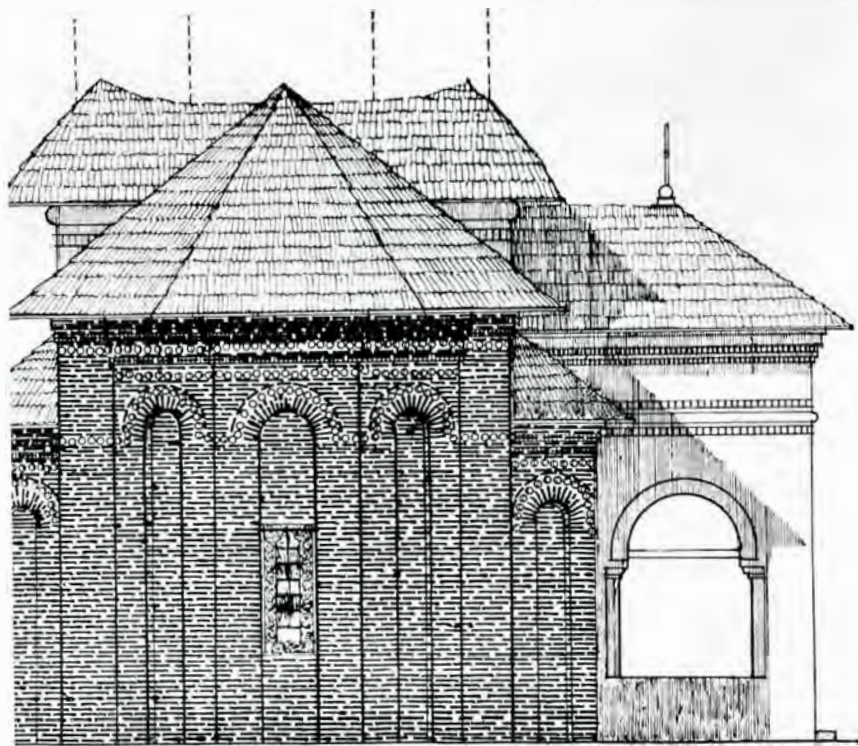

Fig. 85.— Fațada dinspre altar a bisericii de la Mănăstirea Cotmeana.

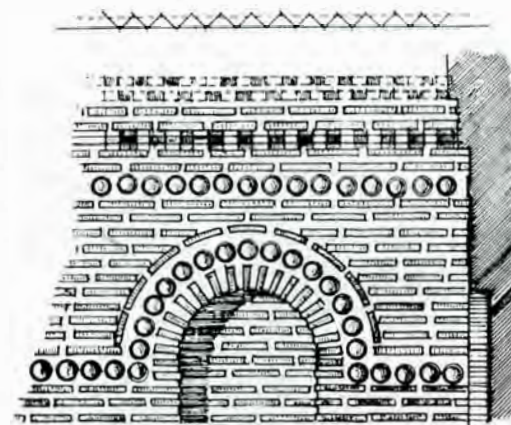

Fig. 86.— Detalii de fațadă la absidă.

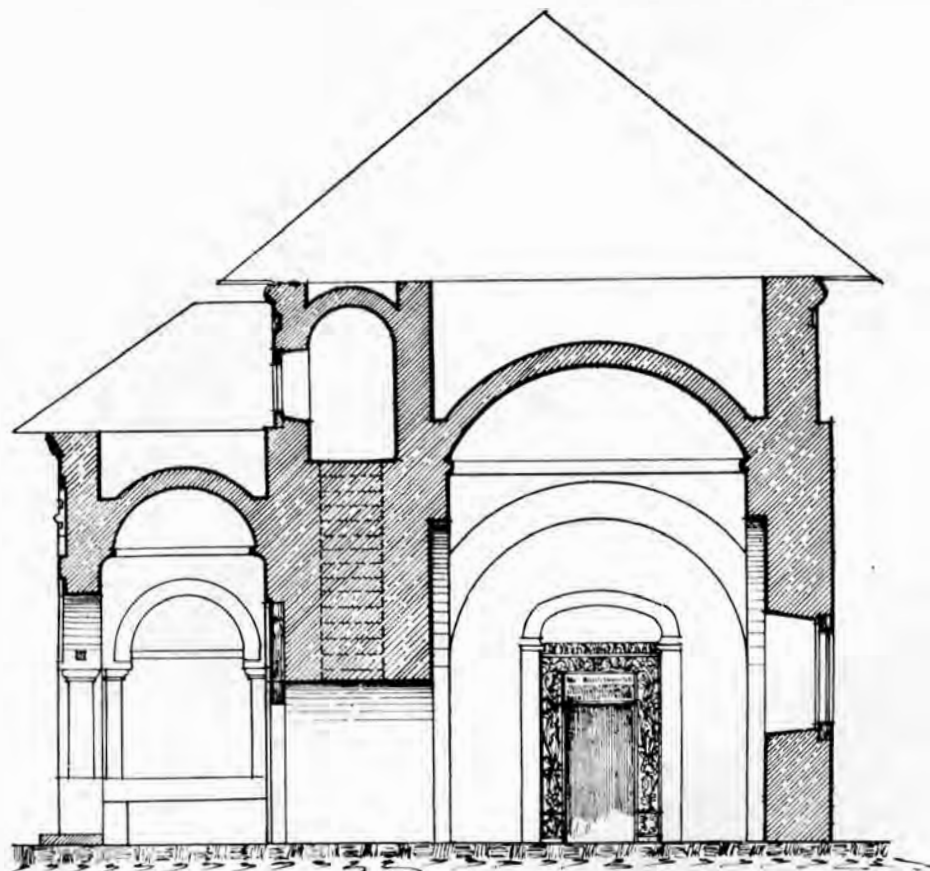
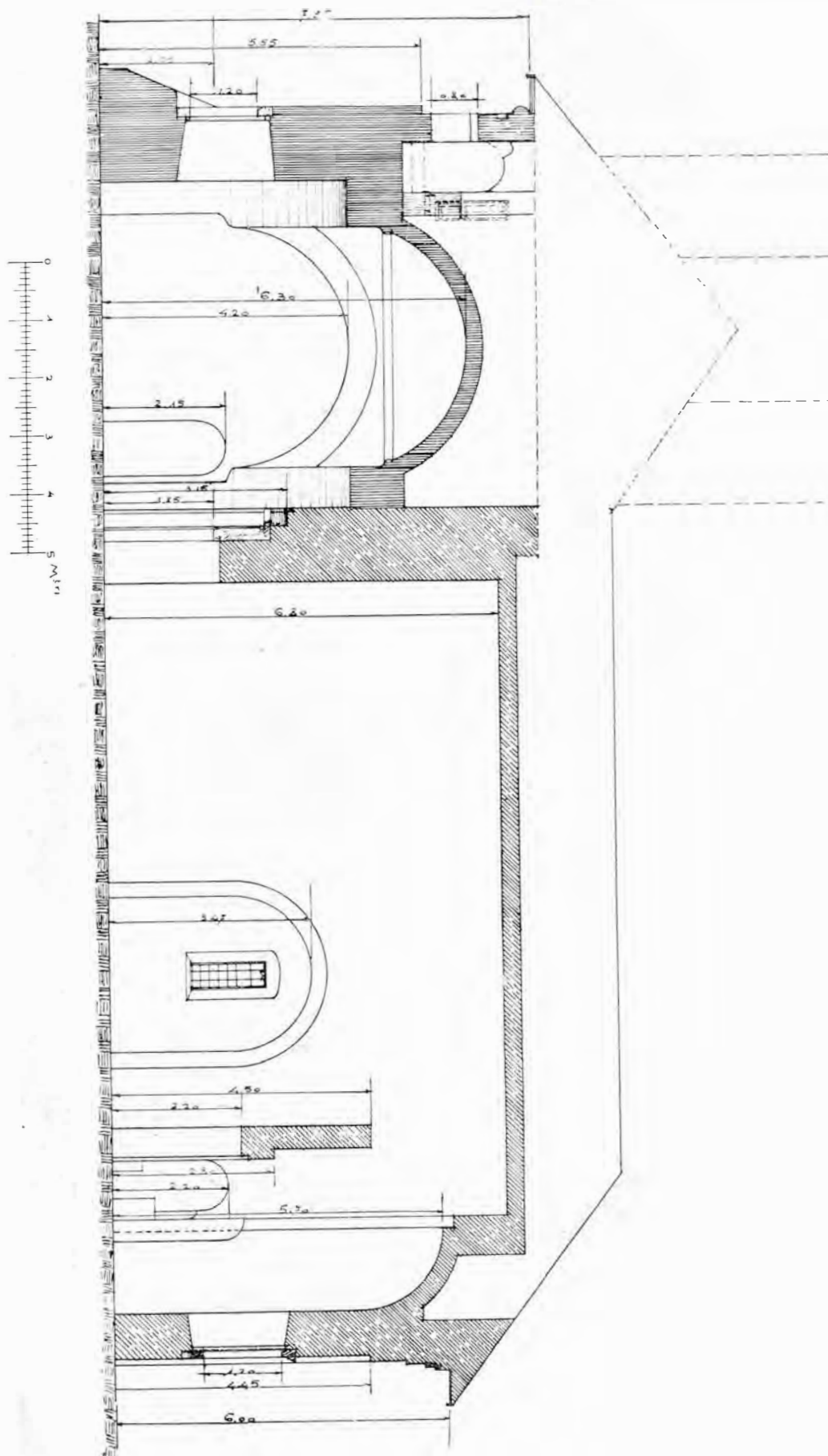

Fig. 87.— Secție prin pronaosul și pridvorul bisericii de la Mănăstirea Cotmeana.

INRAURIREA DIN BALCANI

INRĂURIREA DIN BALCANI

Fig. 89.— Vedere dinspre miază-zi.

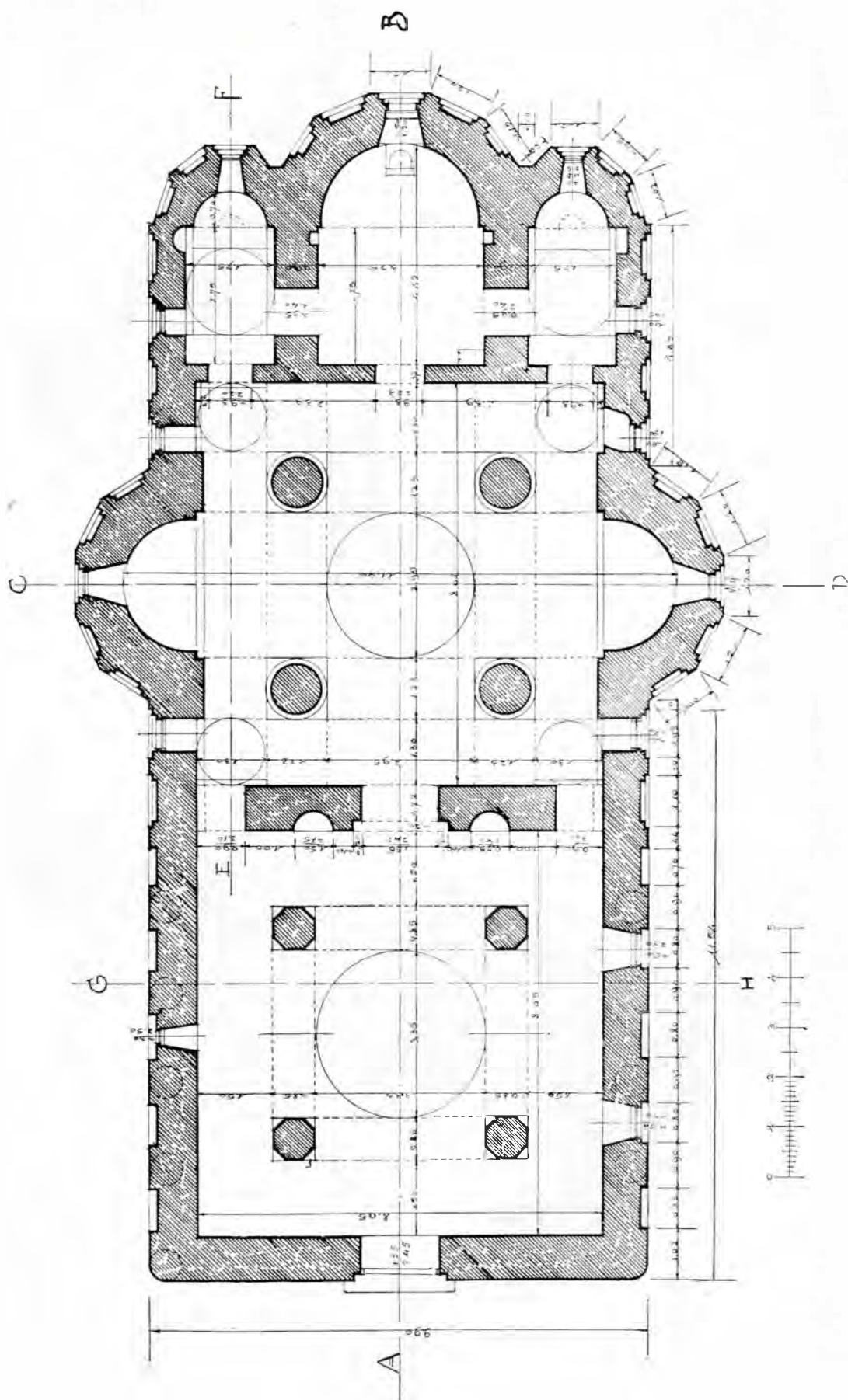
Fig. 90.— Detalii de fațadă.

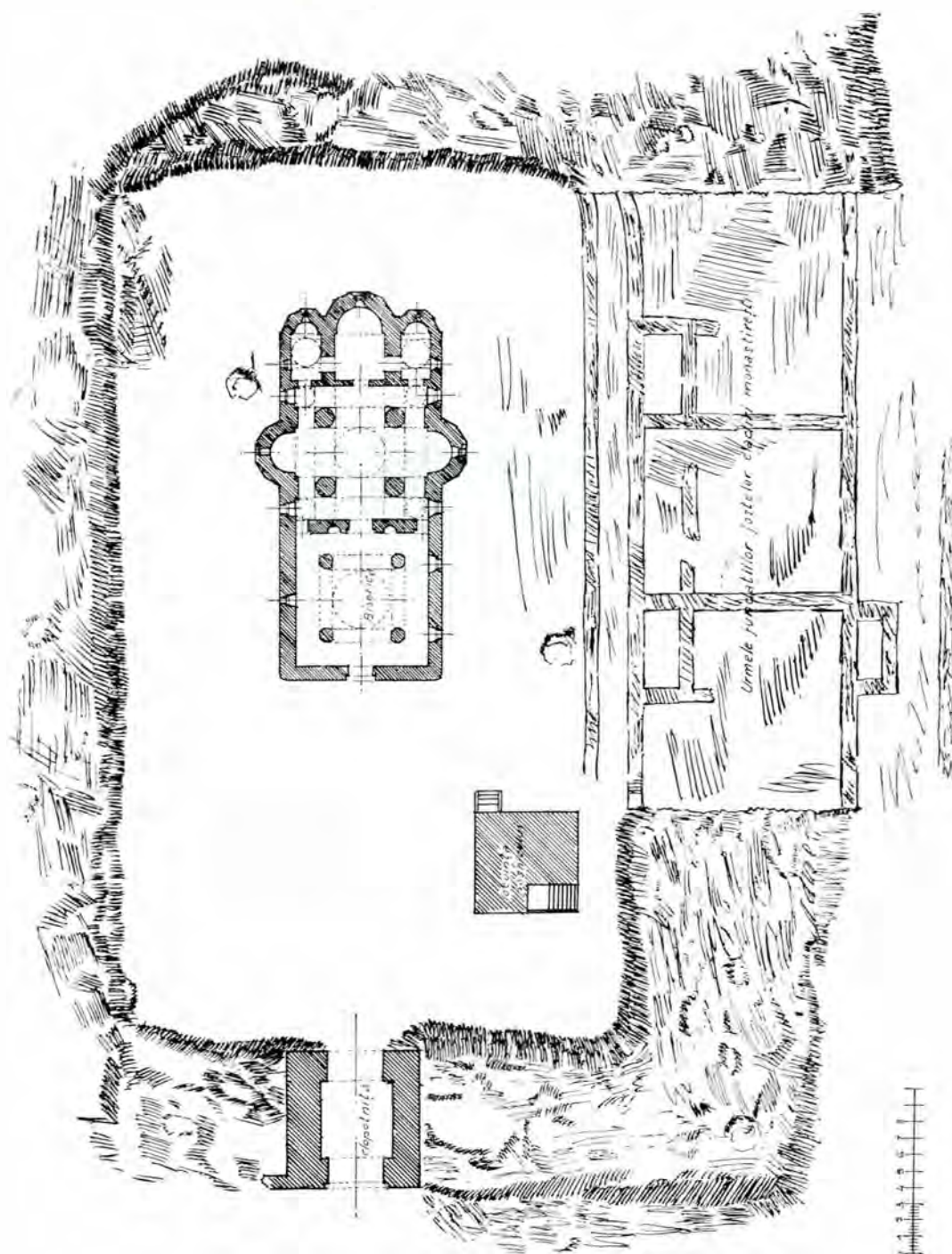

Fig. 91.— Vedere dinspre altar.

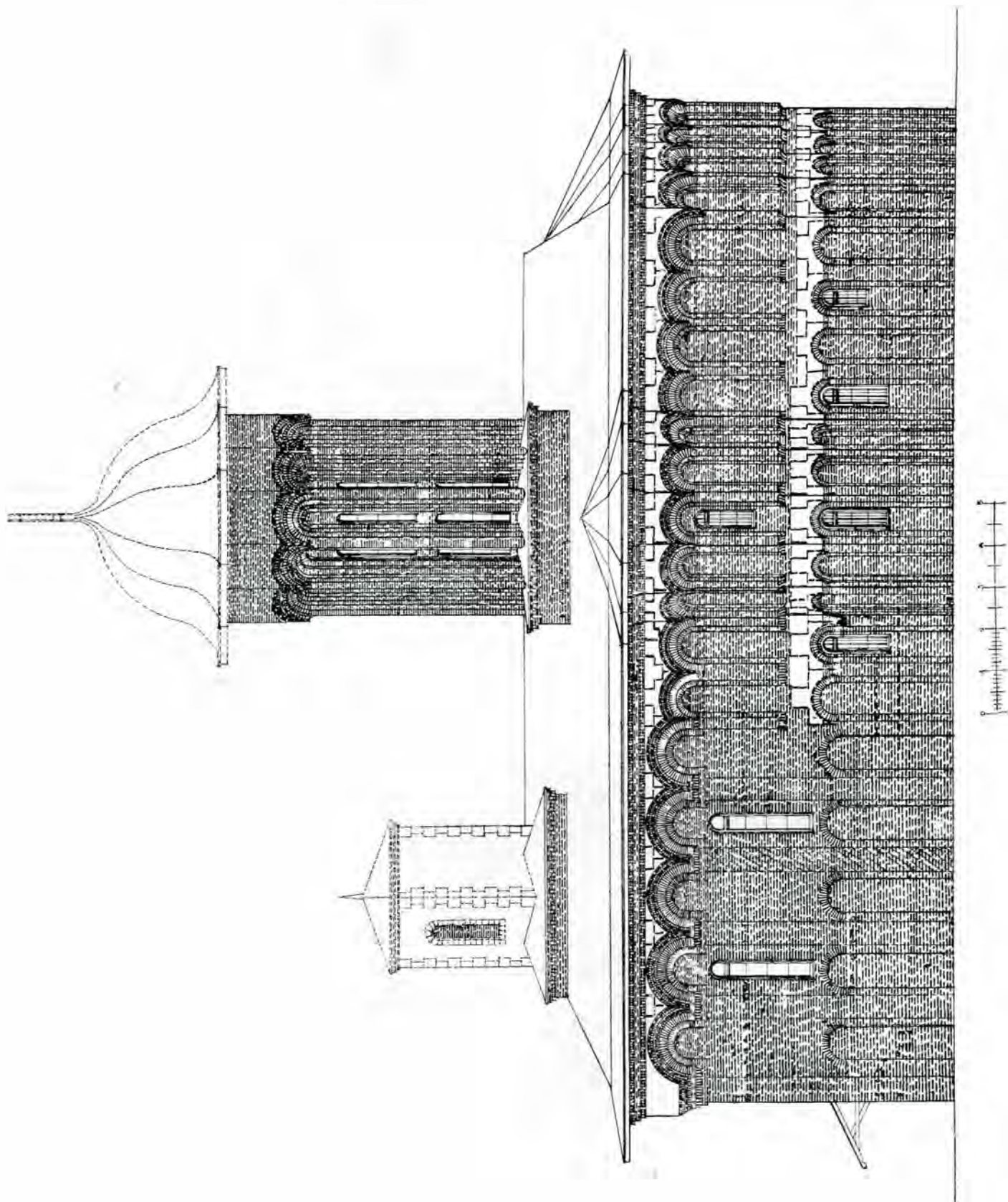

INRĂURIREA MUNTELUI ATHOS

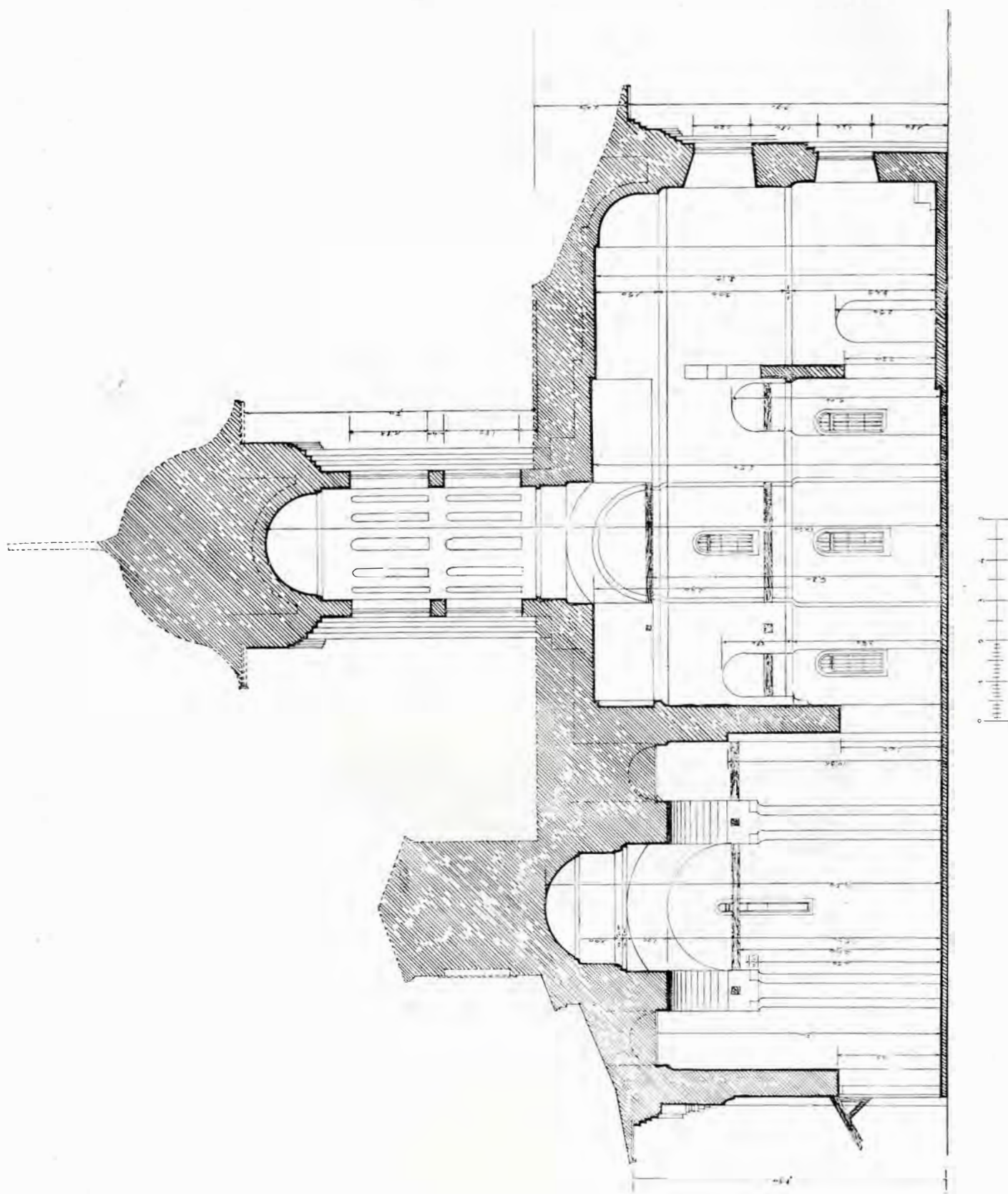

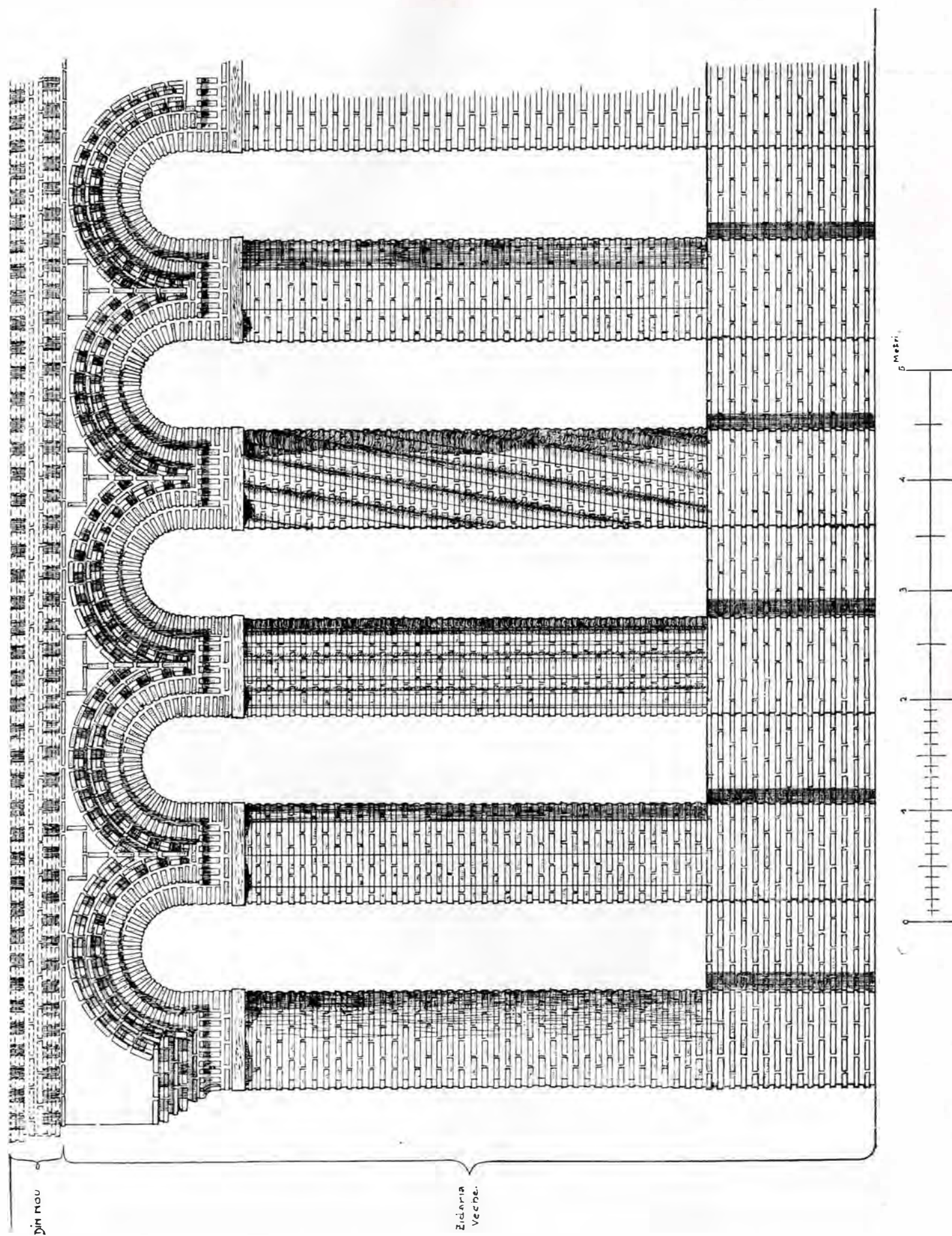
INRÂURIREA MUNTELUI ATHOS

INRĂURIREA MUNTELUI ATHOS

ÎNRĂURIREA MUNTELUI ATHOS

INRÂURIREA MUNTELUI ATHOS

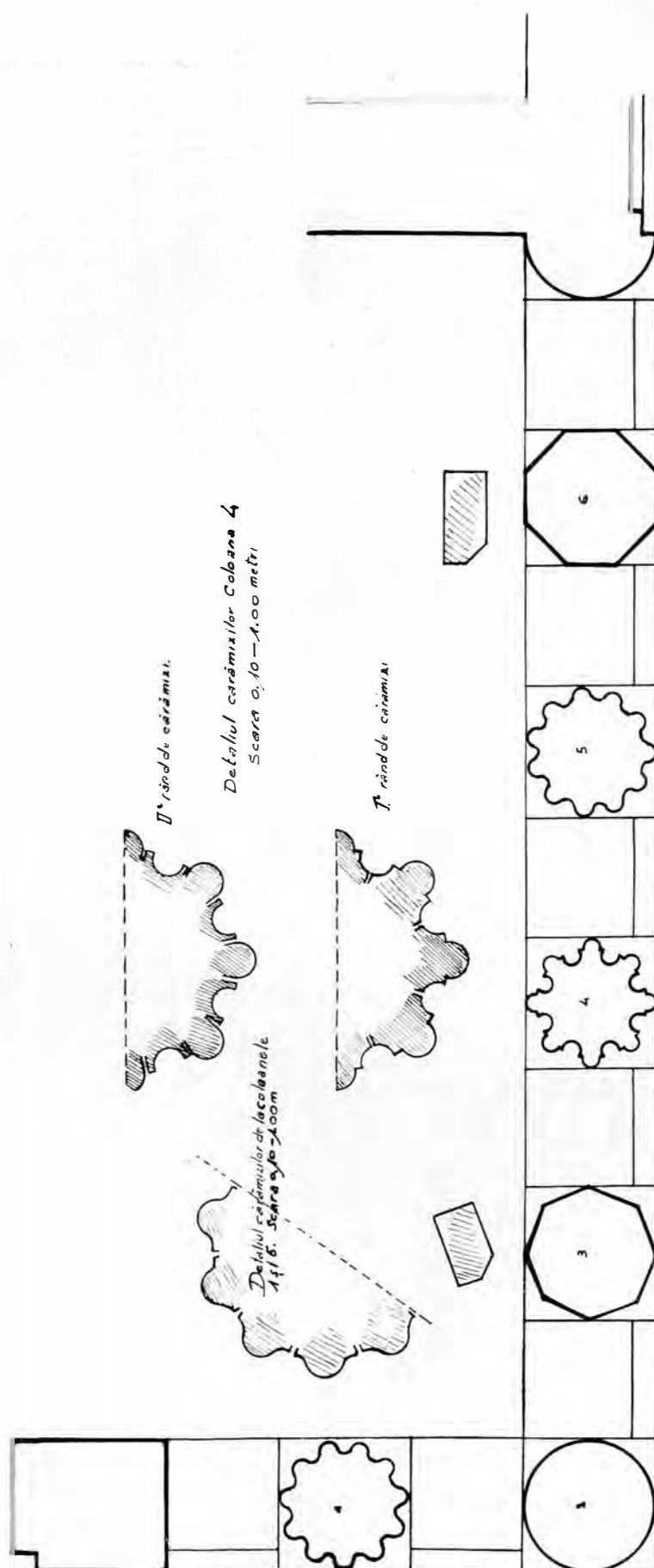

Fig. 99.— Detaliul planului de la pridvor spre miază-zi.

INRĂURIREA MUNTELUI ATHOS

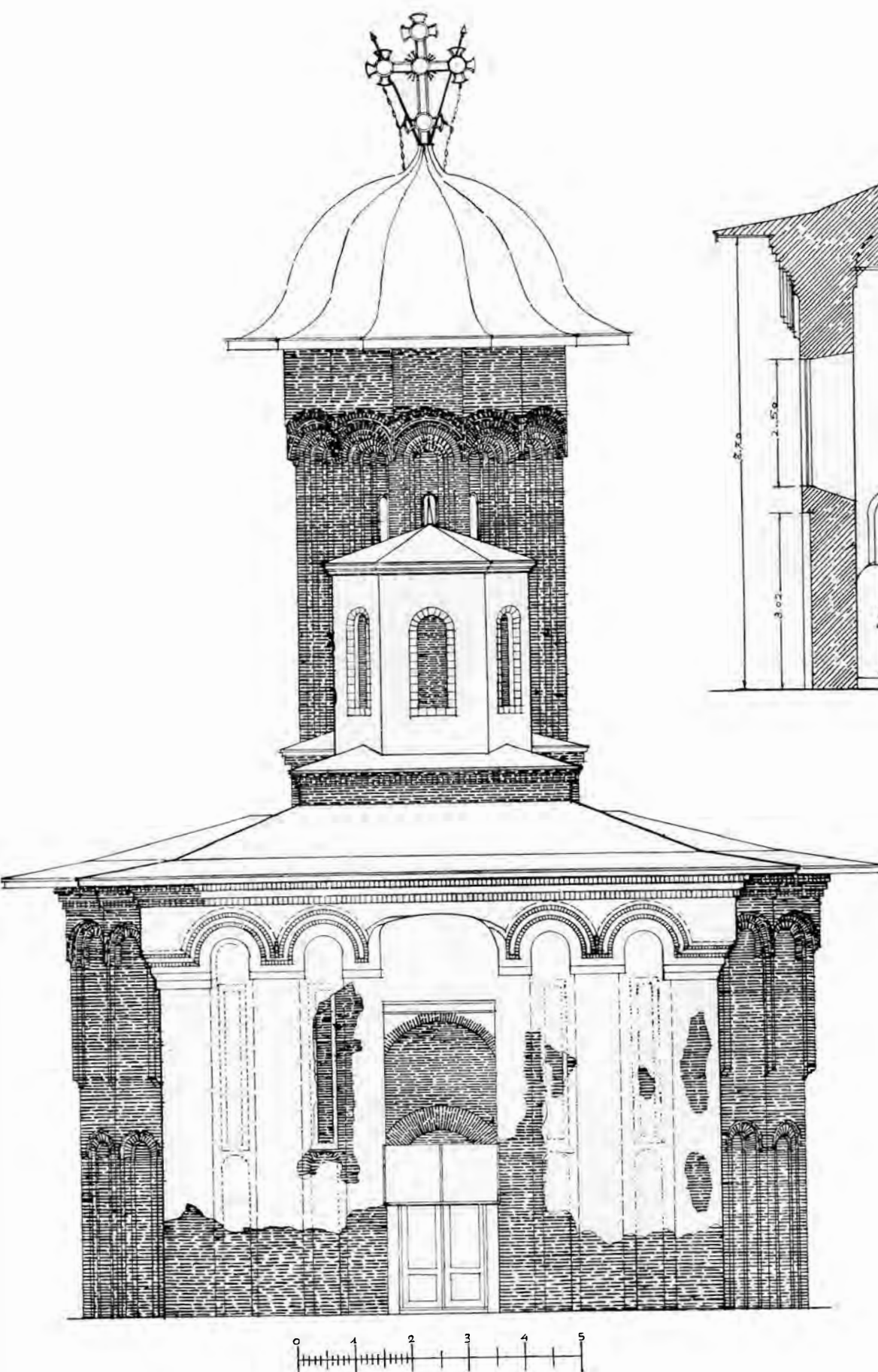

Fig. 100.— Fațada principală a bisericii de la fosta

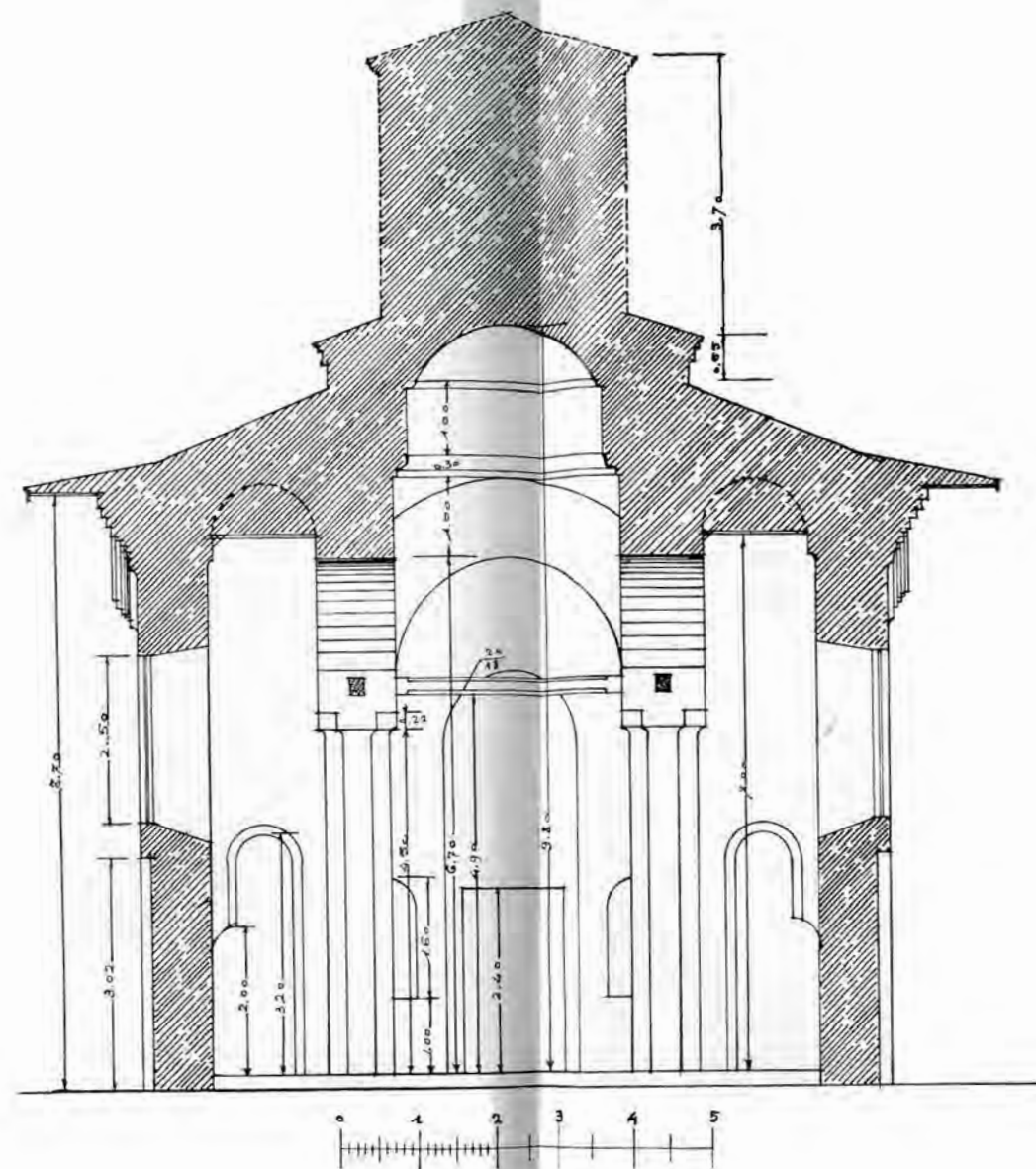

Fig. 101.— Secțiune transversală prin pronaosul bisericii fostei Mănăstiri Snagov.

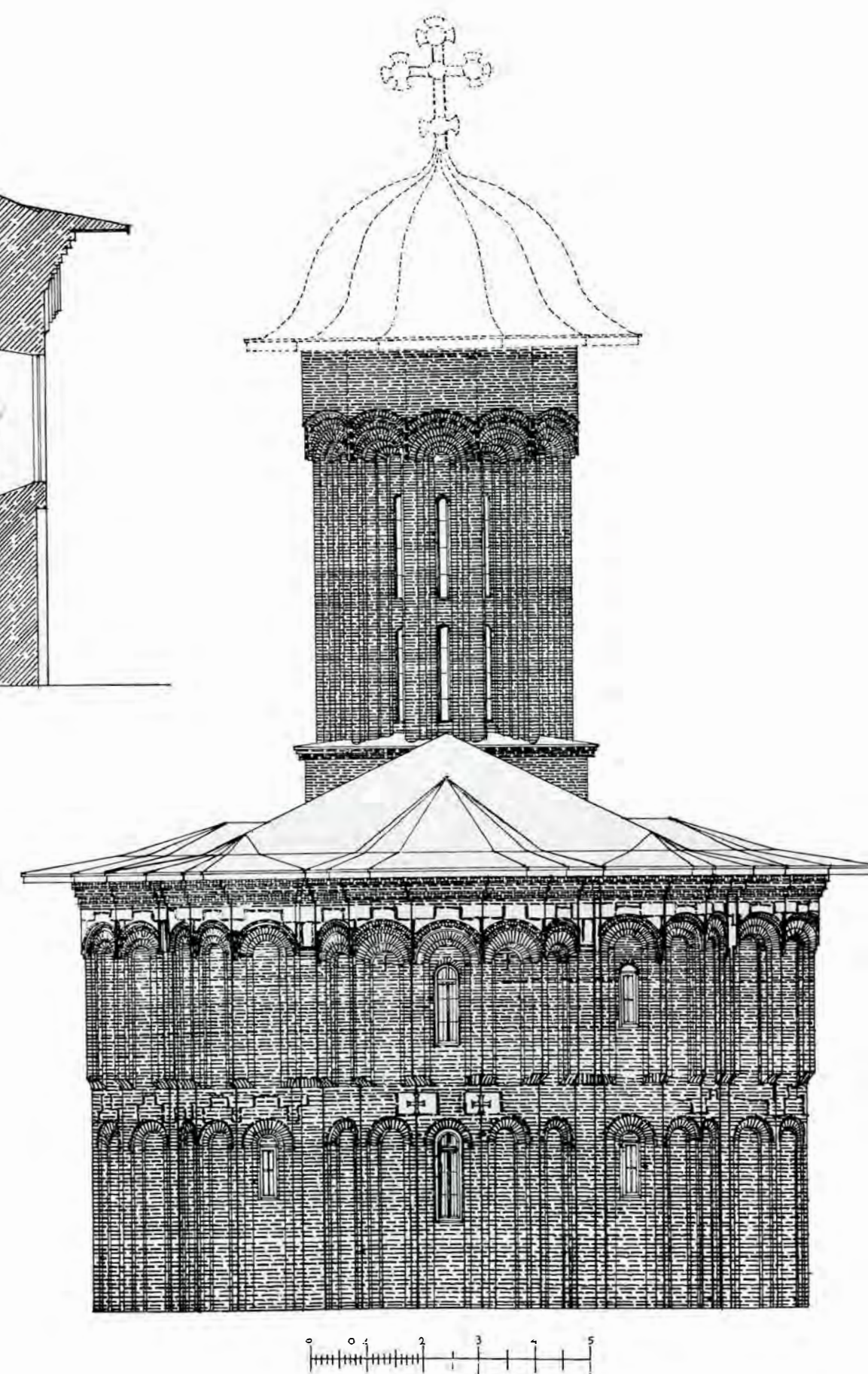

Fig. 102.— Fațada spre altar a bisericii de la fosta

INRÂURIREA MUNTELUI ATHOS

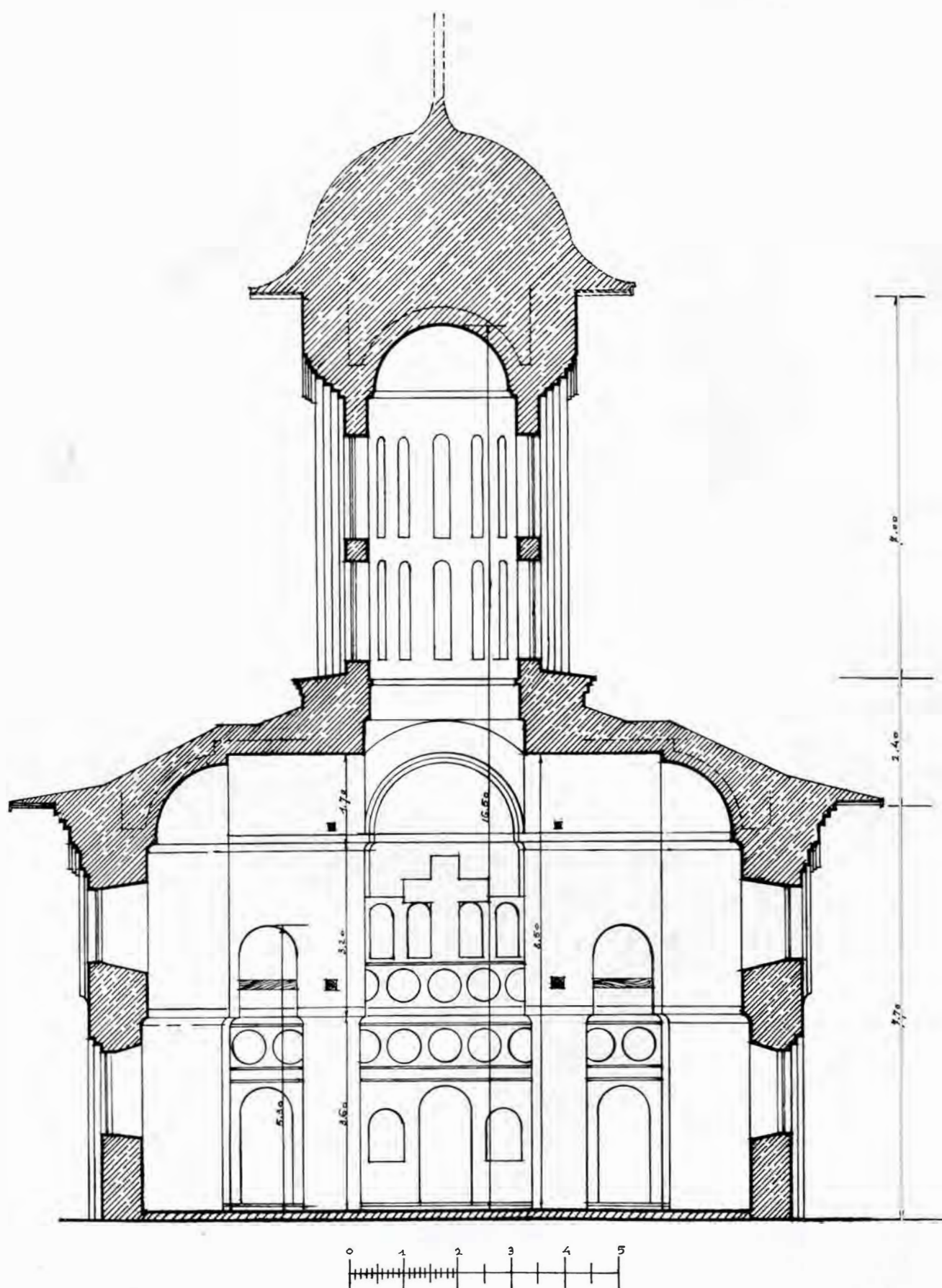

Fig. 103.— Secția transversală prin naos a bisericei

INRÂURIREA MUNTELUI ATHOS

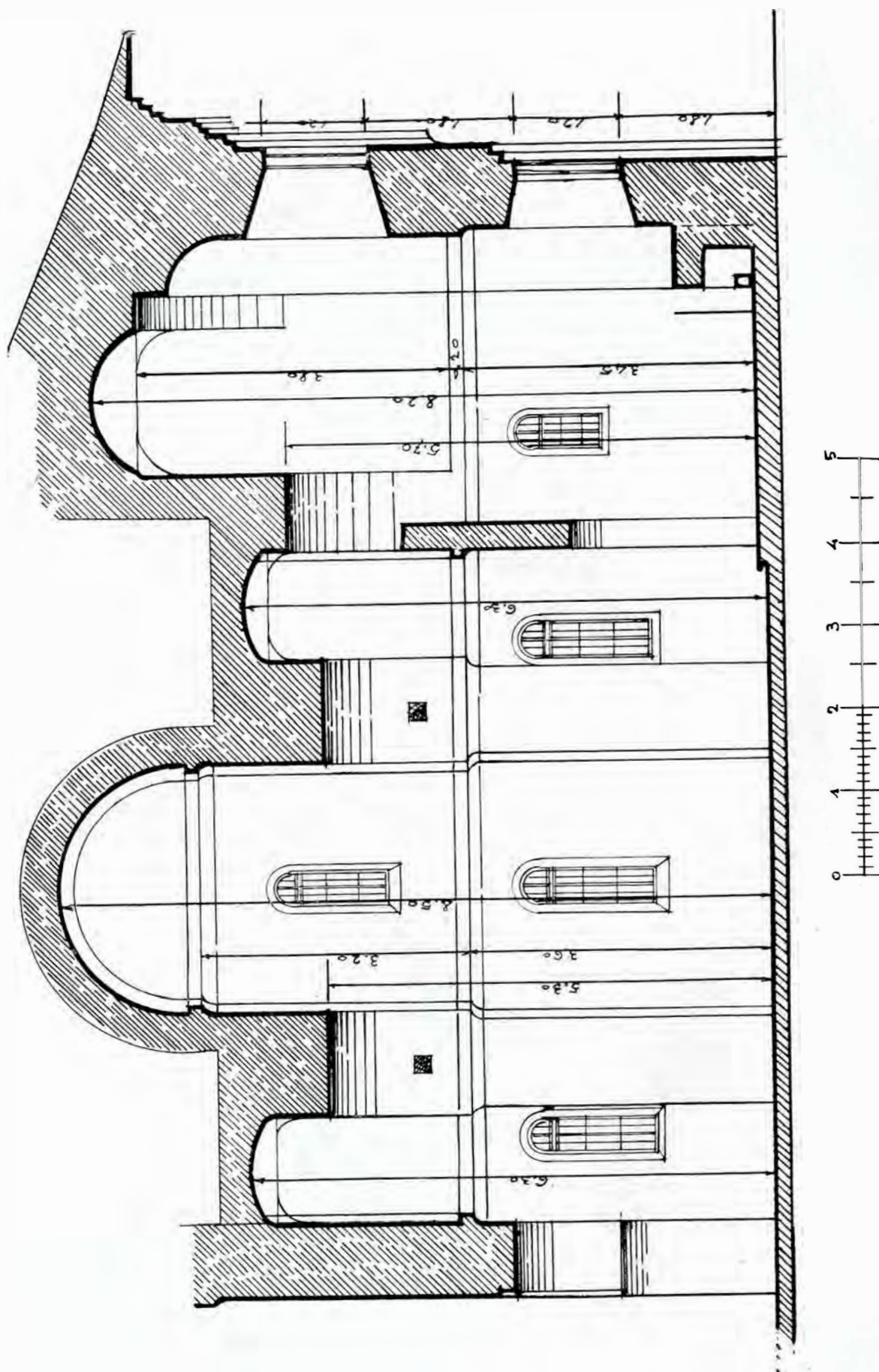

Fig. 104.— Secția longitudinală prin partea laterală a naosului și

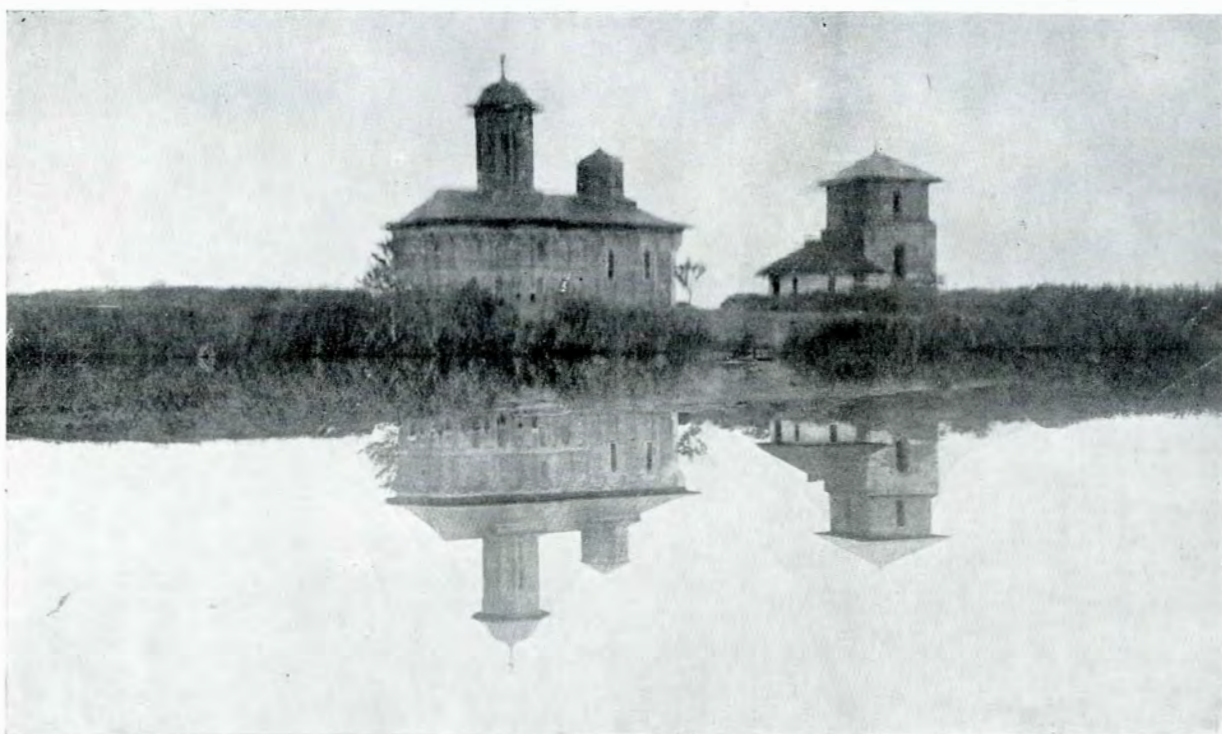
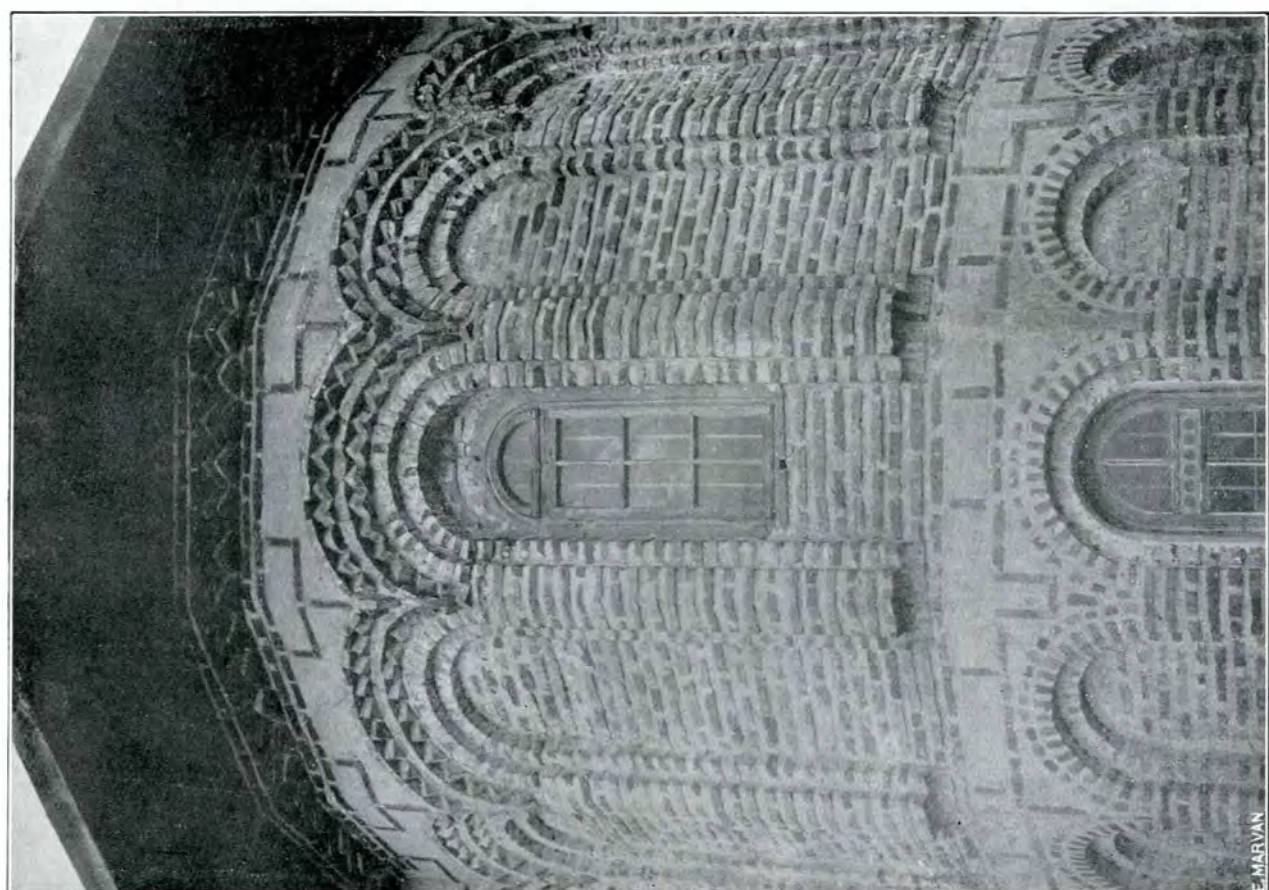
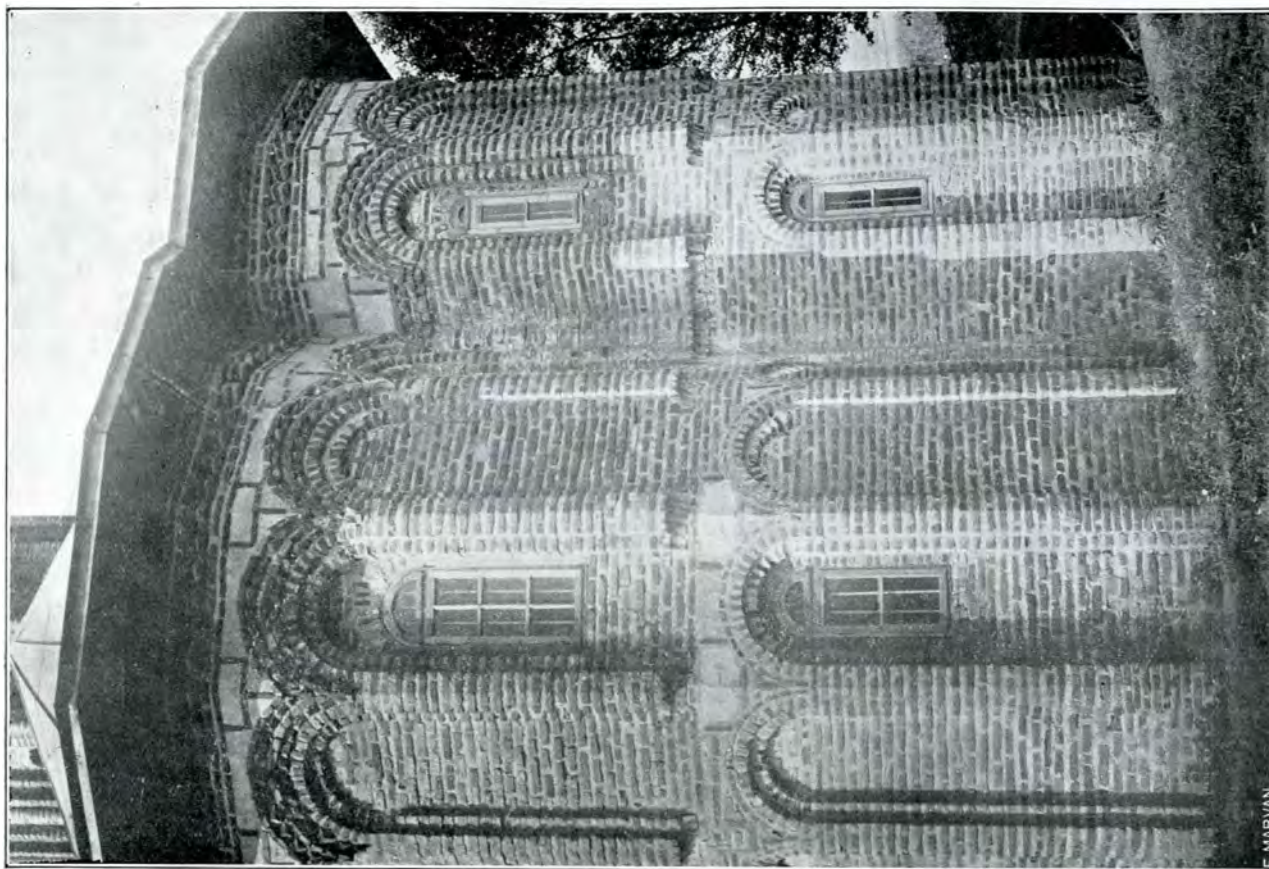
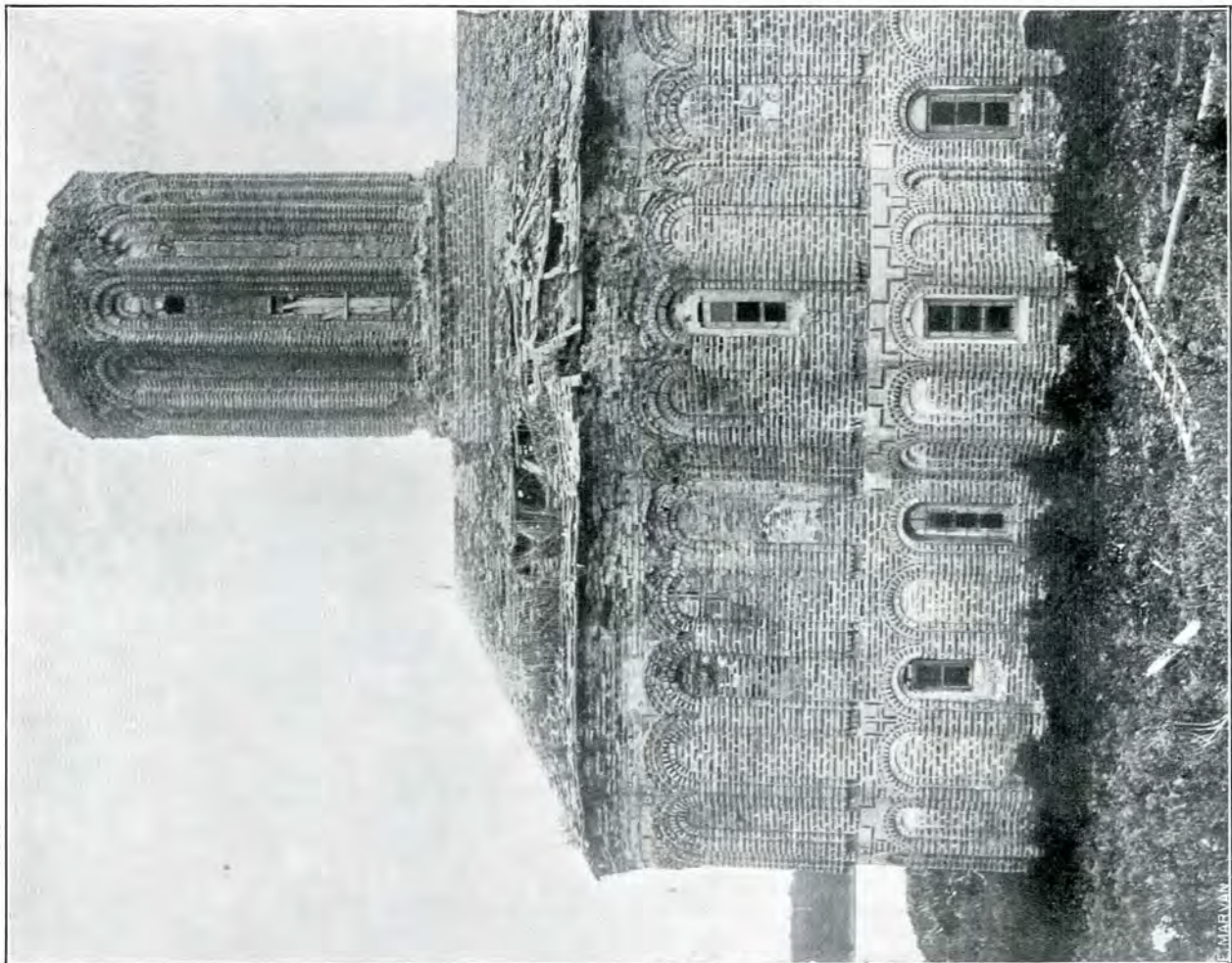
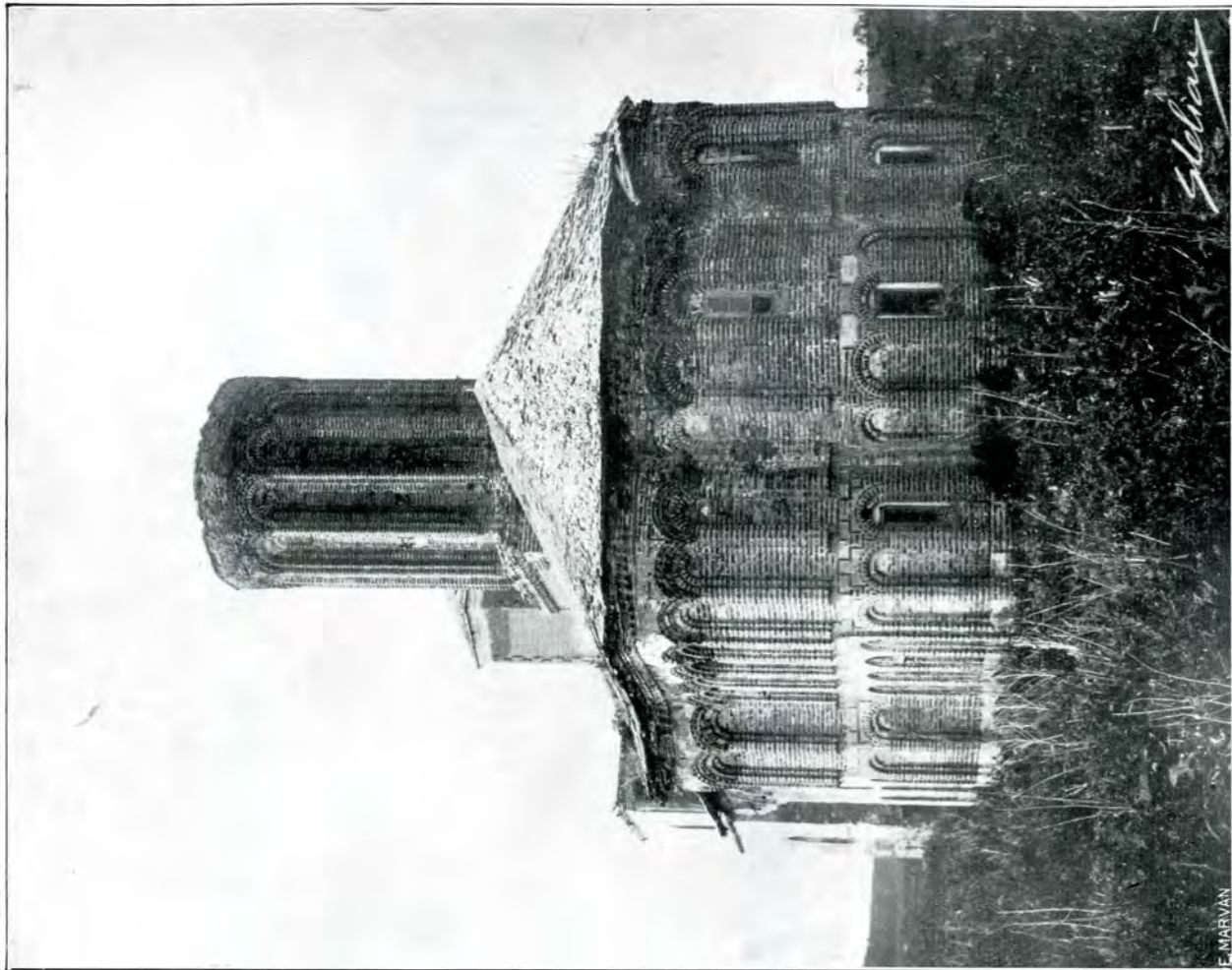
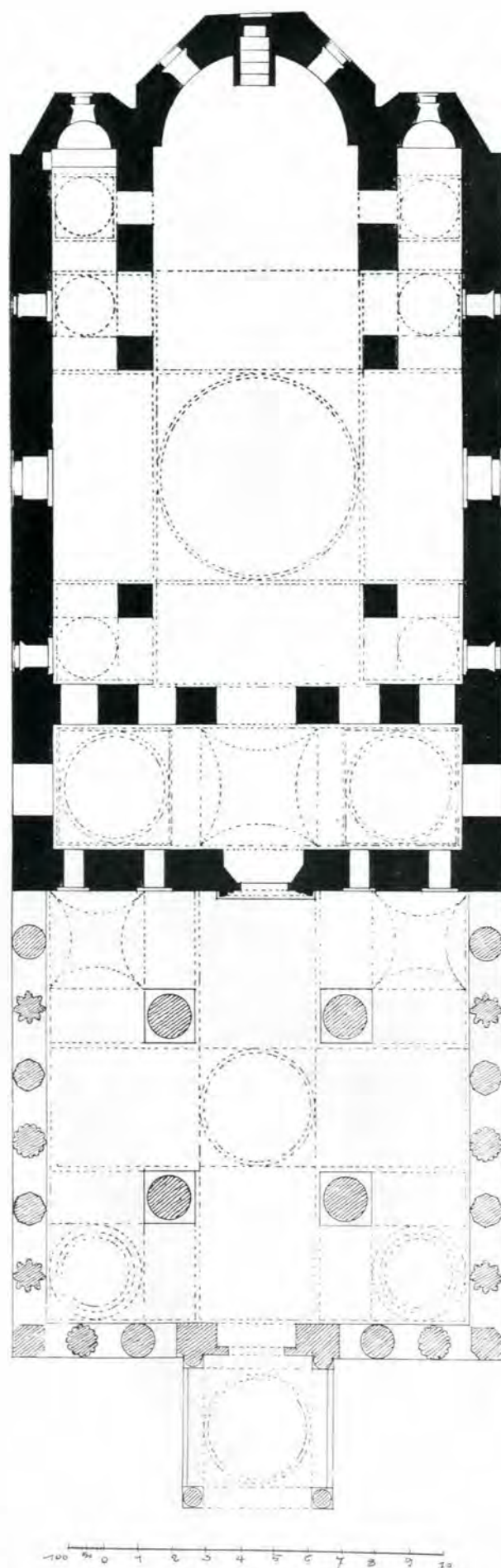

Fig. 105.— Vedere generală a fostei Mănăstiri Snagov.

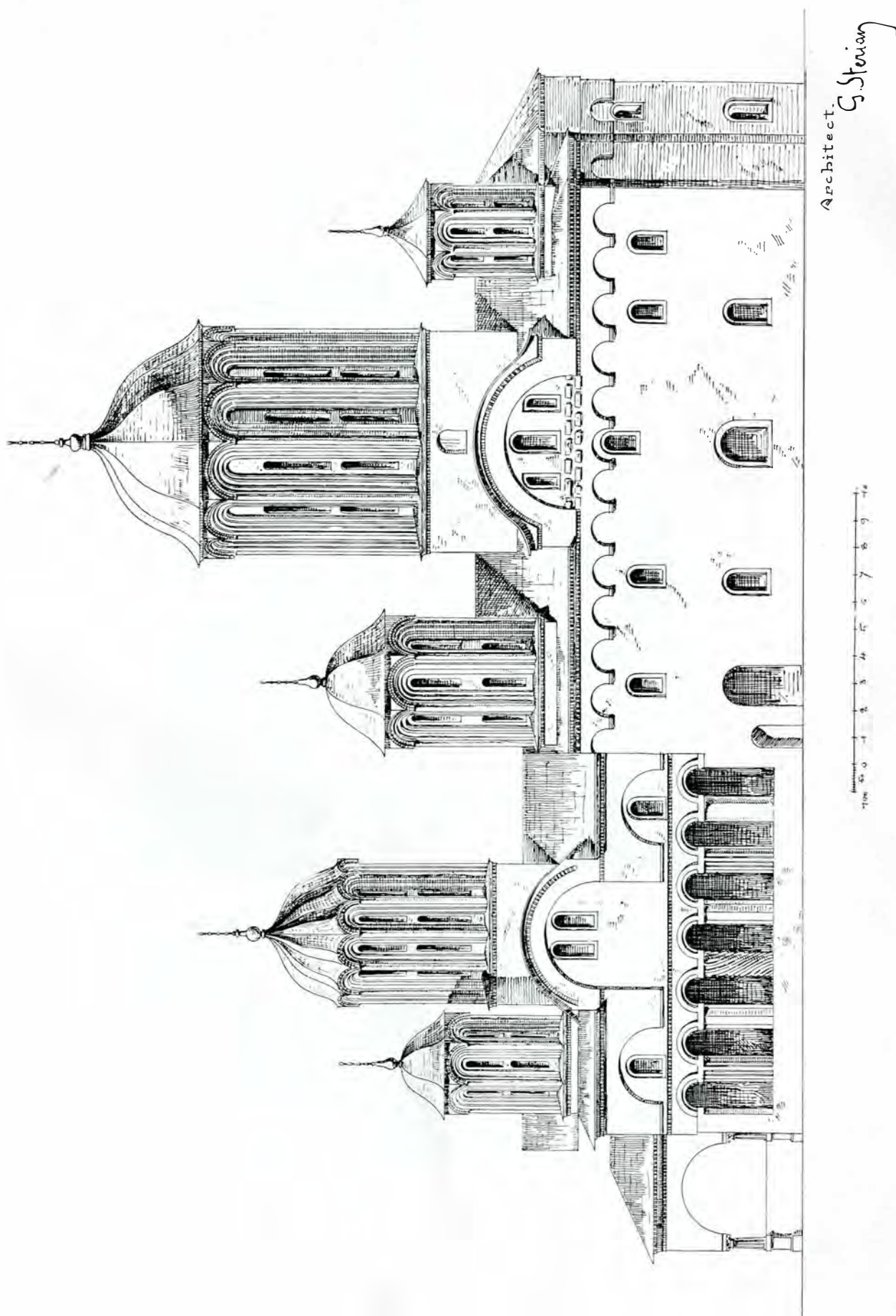

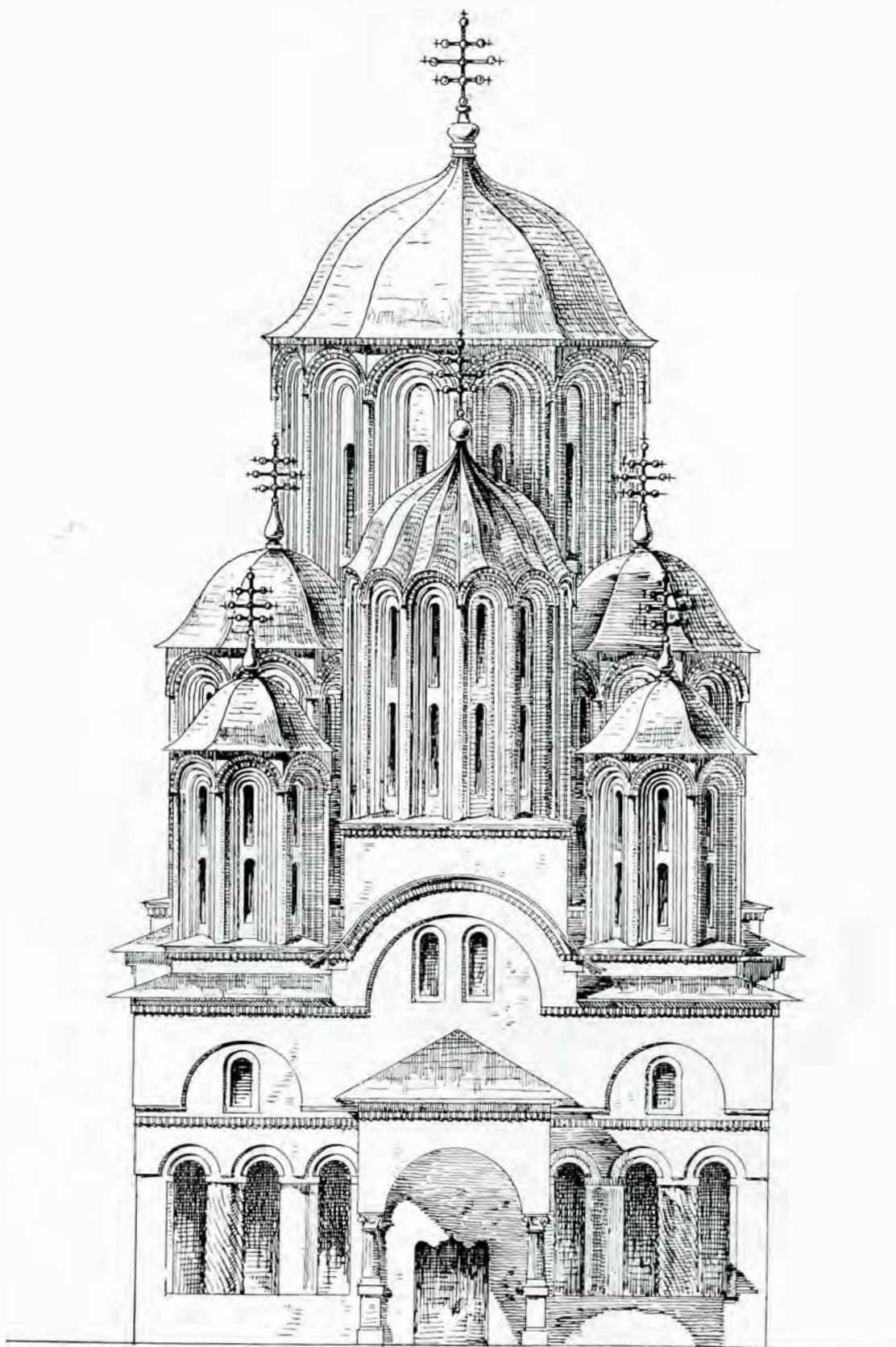

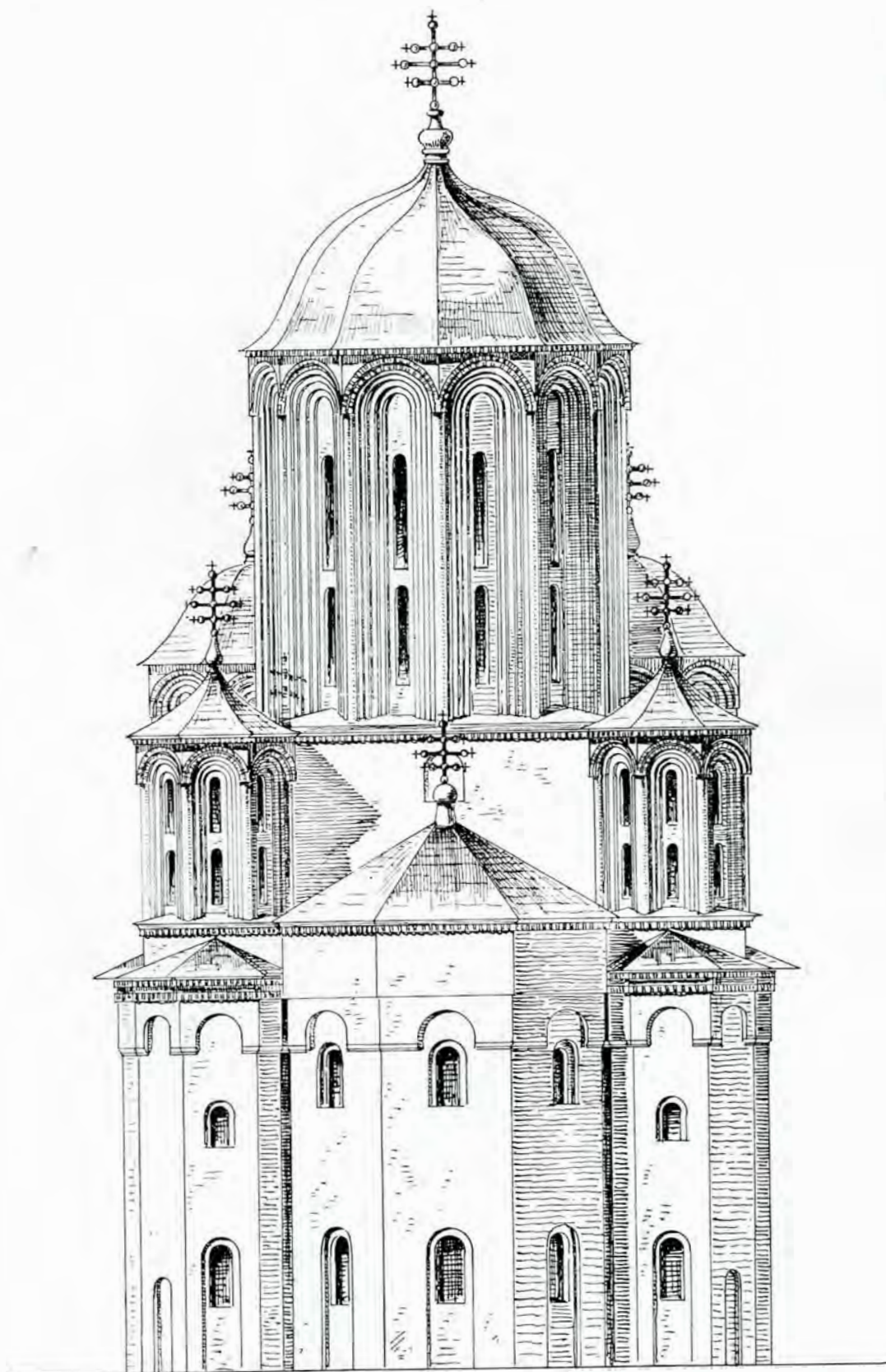
Architect.
G. Stenay

Architect
G. Stenay

100 50 4 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Architect

G. Steney

100 50 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Fig. 115.— Vedere generală a vechei Mitropolii din Târgoviște.

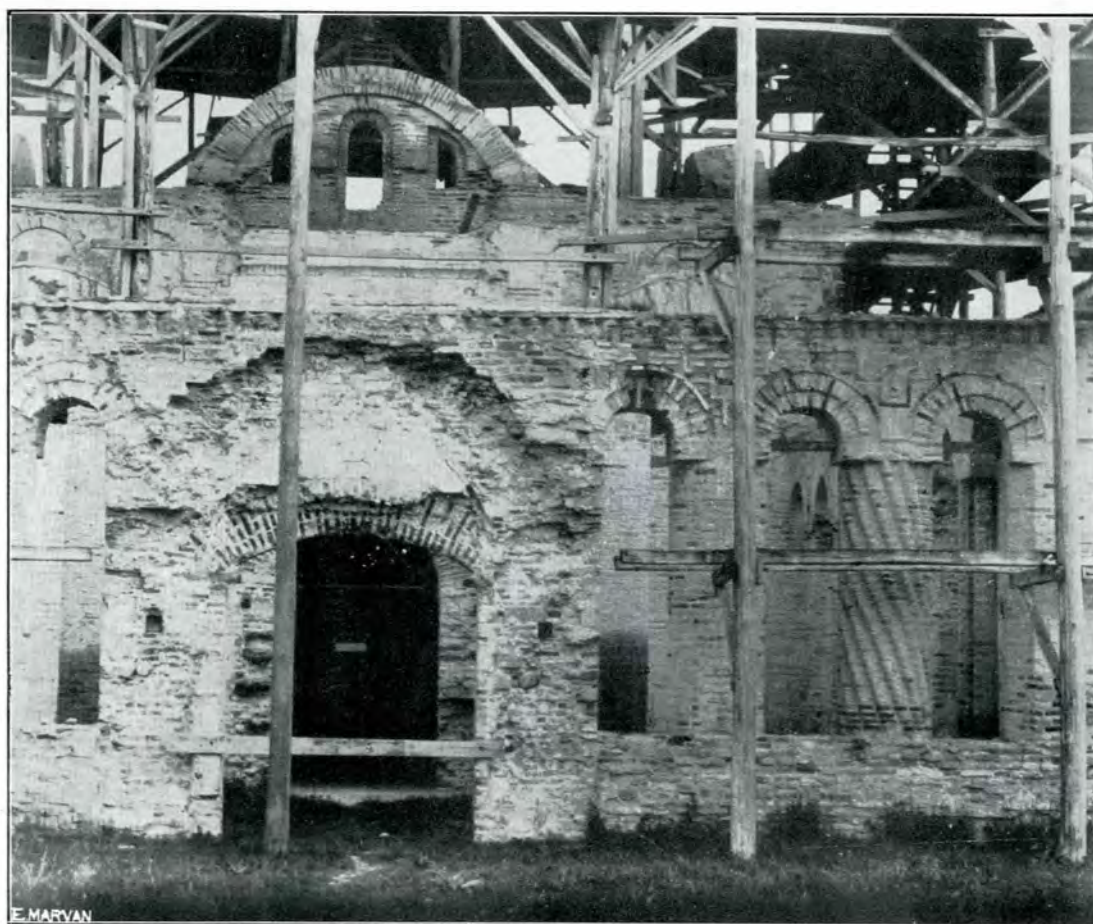
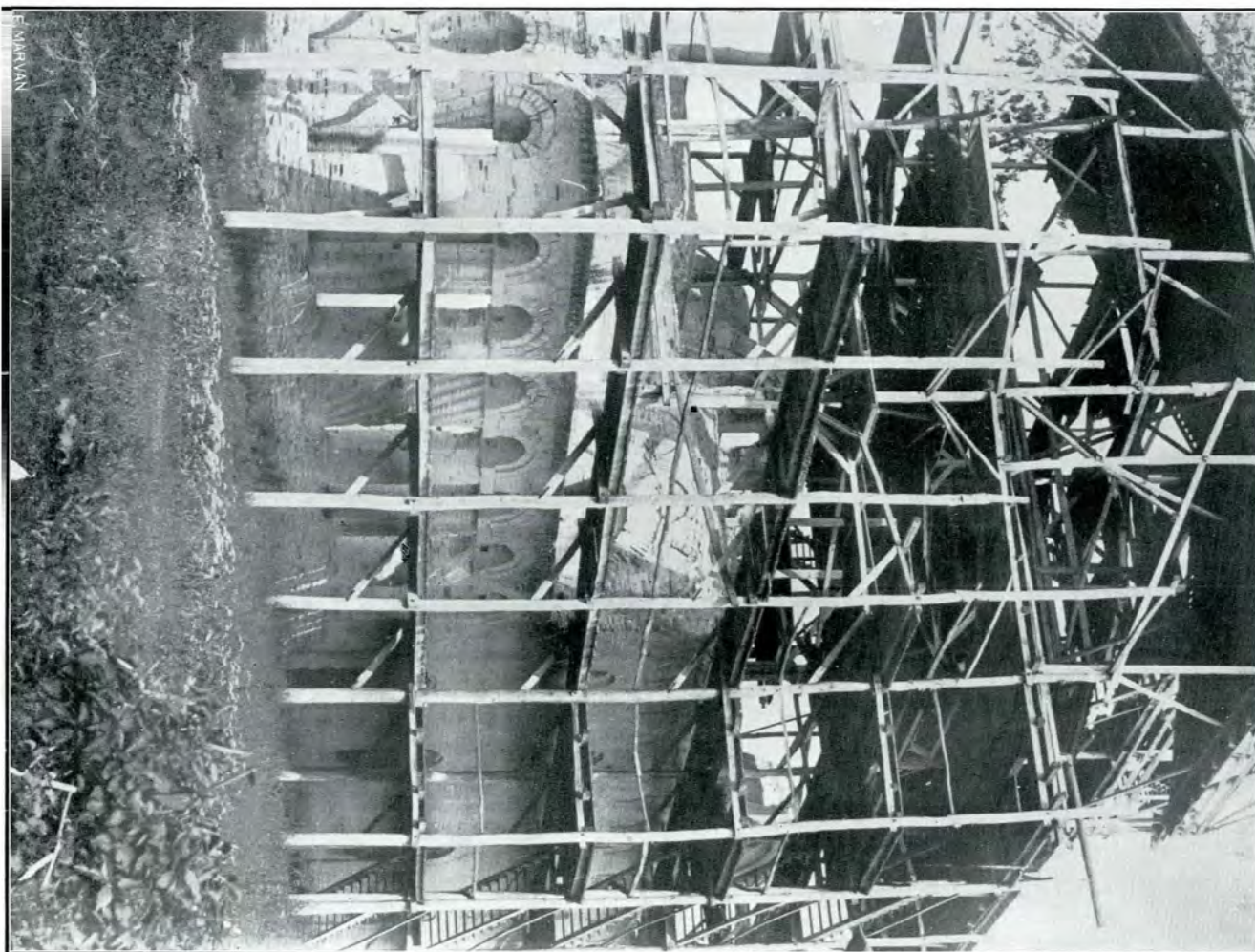
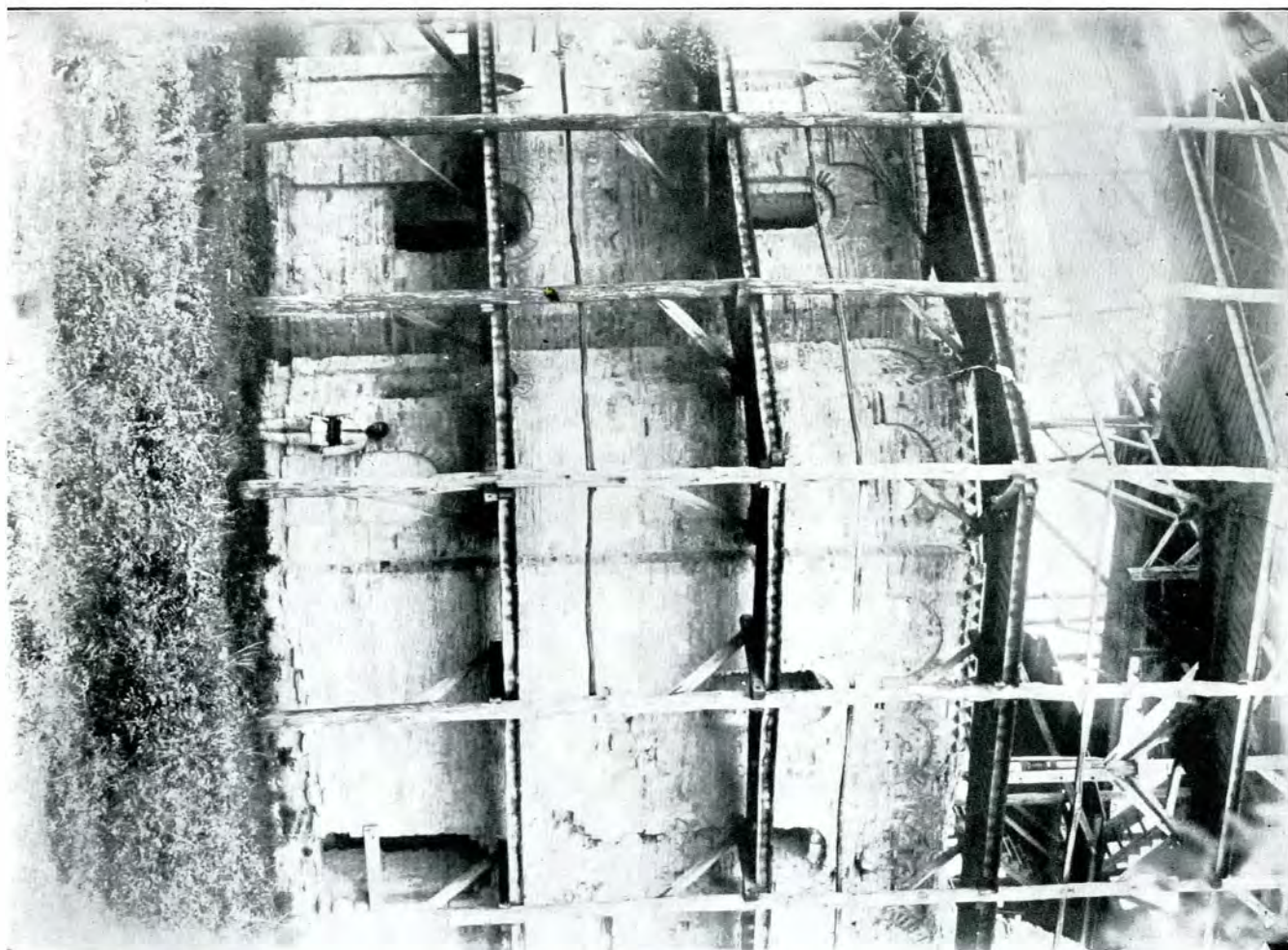

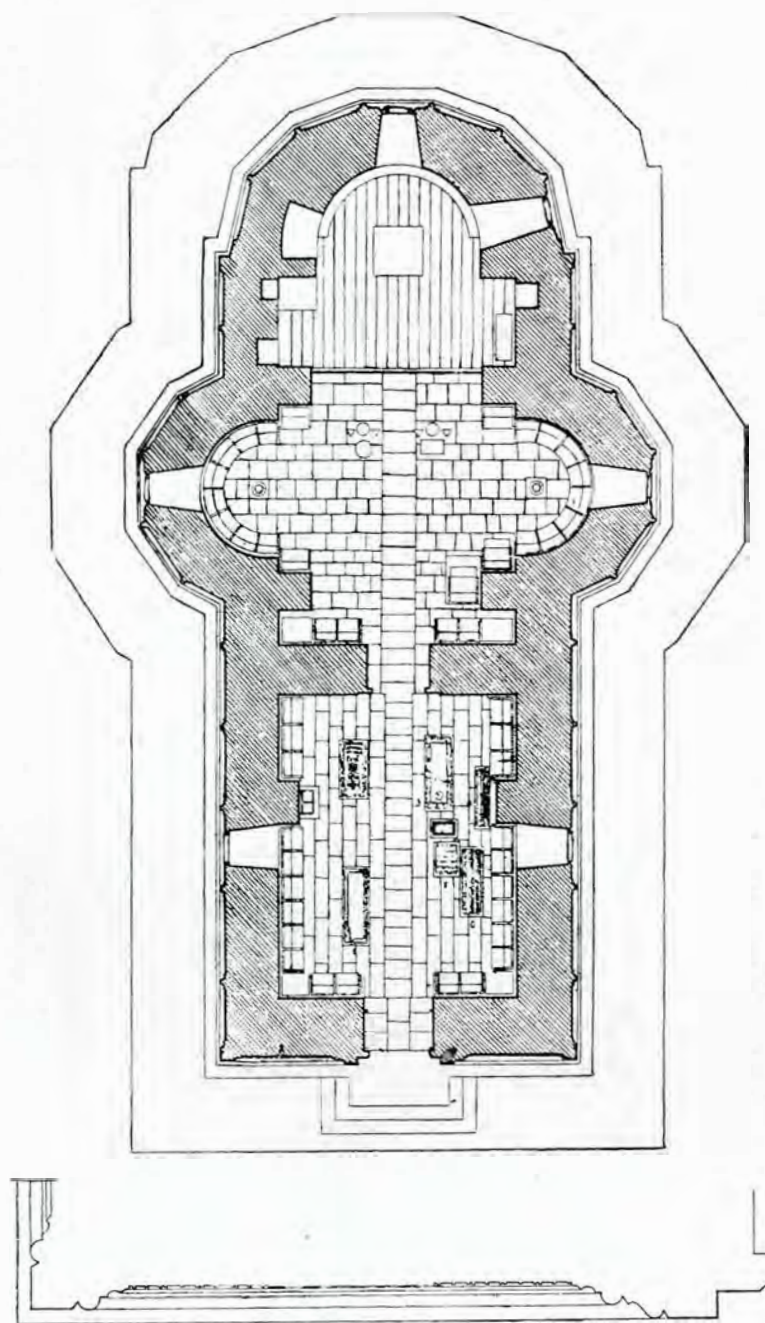
Fig. 116.— Vedere a vechei Mitropolii din Târgoviște în timpul dărâmării ei

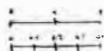
117.— Detalii de la vechea Mitropolie din Târgoviște în timpul dărămării ei de către arhitectul A. Lecomte du Nouy.

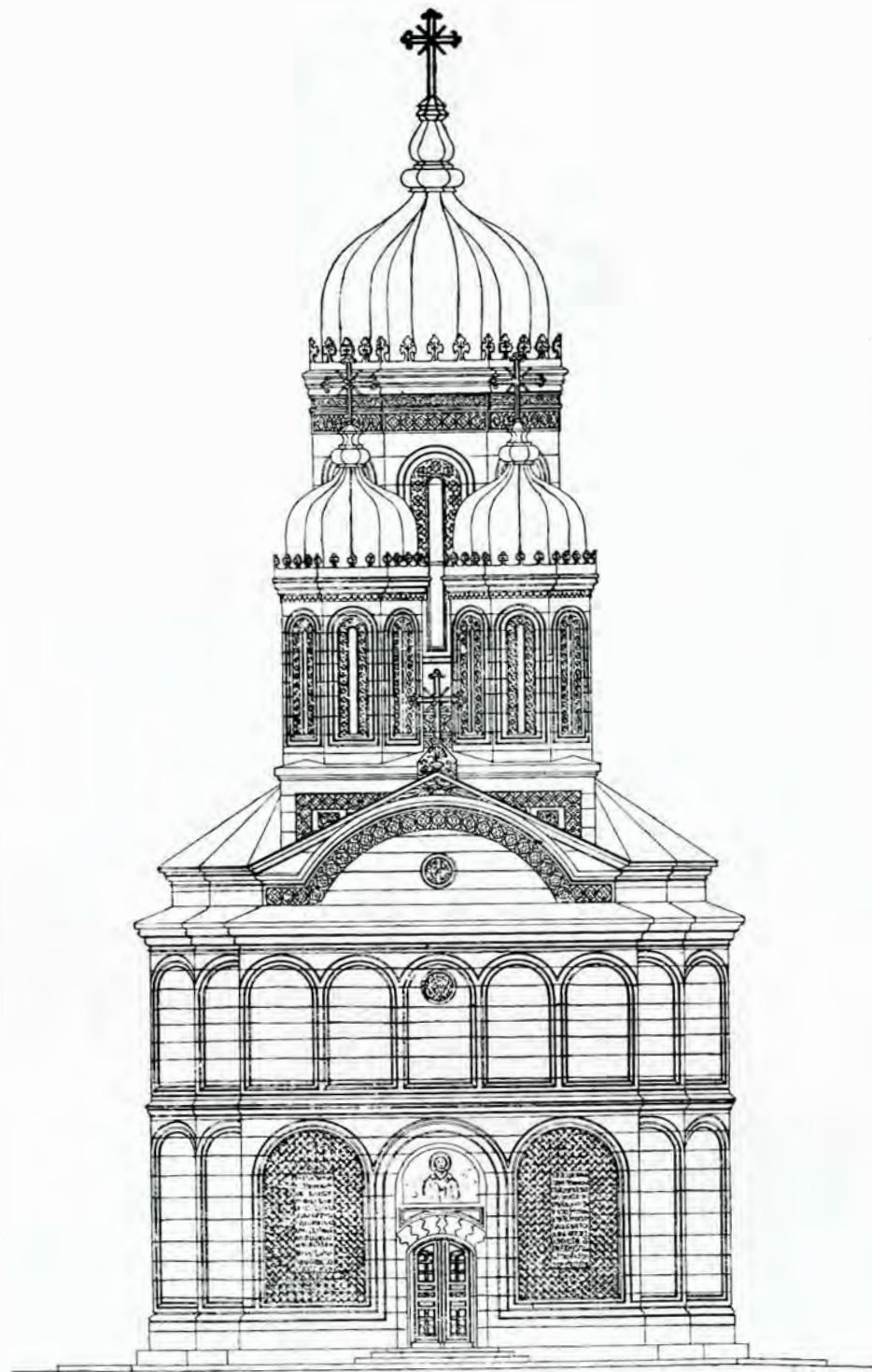
INRÂURIREA ARMENEASCĂ

Scara planului
Scara detaliului

DETALIUL ZIDULUI

The Popescu

INRAURIREA ARMENEASCĂ

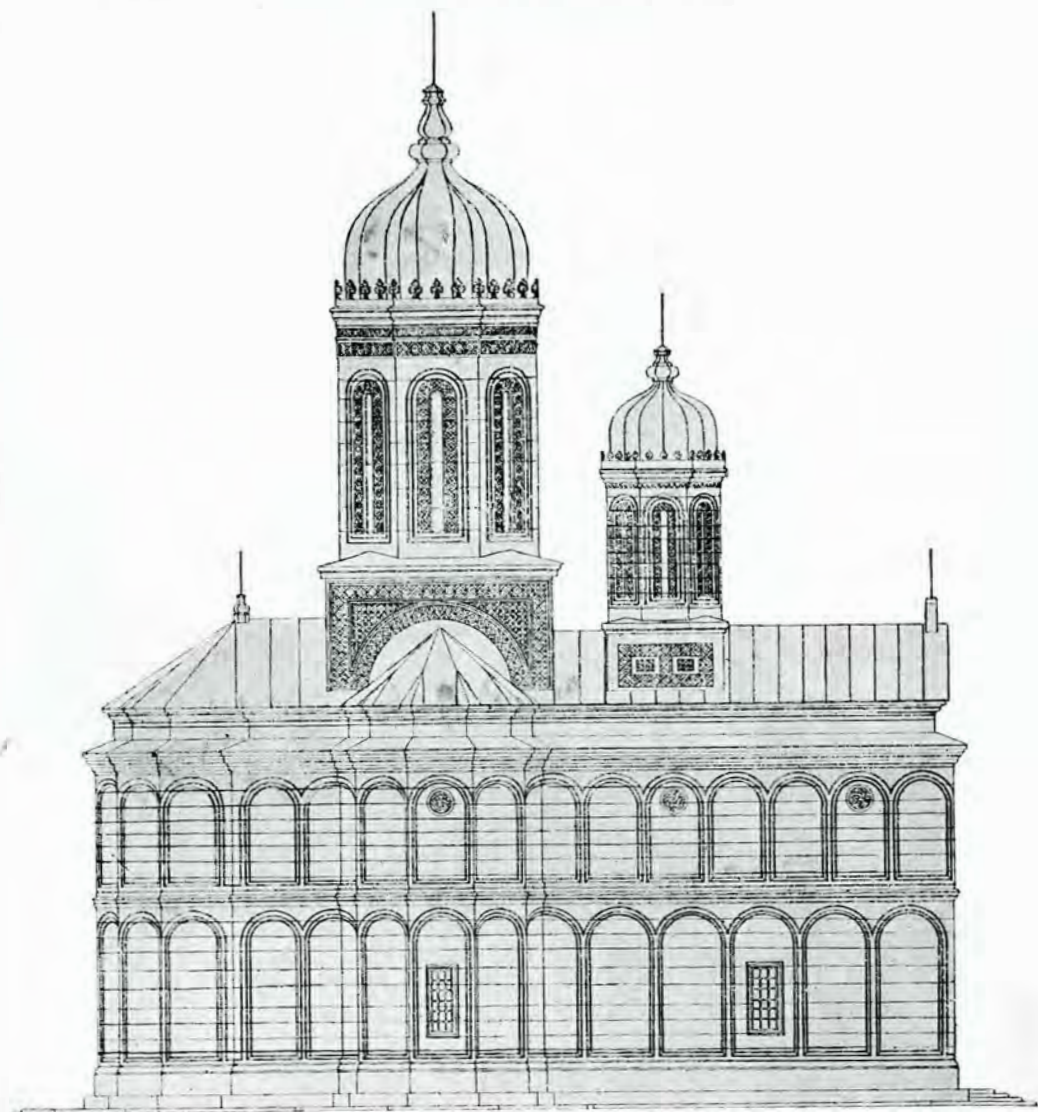
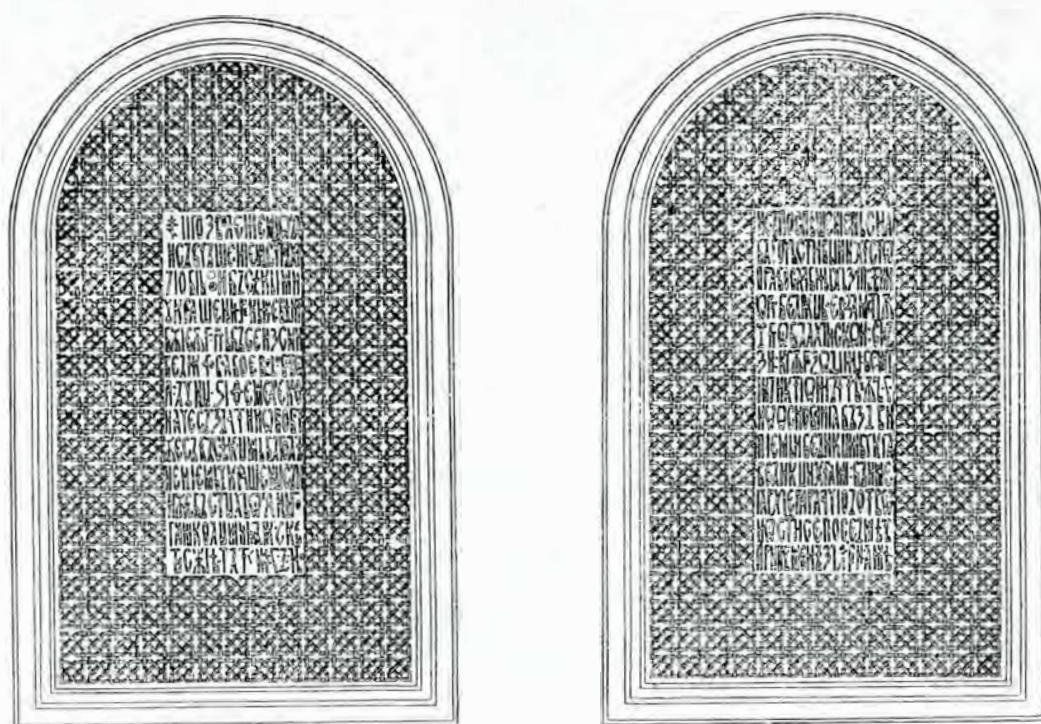

Fig. 121.— Fațada laterală a bisericii de la Mănăstirea Dealu.
Relevéu arh. Ilie Popescu.

INRĂURIREA ARMENEASCĂ

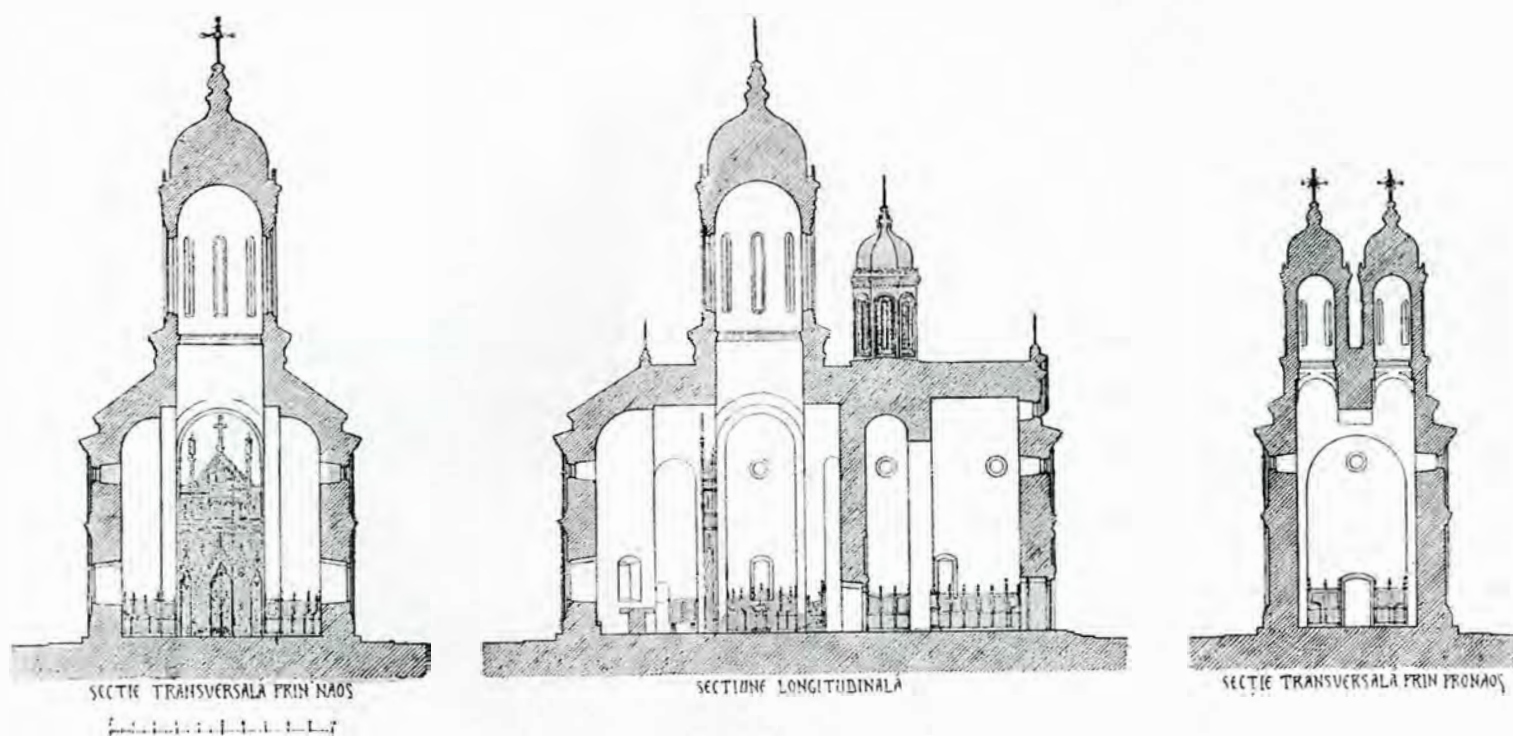

Fig. 122, 123, 124.— Secțiuni prin biserica Mănăstirei Dealu.

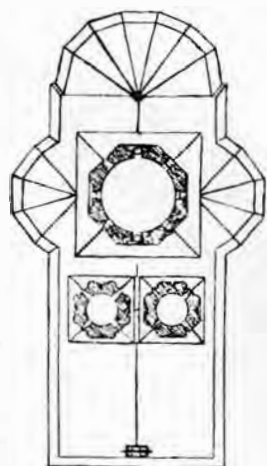

Fig. 125.— Planul învelitorii.

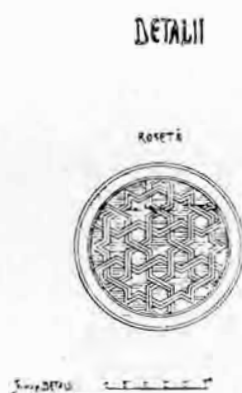

Fig. 126.— Detalii de sculptură.

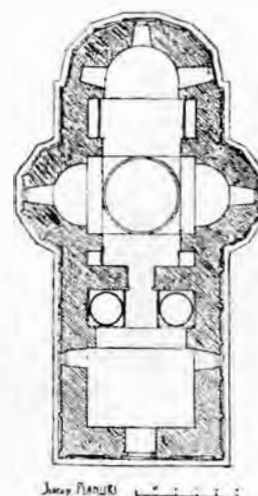
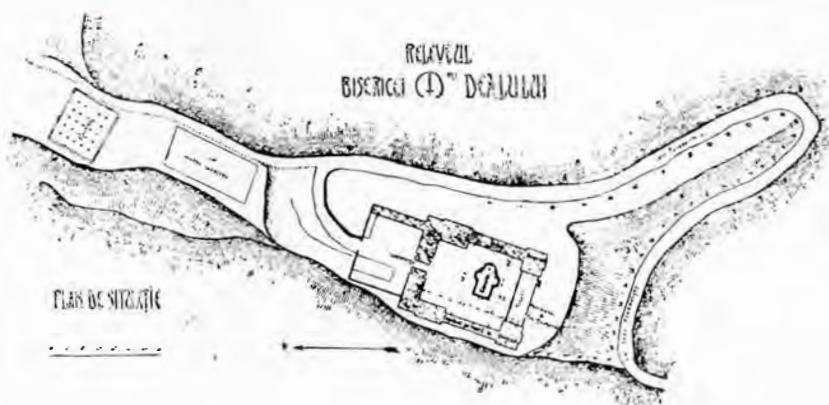
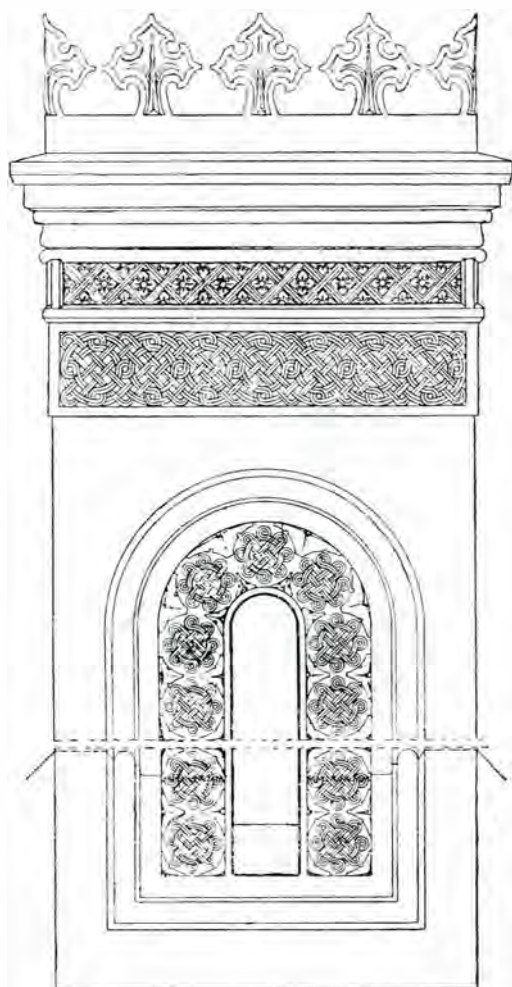

Fig. 127.— Planul bolților.

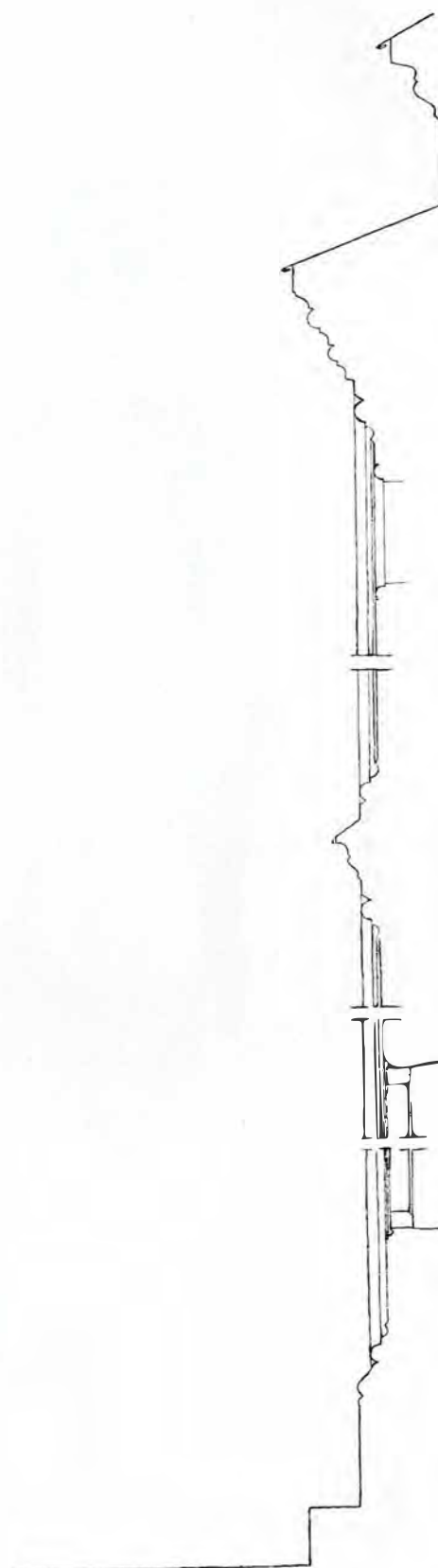
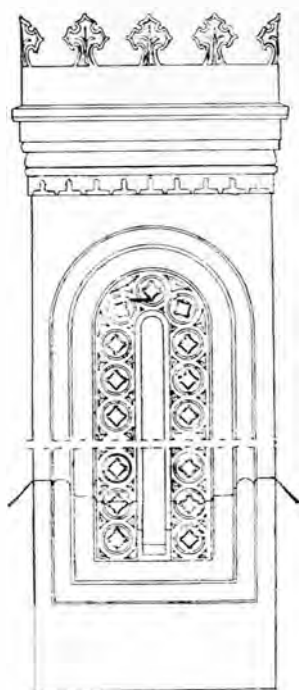

INRÂURIREA ARMENEASCĂ

DETALIUL DE LA TURLA MARE

Fig. 129.— Detaliul turlei mari.

PROFILUL ZIDULUI EXTERIOR

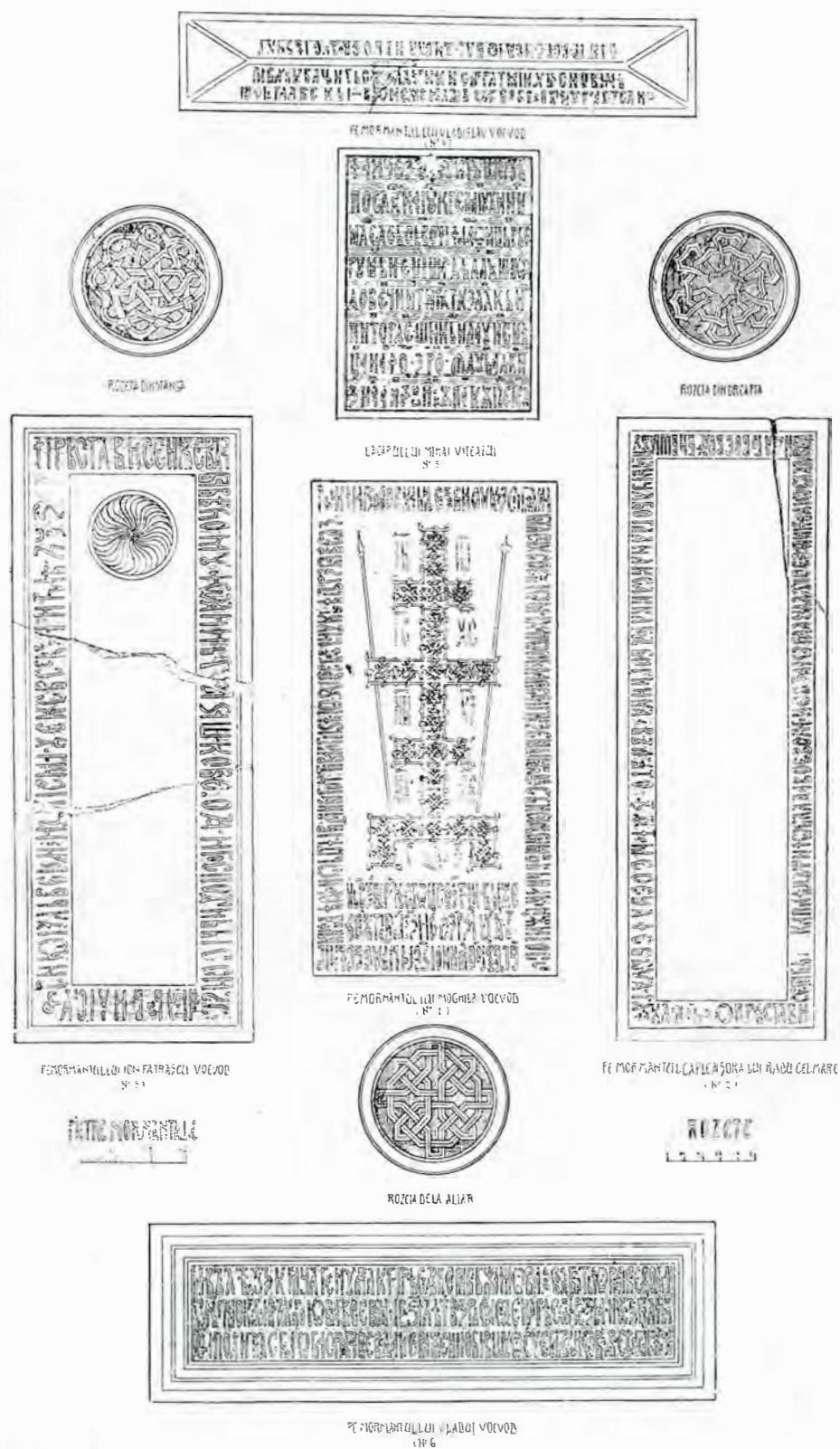
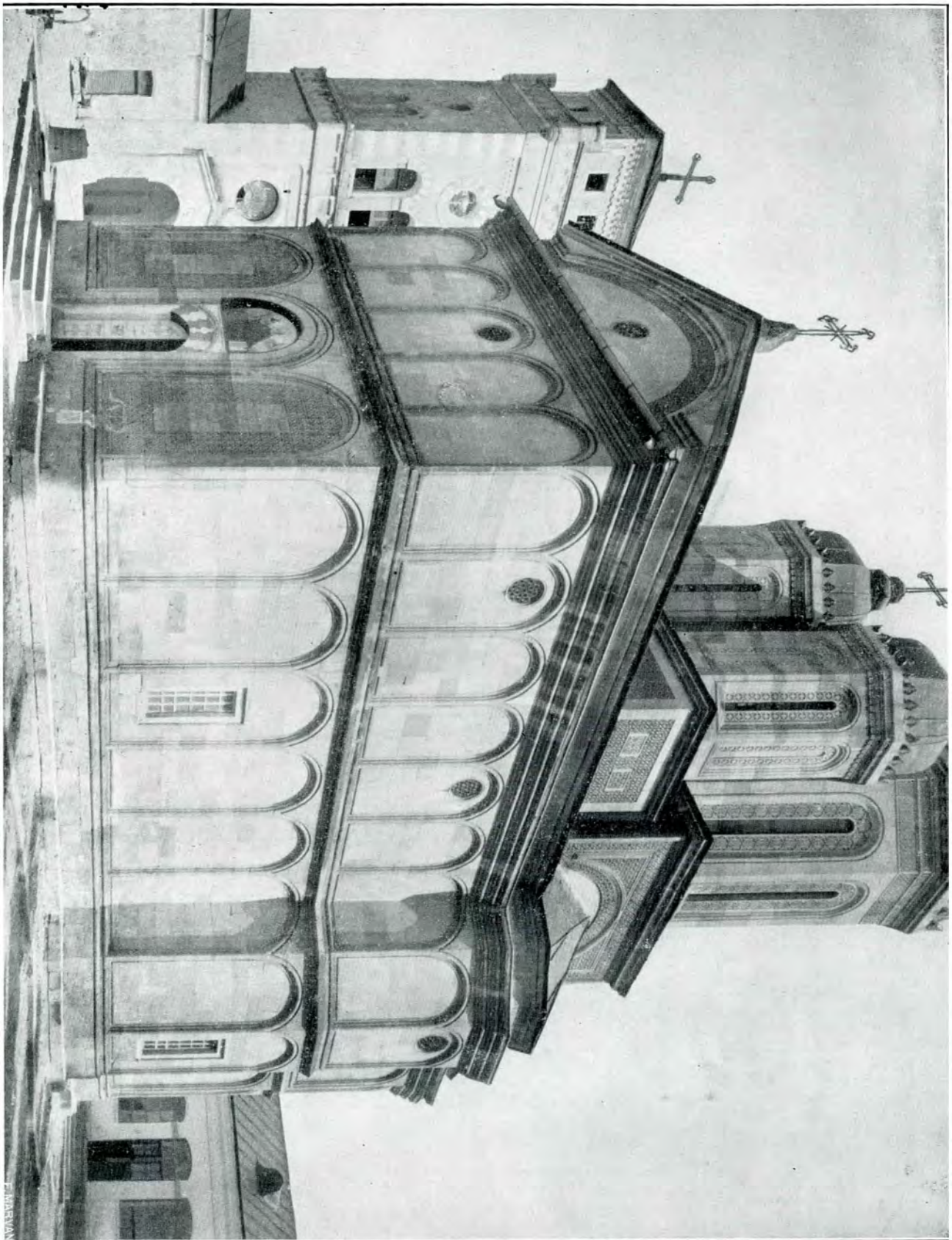
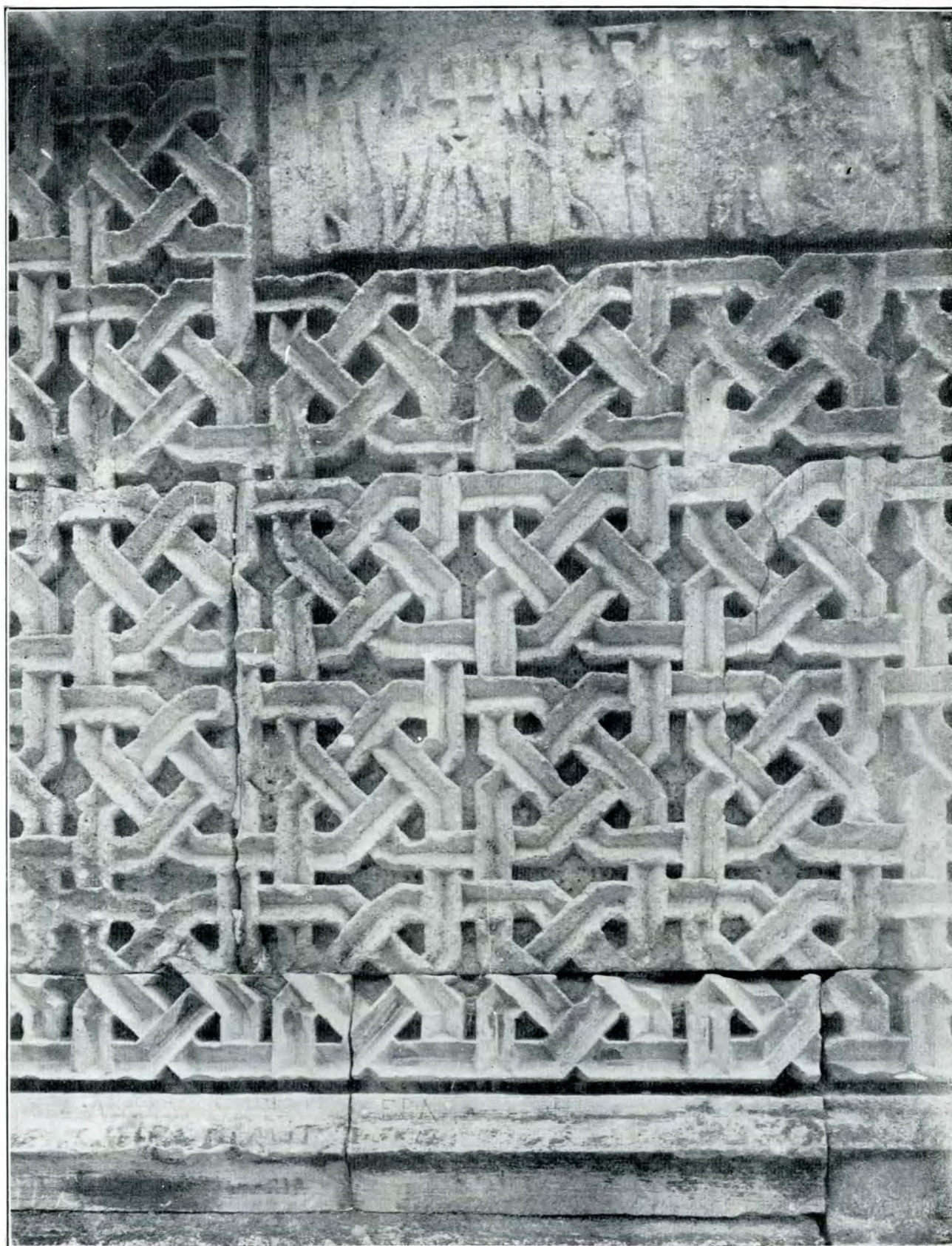

Fig. 140. — Pietrele de mormânt și detalii de sculptură de la biserica Mănăstirei Dealu.

INRÂURIREA ARMENEASCĂ

INRÂURIREA ARMENEASCĂ

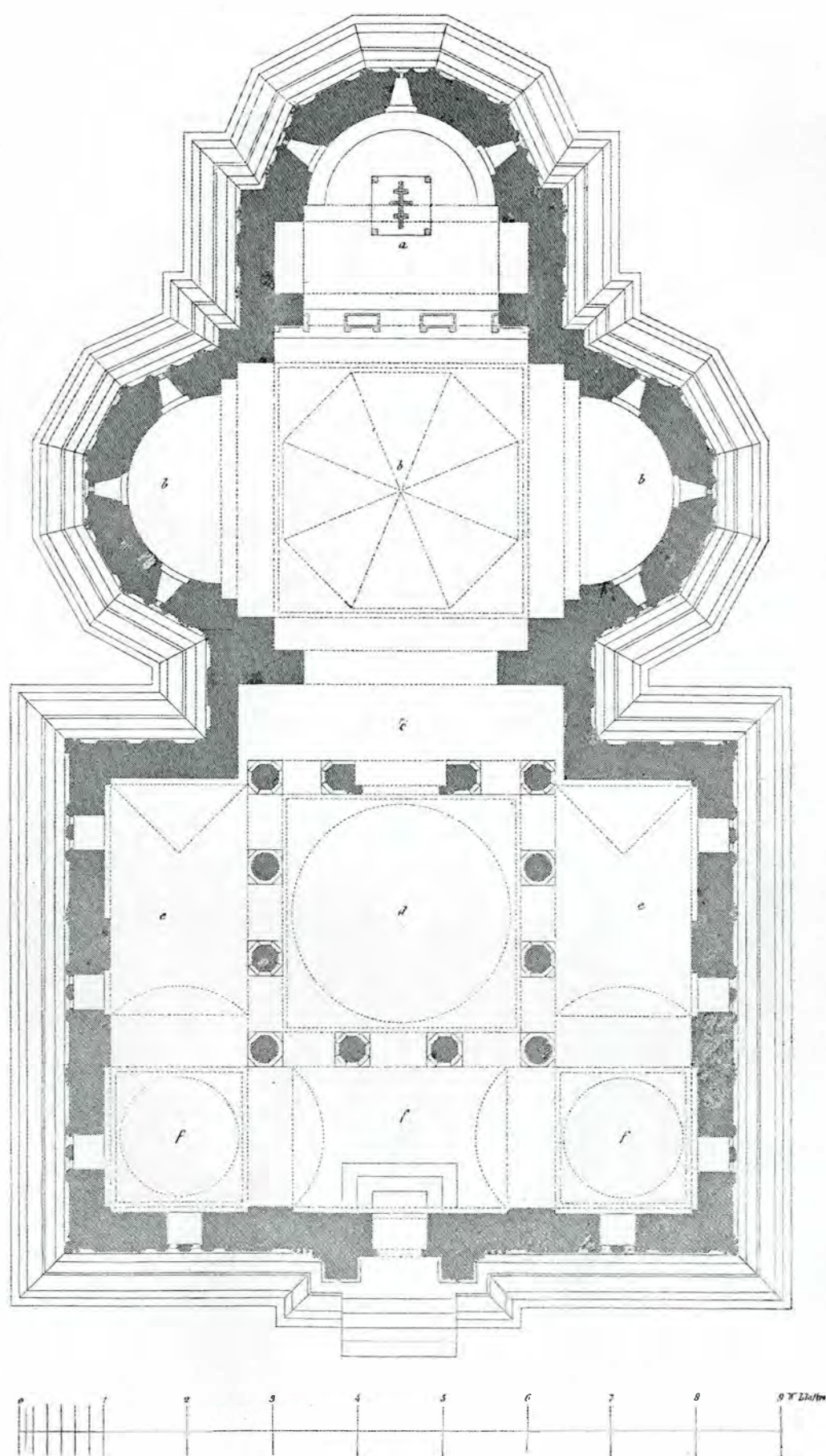
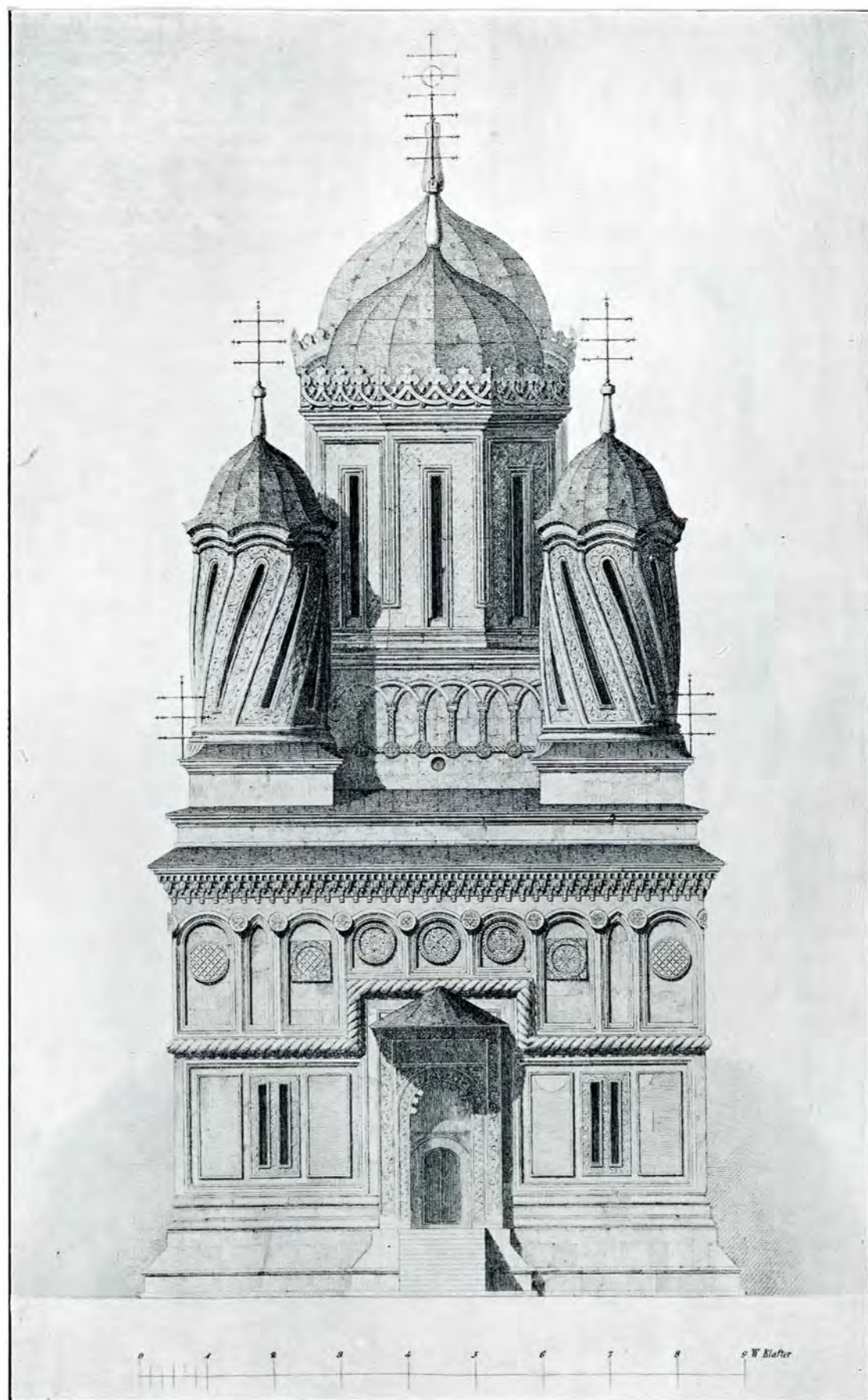

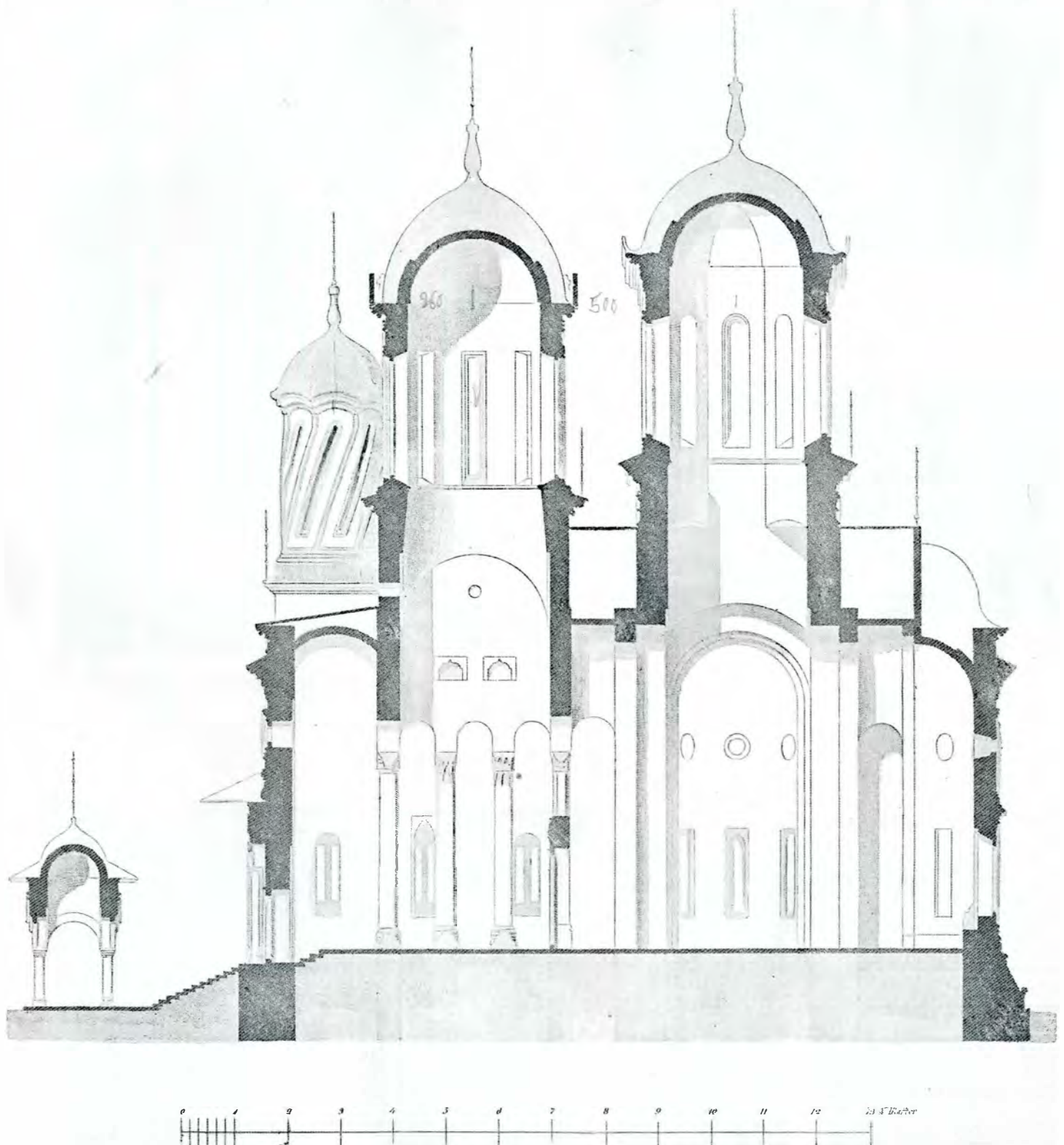
Fig. 143.— Biserica Episcopală de la Curtea de Argeș.
Planul original al Măsterului Manole.

INRÂURIREA ARMENEASCĂ

INRÂURIREA ARMENEASCA

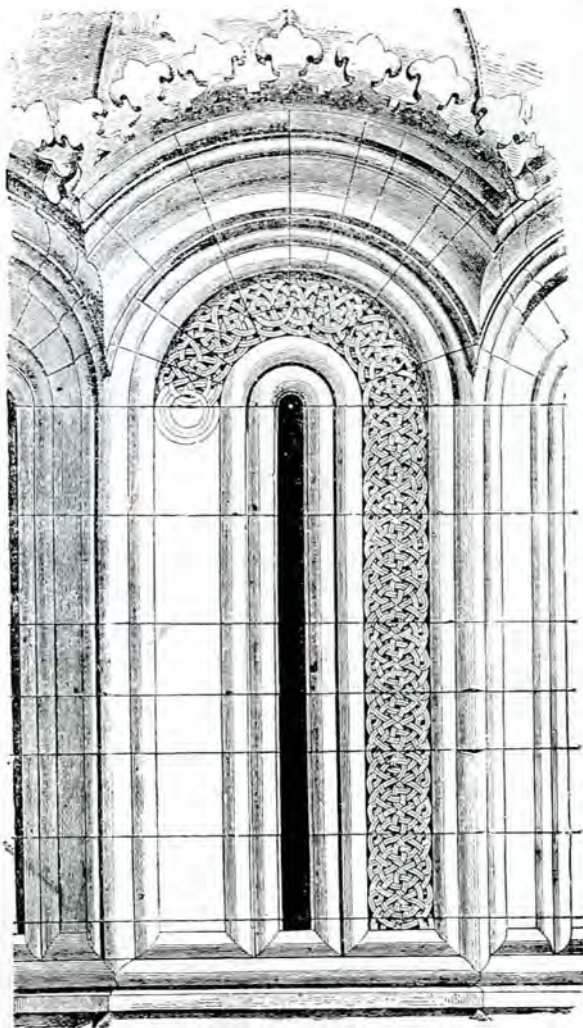

Fig. 147. — Detaliul turlei de pe naos.

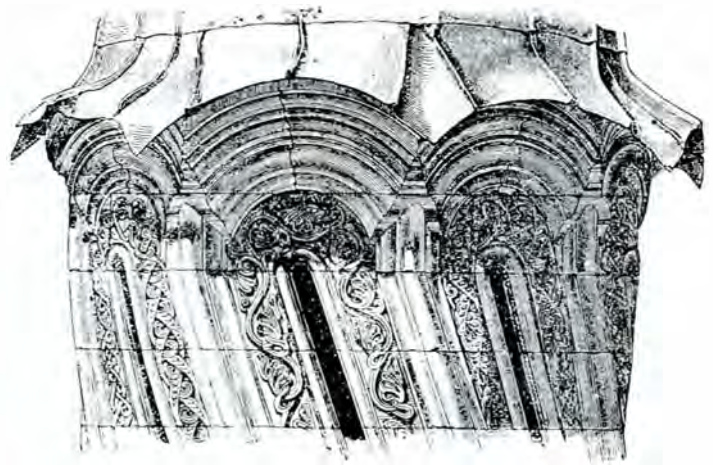

Fig. 148 și 149. — Detalii de la turla mică.

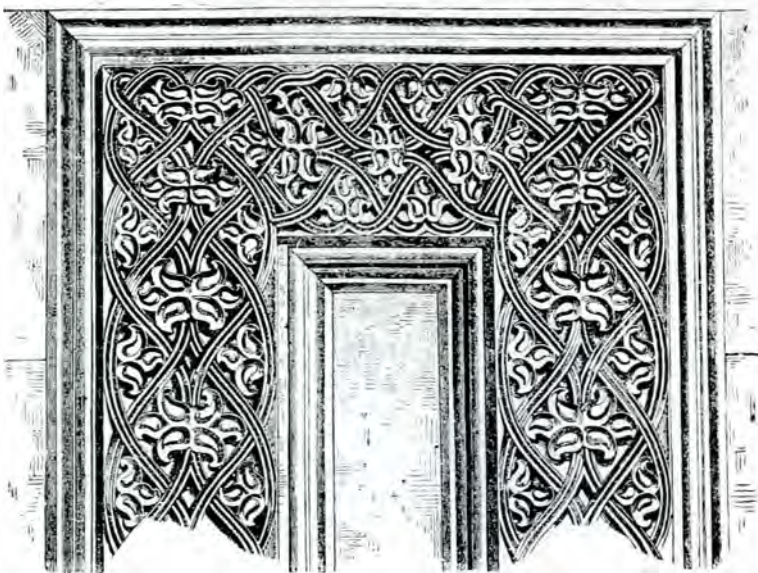

Fig. 150. — Chenar de piatră sculptată.

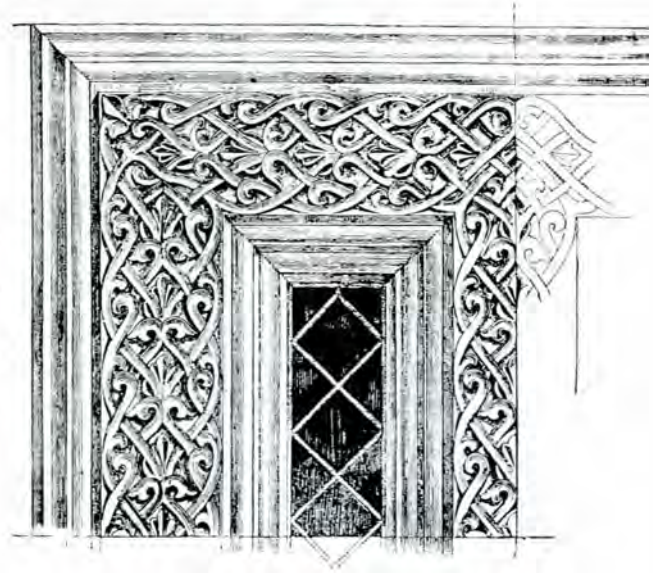

Fig. 151. — Chenar de fereastră.

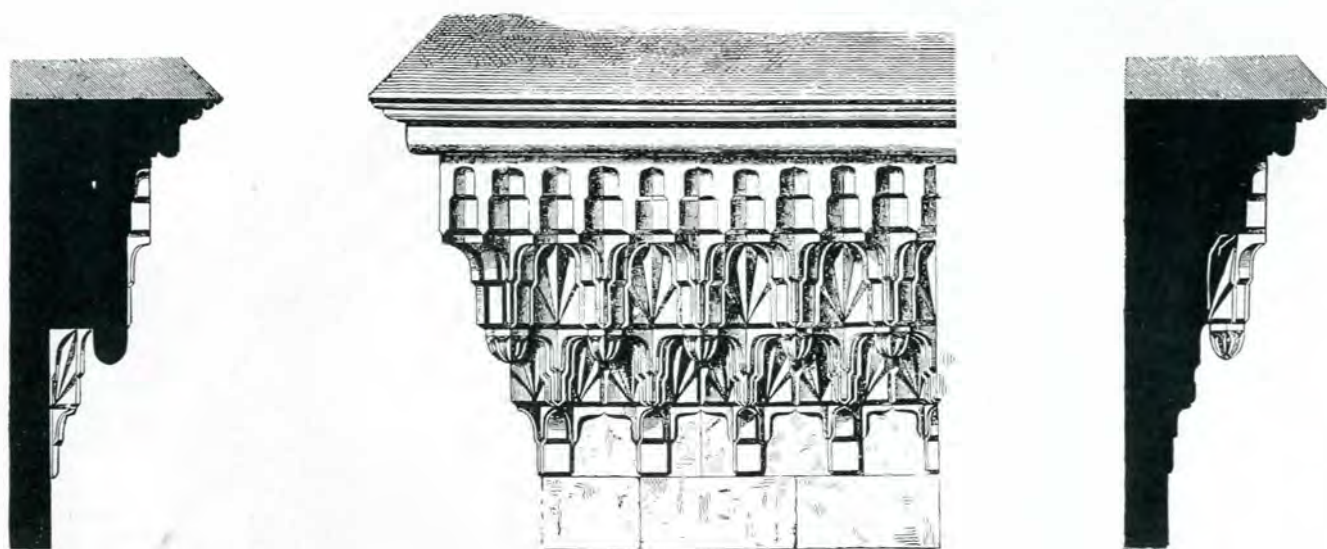

Fig. 152, 153, 154.— Detaliile cornișei principale.

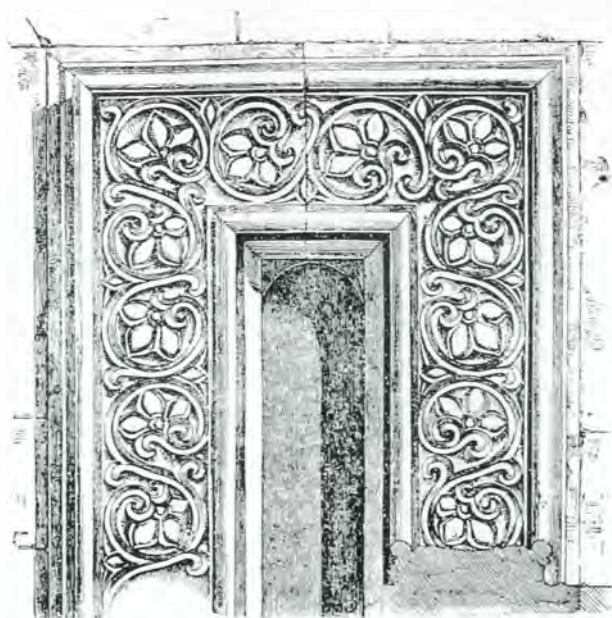

Fig. 155.— Chenar de fereastră.

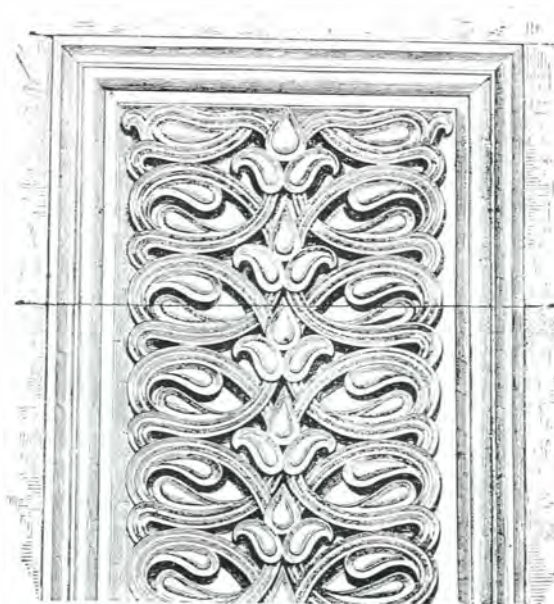

Fig. 156.— Motiv de piatră sculptată.

INRAURIREA ARMENEASCĂ

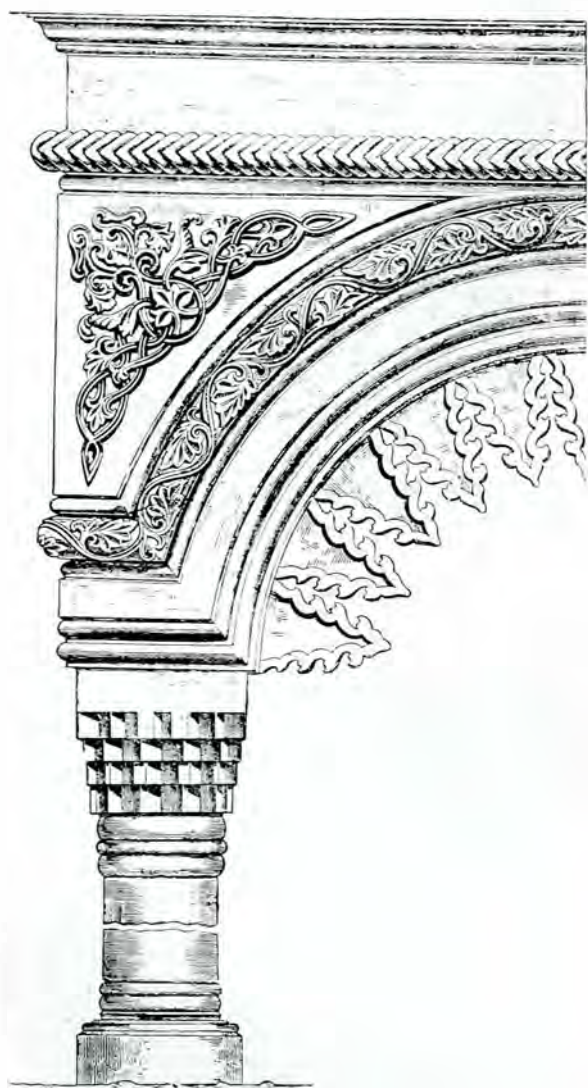

Fig. 157.— Detaliu de la Cantar.

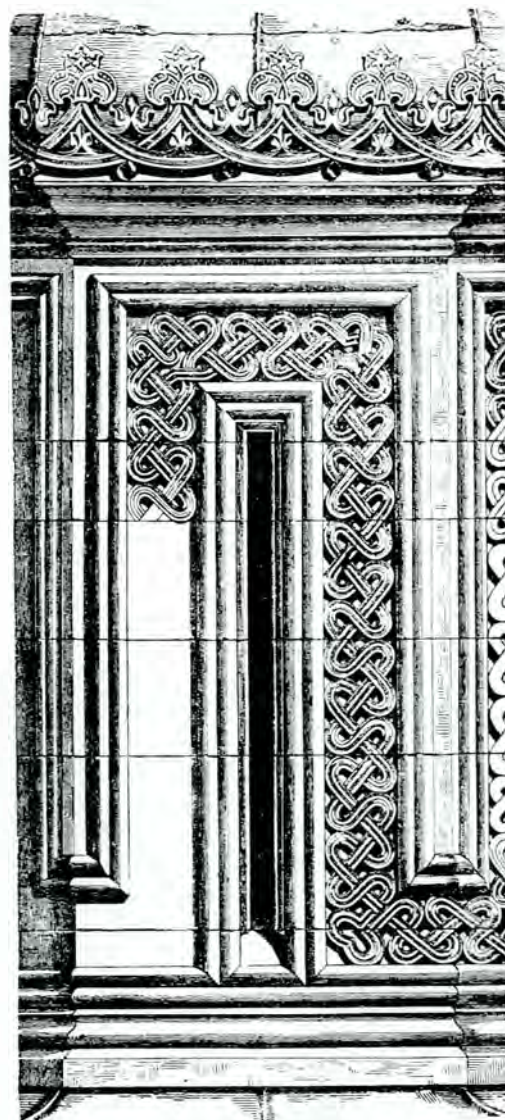

Fig. 158.— Detaliu de la turla pronaosului.

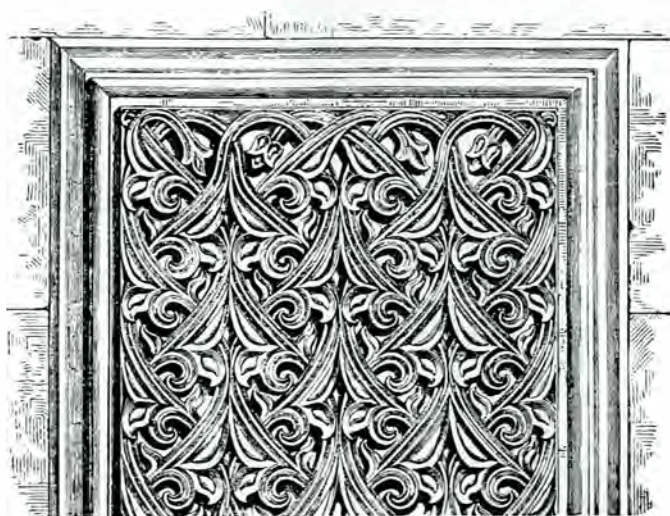

Fig. 159.— Motiv de piatră sculptată.

Fig. 160.— Chenar de fereastră.

INRÂURIREA ARMENEASCĂ

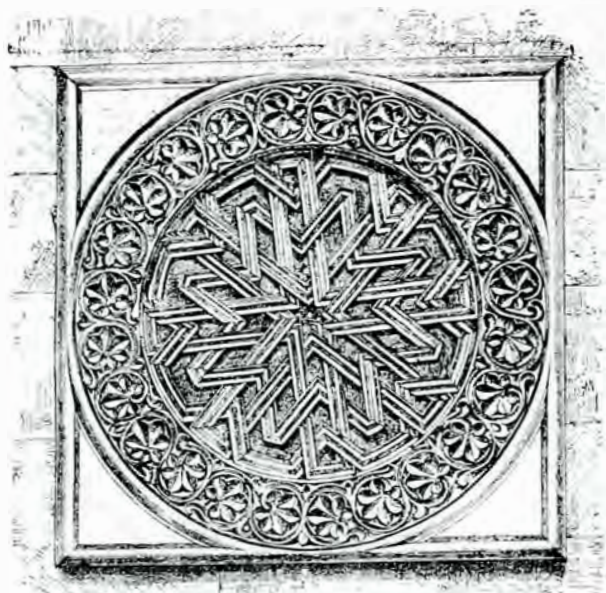

Fig. 161.— Rozeta în piatră sculptată.

Fig. 162.— Rozeta în piatră sculptată.

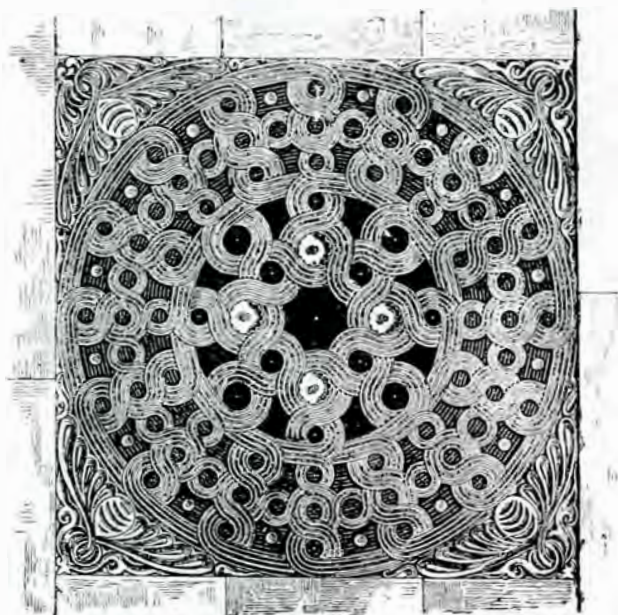

Fig. 163.— Rozeta în piatră ajurată.

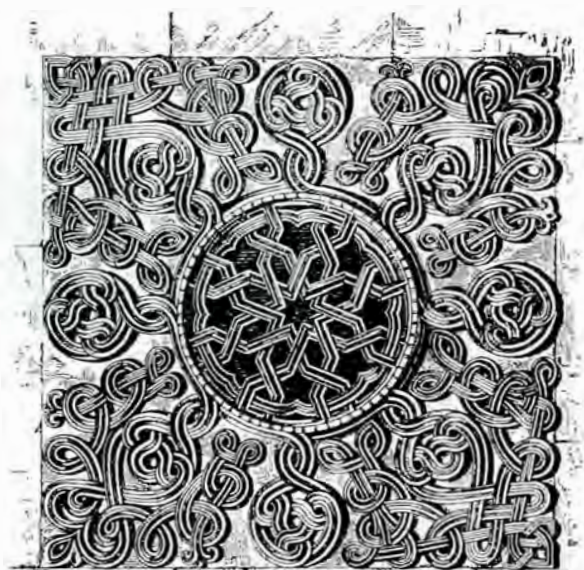

Fig. 164.— Rozeta în piatră ajurată.

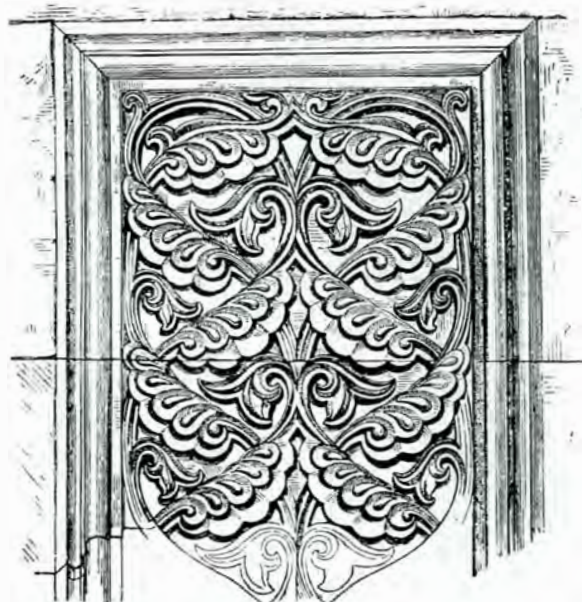

Fig. 165.— Motiv de piatră sculptată.

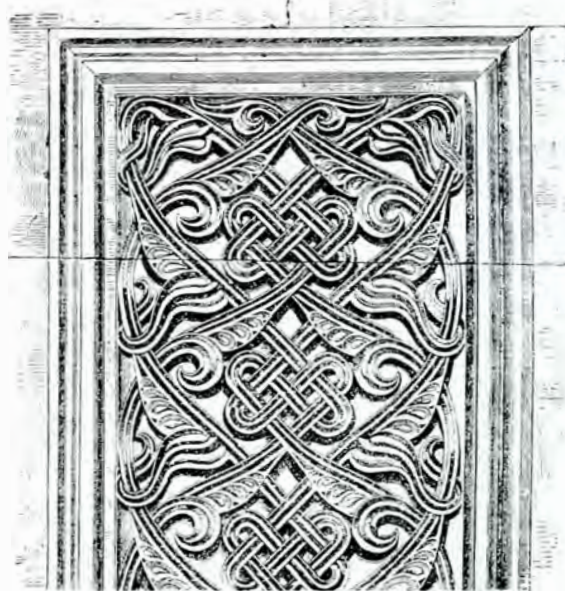

Fig. 166.— Motiv de piatră sculptată.

INRAURIREA ARMENEASCA

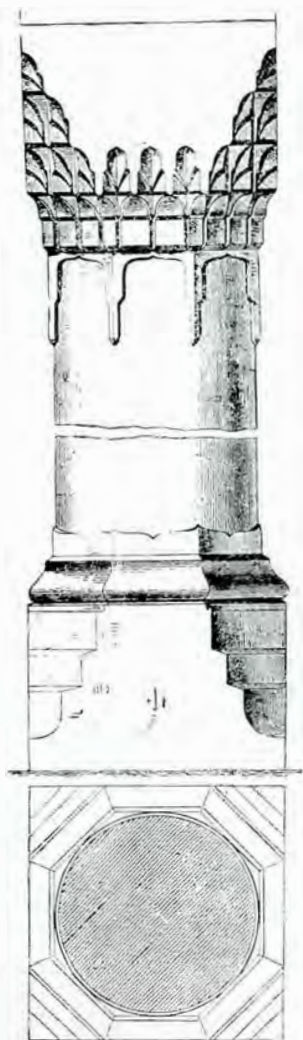

Fig. 167, 168, 169.

Detalii de la coloanele de piatră din pronaos.

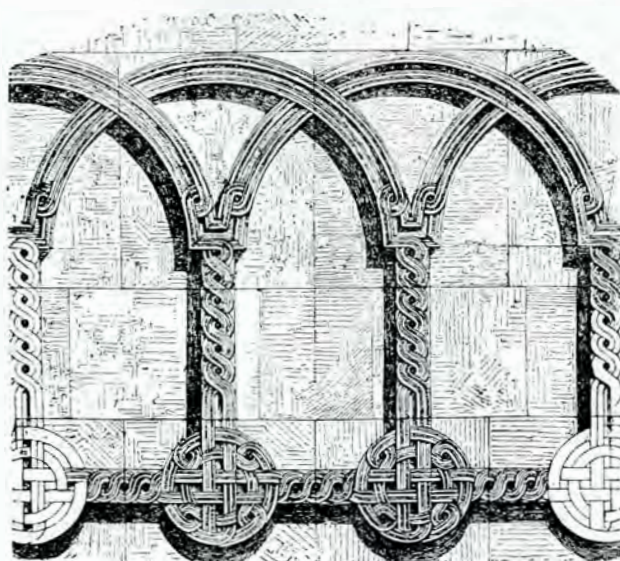
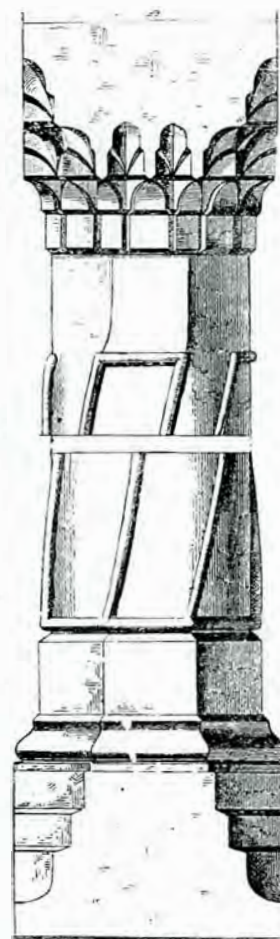

Fig. 170.— Motif de piatră sculptată de la baza turei de pe pronaos.

Fig. 171.— Motif de piatră sculptată.

Detalii de piatră sculptată de la biserica Episcopală din Curtea de Argeș după Reissnerberger.

INRAURIREA ARMENEASCĂ

INRÂURIREA ARMENEASCĂ

INRAURIREA ARMENEASCĂ

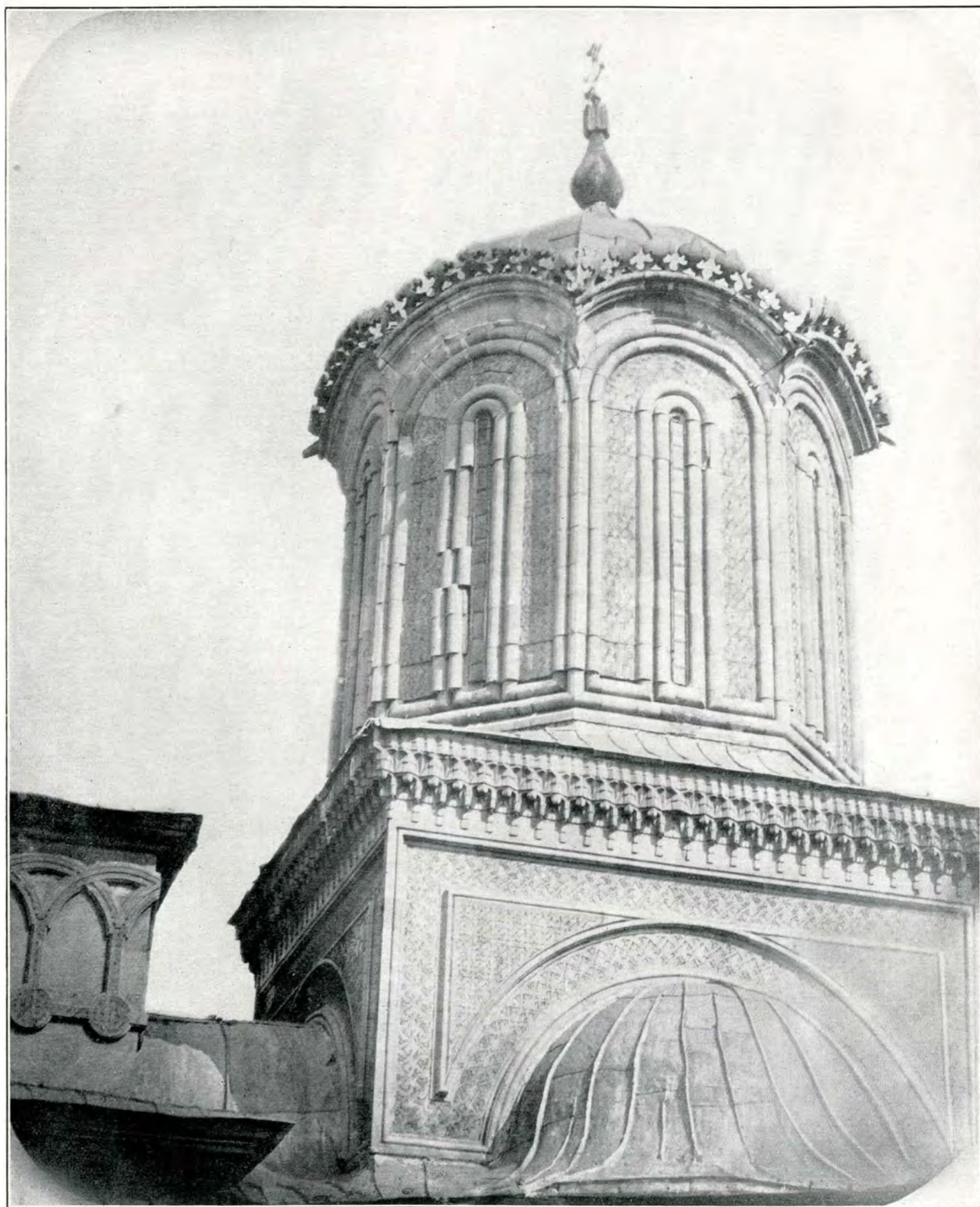
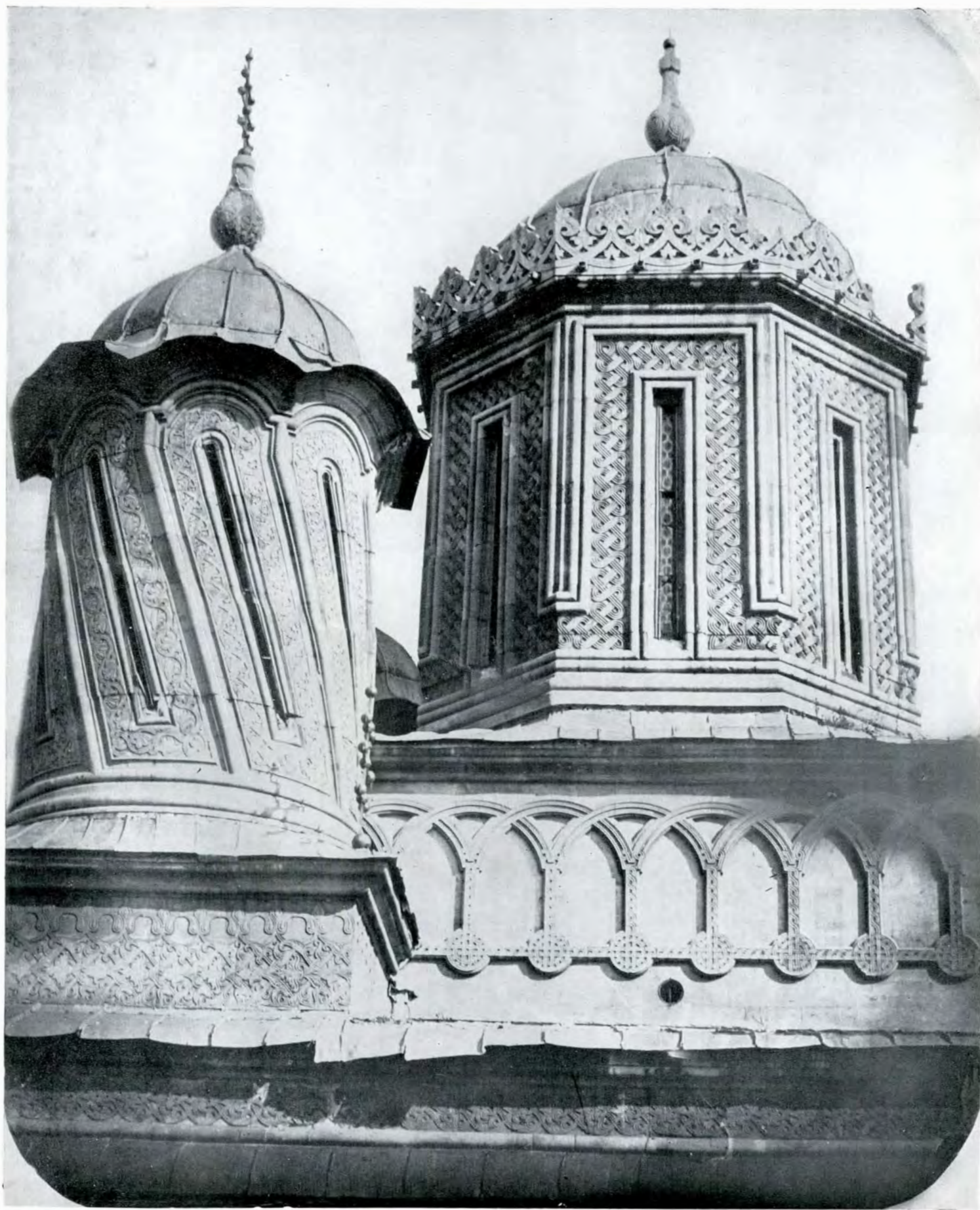

Fig. 173. — Turla de pe naos înainte de restaurare.

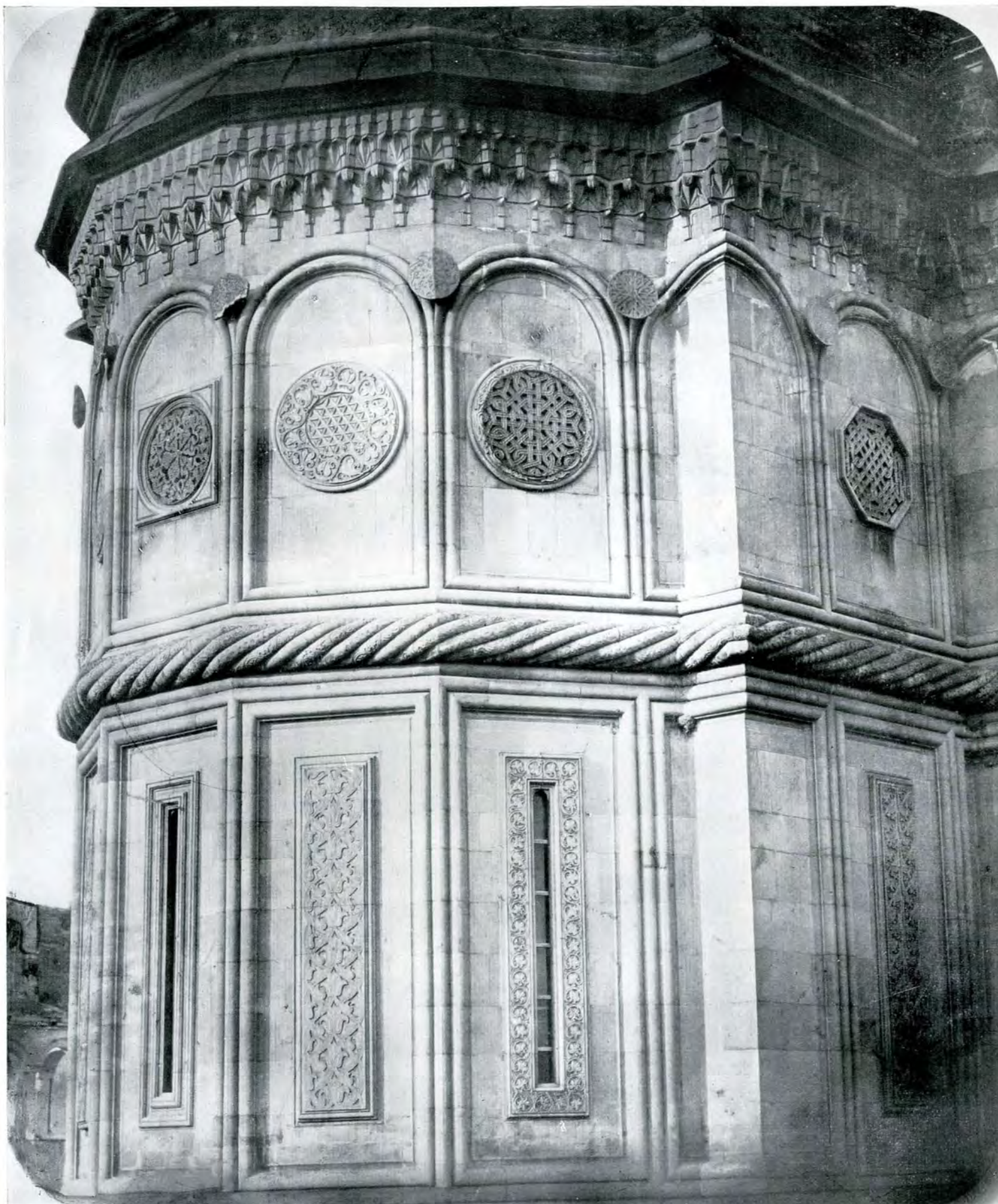
INRĂURIREA ARMENEASCĂ

INRAURIREA ARMENEASCĂ

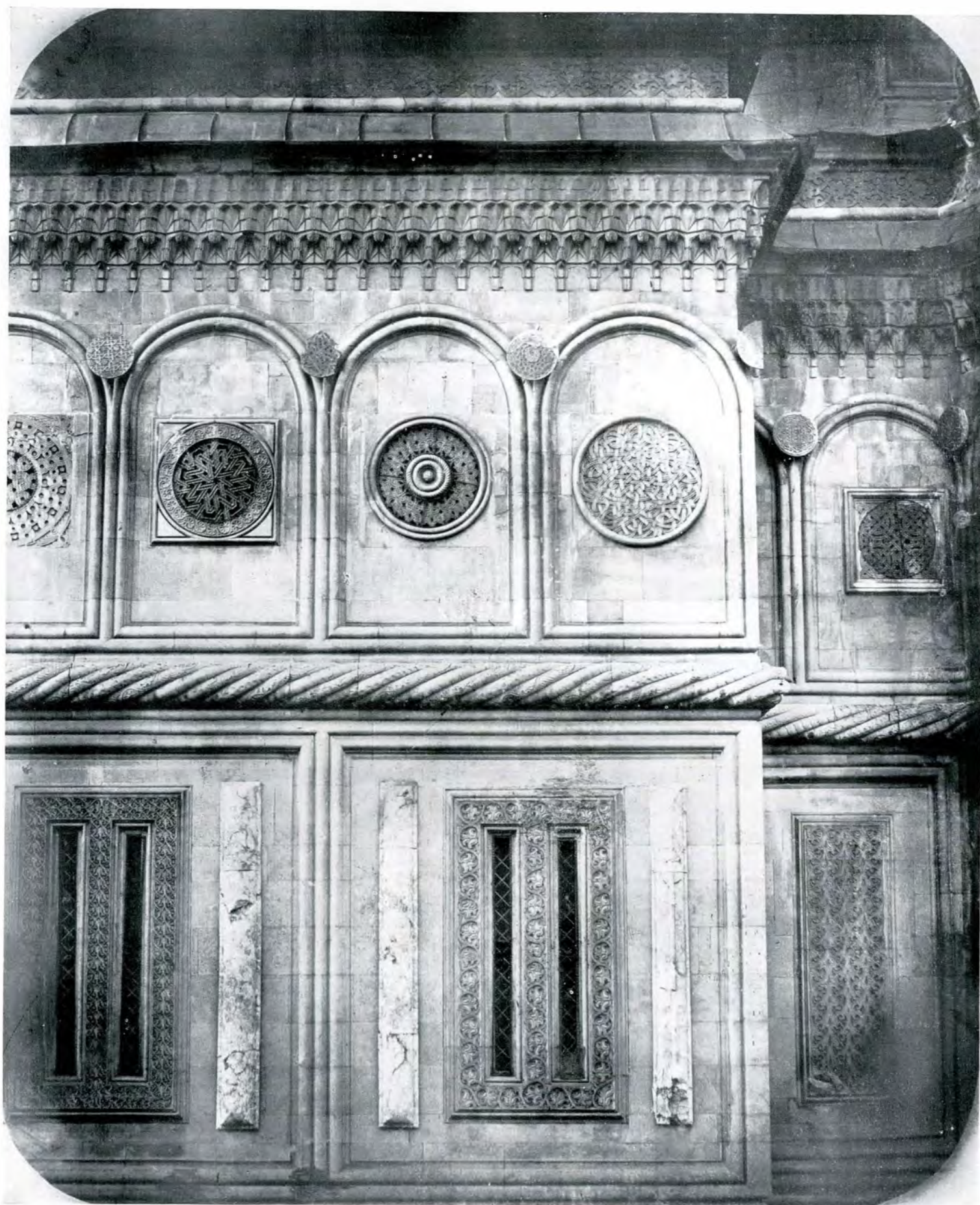
INRĂURIREA ARMENEASCA

INRÂURIREA ARMENEASCA

INRĂURIREA ARMENEASCA

INRĂURIREA ARMENEASCA

INRÂURIREA ARMENEASCA

INRÂURIREA ARMENEASCA

INRAURIREA ARMENEASCA

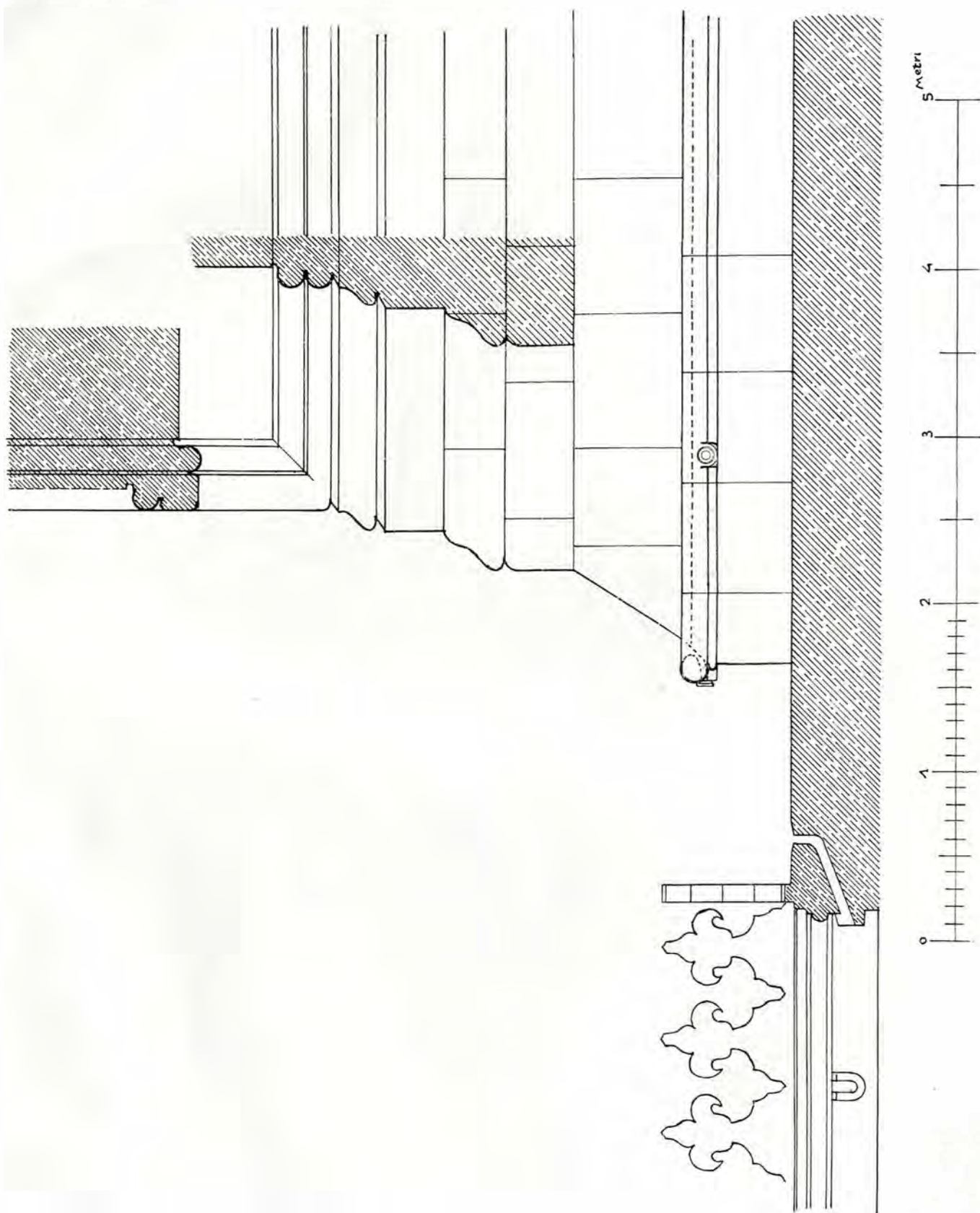

Fig. 182. — Biserica Episcopală Curtea de Argeș.
Detaliul soclului.

